

ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ-ZSIDÓ EGYETEM
BUDAPEST, 2004

HARASZTI GYÖRGY

**A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG RÖVID TÖRTÉNETE
A KEZDETEKTŐL AZ ORTODOXIA ÉS NEOLÓGIA
SZÉTVÁLÁSÁIG**

PH.D. DISSZERTÁCIÓ

Tartalomjegyzék

I. Előttörténet: a kezdetektől a 17. század végéig.....	2
II . Újratelepülés: az újkori magyarországi zsidóság első évszázada (1690-1790)	49
III. Magyar zsidó vagy zsidó magyar: a hagyományos zsidó társadalom átalakulása és a polgári jogegyenlőség megvalósulása (1790-1869).....	110
Rövidítések jegyzéke/Irodalomjegyzék.....	235

I. Előttörténet: a kezdetektől a 17. század végéig

*„Mert megadatott itt nyugodnia,
itt nyugszik most Pészáh, Péter fia.
Néhány barátom volt, míg állt a házam,
s szebb volt az ősz, mint más provinciában.”¹*

Nem tudjuk, mikorra tehető a zsidók első megjelenése a történeti Magyarország területén. Megtelepedésük első hiteles nyomai az i. sz. 2. századba nyúlnak vissza. Jeruzsálem pusztulását és az önálló államiság helyreállítási kísérleteinek ismételt szétzúzását követően a birodalmi sasok nyomában az akkori Pannóniában is megjelentek a zsidók, részben mint a római légiók önkéntes vagy kényszertoborzott katonái, részben a katonaság és a nyomukban felvirágzó polgári települések igényeit kiszolgáló iparosok, kereskedők, hivatalnokok. A formálódó pannóniai diaszpóra tagjai a császárkorban nemegyszer különböző hivatalos pénzügyi funkciókat is elláttak. Egy a mai Dunaújváros területén (Dunapentele, a római Intercisa) talált, a harmadik század első harmadából² származó fogadalmi táblából arról értesülünk, hogy Cosmius, az ottani vámállomás főnöke (*praepositus stationis*) egyben a helyi zsinagóga vezetője, *archysynagogus* is volt. A síremlékek tanúbizonysága szerint a tartomány zsidó népessége a 2. század végén, a 3. század elején növekedésnek indult a részben szíriai származású Severus dinasztia uralkodása alatt (i. sz. 192–235), amikor Pannóniában hosszabb ideig a Szíria provinciában toborzott, (már Marcus Aurelius idején) ide helyezett, cohorsok is állomásoztak. A zsidó származású népesség jelenléte a majdani Magyarországon egészen a 4. század végéig kimutatható.³

A Kárpát-medencében a római uralom 5. századi megszűntétől a magyar honfoglalásig csak szórványos nyomok ismeretesek a zsidók itteni jelenlétéről. A népvándorlás hullámainak elültével a 8-9. században a zsidó távolsági kereskedők, a *radaniták* keleti útjaikon minden bizonnyal megfordultak az avarok, szlávok, bulgárok stb. lakta területeken, de állandó jellegű megtelepülésükről – a (római) városi élet kontinuitásának hiányában – nincs tudomásunk.⁴ A 10. század közepén Chászdáj ben Jichák ben Ezra ibn Sáprut, III. Ábd al-Rahmán córdobai kalifa zsidó vezírének vitatott hitelességű levele szerint⁵ voltak *Hungarin* országában élő zsidók, de nehezen hihető, hogy ezek szervezett közösségeket alkottak volna a honfoglalást követő évtizedekben.⁶

Elteltekintve a mindmáig hevesen vitatott 8-9. századi magyar és zsidó vallású kazár (kabar) és káliz kapcsolatokról,⁷ amelyeknek a továbbiakban egyébként sem volt kimutatható következménye a középkorban Magyarországon élő zsidóság genezisében,⁸ csak a 11. század második felében találkozunk újra Izraelnek az országban megtelepült, községben élő gyermekeivel.⁹ A környező országokhoz hasonlóan a zsidóság nyilván Magyarországon is a legfontosabb távolsági utak mentén telepedett meg és többnyire kereskedelmi tevékenységet folytatott. A 11-12. században Hágár országában (ahogy a korabeli zsidó irodalomban említik)¹⁰ két fontos nyugati útvonal mellett valószínűsíthetjük a zsidó kereskedők településeit: a Duna vonalán a Németország, míg Stájerországon (és Krajnán, Karintián) keresztül az Itália felé vezető útvonalon.¹¹

A korai közösségek (*universitas iudeorum*, *Judengemeinde*, *sidó compania*) szervezeti kezdetlegessége hosszú ideig tartott, az első időszakban talán még állandó rabbijuk sem volt. Zsinagógájuk, rituális fürdőjük (*mikve*), temetőjük bizonyára még akadt, de *bét din* (rabbinikus törvényszék) csak alkalmasszerűen működhetett, amikor az elnöklésre,

az ügyek kivizsgálására, és a döntés megfogalmazására alkalmas tudós vetődött az adott településre. A 12. század végén a feltehetőleg prágai születésű, később Speyerben és Regensburgban működő Eliézer ben Jichák feljegyzi,¹² hogy a magyarországi zsidó közösségek túlnyomó többségében nincsenek zsidó hittudósok, az ottaniak az útjukba kerülő értelmesebb embereket fogadják fel, hogy rabbijuk, előimádkozójuk, gyermekeik tanítója legyen. A magyarországi zsidó közösségek még a 13. század első felében is szűkölködtek olyan rabbinikus szaktekintélyekben - amint azt az ezidőtájt Esztergomban és Budán is megfordult bécsi rabbi, a könyvéről *Ór záruának* (Terjedő fény) nevezett Jichák ben Móse tanúsítja¹³ - akikhez háláchikus kérdésekkel lehetett volna fordulni.¹⁴ A magyarországi zsidóság történetének megrajzolása (egészen a 16-17. századig) a folyamatos külső és belső (elbeszélő) források hiányában értelemszerűen csak nagyon vázlatosan, elsősorban külső, politikai vonatkozásaiban lehetséges. Alkalmilag fennmaradt oklevelek és hivatali iratok,¹⁵ rabbinikus döntvények,¹⁶ olykor egy-két életrajzi bejegyzés, zsidókat (többnyire ellenségesen) említő elszórt hazai és külföldi tudósítások és szöveghelyek stb. szolgálnak nyersanyagul, de ezek alapján az ország zsidósága társadalmi, gazdasági és kulturális életének csak egyes szegmensei világíthatók meg, mások ismeretlenek, érthetetlenek maradnak. A magyar archiregnum zsidósága ebben az időben (és gyakorlatilag elenyésző számú kivételtől eltekintve egészen 1526-ig) nyugati, askenáz („német”) eredetű, zömük a német, osztrák, cseh és morva területekről származott. A kapcsolatok kölcsönösek voltak, (a virágzó középkorban és a középkor őszén) nem lévén lényeges életmódbeli vagy kulturális eltérés a minden országban idegen „nemzet”-nek tekintett európai (askenáz) zsidóság egyes ágai között - eltekintve a migráció irányát megszabó közép-kelet-európai fáziskéséstől - az „ubi bene, ibi patria” elv alapján a külföldi

forrásokban esetenként Magyarországról származó zsidókkal találkozhatunk.

A 11. század végétől a kárpát-medencei zsidóság a keresztes hadak pogromjai, majd az ismétlődő közép-európai zsidóüldözések elől menekültek kisebb-nagyobb csoportjaival gyarapodott. (Az Árpád-házi uralkodók első évszázadaiban Esztergomban, Székesfehérvárott, Pozsonyban és Nagyszombatban ismeretesek nagyobb zsidó gyülekezetek. A zsidó közösségeket is rombadöntő tatárjárás után a zsidók Budán is megtelepedtek.) A Magyar Királyság, összehasonlítva Kelet-Európával, az Elbától keletre fekvő német területekkel, de még a szomszédos osztrák főhercegséggel és a Vencel-korona országaival is, kedvező volt a zsidó megtelepülés számára. A feudális széttagozottság más országokhoz képest kisebb mérvű, a polgárság (a 13. század utolsó évtizedéig) gyenge, politikai tényezőként jelentéktelen és a kereszténység (katolikus irányzata) csak fokozatosan tett szert egyeduralomra.¹⁷ Az ország a kezdetektől fogva soketnikumú és sokvallású volt, s ezért zsidók mozgástere hosszú ideig nagyobb volt, mint a Magyarországtól nyugatra eső területeken. Magyarországon egészen a 14. századig nincs nyoma a nyugat-európai zsidók életét ebben az időben már megnyomorító intézményes üldözéseknek, elkülönítéseknek.¹⁸ Ismeretlen az erőszakos térítés, a zsidó különadó. Bár I. László és Könyves Kálmán törvényeiben felfedezhetők az egyházi zsinatok rendelkezéseinek hatásai, ez nem járt együtt az intézményes diszkrimináció bevezetésével. A szabolcsi zsinat 1092-ben hozott határozatai eltiltják a keresztényekkel való házasságukat, keresztény szolgák tartását, valamint – munkaeszközeik elkobzásának büntetésével – munkavégzésüket vasárnap és nagyobb keresztény ünnepeken.¹⁹ Az 1114 elején tartott esztergomi zsinat pedig úgy rendelkezett, hogy keresztény rabszolgákat, vagy rabszolganőket bérben sem tarthatnak. A

rendelkezések főszempontja, hogy a keresztények ne legyenek zsidó embernek alávetve, illetve hogy a zsidók keresztény életrenddel ellenkező életmódot ne folytassanak. Birtokaik továbbra is lehettek, ha tudtak vásárolni,²⁰ de földjeiket csak pogány szolgákkal műveltethették. Ennek következtében a zsidók - mivel a mezőgazdasági tevékenység során az akkori idők szokásos munkaerejét gyakorlatilag nem vehették igénybe²¹ – rövidesen kiszorultak a földművelésből,²² rákényszerülve a számukra nyitva maradt (helyi) kereskedelemre, saját maguk számára végzett kézművességre, zálog- és kölcsönügyletekre. Kálmán király, aki külön törvényt is szentelt a zsidóknak, azt is elrendelte, hogy – nyilván szemmel tartásuk végett - hogy csak püspöki székhelyen telepedhessenek le. A keresztényekkel folytatott kereskedésről bizonyos értékhatáron felül pecsétes iratot, *cartula sigillatát* kellett készíteni.²³ A korlátozások ellenére a fejlettebb nyugat-európai termelési és pénzviszonyokhoz szokott zsidók a 12. század utolsó évtizedeitől jelentős szerepet játszottak az ország gazdasági életében, mivel a pénzverésre,²⁴ bányákra, vámokra, adók behajtására egyaránt kiterjedő bérleti rendszerben – az izmaeliták (magyarországi muszlimok) mellett - kamarabérlőként (illetve azok alvállalkozóiként) érvényesülhettek. Különösen II. András uralkodása alatt megnövekedett befolyásuk ellensúlyozására – a pápaság nyomására - az 1222. évi Aranybulla 24. cikkelye (az izmaelitákkal együtt) eltiltotta őket a közhivatalok viselésétől, s a továbbiakban azt sem teszi lehetővé, hogy a zsidók és izmaeliták kamaraispánok, pénzverők, sótiszték és vámszedők lehessenek.²⁵ II. András 1233-ban a beregi erdőben arra is esküt tett, hogy a zsidókat és izmaelitákat megkülönböztető jelek viselésére kötelezi.²⁶ Mivel azonban az uralkodó(k)nak szüksége volt a zsidók pénzügyi szakértelmére, ezeknek tilalmaknak és fogadalmaknak a betartására még jó ideig nem került sor.²⁷ A betelepülő zsidók szolgálataira igényt tartó (és

szakértelmükre rászoruló) központi hatalom még az olyan gyengekezűnek tartott uralkodók, mint II. András vagy Kun László esetében is lehetővé tette, hogy a magyar királyok e kérdésben is sikeresen dacolhassanak a pápai főhatalommal.²⁸ Másfelől viszont az ország viszonylagos fejletlensége,²⁹ amely - a mérleg pozitív oldalán - mint láttuk máshol már nem létező lehetőségeket nyújtott a Nyugat-Európából fokozatosan kiszoruló zsidók itteni betelepülésére, ad magyarázatot arra, hogy a virágzó középkor századaiban a magyarországi zsidók lélekszáma mind abszolút mind relatív méreteit tekintve igen alacsony maradt. A nyugat-európai jogszokások (egyenlőre inkább csak teoretikus) térhódítását jelezte IV. Bélának a szomszédos országok hasonló rendelkezéseit követő 1251. évi 31 szakaszból álló országos privilégiuma, „a magyarországi zsidóság aranybullája”³⁰ amelyet a középkori magyar királyság fennállása alatt az egymást követő uralkodók megerősítettek.

Ez a kiváltságlevél közvetlen királyi védelem alá helyezte, a kamara szolgáltnak nyilvánította az országban élő zsidókat, akik a kincstárnak adóznak, az pedig biztosította jogvédelmüket; a zsidók személye, illetve vagyona elleni támadást a királyi hatalom megsértésének deklarálta.³¹ A kiváltságlevél értelmében a feudális társadalom „perem”-én elhelyezkedő, a hűbéri struktúrába nem tagolódó, de mégis sajátos kvázi rendi csoportként funkcionáló zsidóság anyagi ellenszolgáltatás fejében jogot nyert arra, hogy keresztény ügyfelekkel folytatott pereikben az uralkodó által kinevezett zsidó-bíró ítéelkezzék (főbenjáró ügyeikben a király), míg vallási kérdésekben saját bíróságuk, a *bét din* meghallgatása után szülessen döntés. A kiváltságlevél intézkedett személyes szabadságukról, letelepedési- és költözködési jogukról, vallásuk háborítatlan gyakorlásáról, az erőszakos térítés elleni védelemről. „Szabályozta a zsidók anyagi és főleg alaki büntető- és

magánjogát, a rájuk vonatkozó bírói hatáskört és illetékességet.”³² A privilégium kibocsátását követő néhány évtized után, a vegyesházi királyok idején a korábban inkább fiktív kamaraszolgai jogviszony fokozatosan a német birodalomban ténylegesen létező, a zsidókra nézvést kedvezőtlenebb formát (*Kammerknechtschaft*) öltött. Az Európa-szerte ismeretes „királyi szerződések”³³ alapján a zsidókat az uralkodó szolgálóinak tekintették, ők közvetlenül neki fizettek adót, aminek fejében maga a király látta el védelmüket, jelentős autonómiát biztosítva számukra. Az uralkodó szabott jogaiknak határt, kegye bármikor felfüggeszthető volt, a zsidók vagyonával a kincstár rendelkezett. Ez a viszony mindazonáltal eleinte mindkét fél számára előnyös volt: a zsidók védelmet és kiváltságokat kaptak, a király pedig a különféle adókkal és illetékekkel biztos jövedelemforrásra tett szert. A zsidók tényleges helyzete a királyi hatalom, az arisztokrácia és (a 15. századtól) némiképp a városi elit közötti erőviszonyok függvénye volt annak megfelelően, hogy a központi hatalom éppen milyen erős volt, illetve a mindenkori királyok – engedve az egyes társadalmi erők nyomásának - mennyire pártolták az országban élő zsidóságot. Az uralkodó hosszú ideig bizton számíthatott a zsidók lojalitására, mivel ők sokáig semmilyen más helyi hatalmi fórumra nem támaszkodhattak. Valóban a királyok és a zsidók közötti kapcsolat egészen a vegyesházi uralkodók koráig rendkívül szoros volt, elsőként Zsigmond király ruházta fel 1388-ban a Kanizsaiakat Kismartonban, illetve 1393-ban Garai Miklós macsói bánt és testvérét Kőszegen a „zsidótartás” jogával (*ius tenere iudeos*), megengedvén nekik, hogy birtokaikon a zsidókat letelepíthessék, és fölöttük, a korábban a királynak járó adót is beleértve, szabadon rendelkezzenek.³⁴

Szent István országában szervezett zsidóüldözésre, kiutasításra – az erőszakos térítési kísérleteiről más területeken is híres-hírhedt Nagy

Lajos 1350/60-as évekbeli átmeneti intézkedéseit³⁵ nem tekintve – Európa nagy részével ellentétben nem került sor. A zsidóknak (a kamaraszolgaságból következő) közvetítő szerepe az uralkodó és a szélesebb társadalom között, a növekvő egyházi befolyás és nem utolsósorban a zömében német eredetű polgárság erősödő gazdasági konkurenciája következtében³⁶ csökkent. A túlnyomórészt a Dunától nyugatra, északnyugatra települt, városlakó zsidóság – a nyugat-európai fejlődés menetét követve – a Kárpát-medencében is fokozatosan kiszorult a földművelésből, kereskedeleméből, állami pénzügyletekből, bezárultak előttük a céhek kapui, s így eltiltatott a környezete számára végzett kézműipartól. Különösen felgyorsult ez a folyamat a 14-15. században. Az uzsoraügyletekre³⁷ korlátozott zsidóság elkülönültsége-elkülönítettsége a 14. század végére csaknem teljessé vált. Ruházatukon megkülönböztető jelet (sárga folt, vörös köpeny, hegyes kalap) viseltek, keresztényekkel folytatott pereikben speciális zsidó eskü letételére kötelezték őket. Egyes városokban, így Pozsonyban, Sopronban vagy Nagyszombaton német szokás szerint úgynevezett zsidókönyvet vezettek a kölcsönügyletek nyilvántartására. A zsidók fokozatos elszigetelődését lakóhelyük elkülönülése is jelezte. Az általuk csoportosan lakott városokban – így Budán, Pesten, Sopronban, Pozsonyban, Nagyszombaton - jól elhatárolt zsidó utcák jöttek létre, amelyek gyakran kizárólagos színhelyül szolgáltak kereskedelmüknek. Az 1526-ot megelőző időszakból (persze nem egy időben!) összesen 36 olyan túlnyomórészt nyugat- és északnyugat-magyarországi helységről tudunk³⁸ – a legfontosabbak és legnépesebbek: Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kőszeg, Esztergom, Fehérvár, Tata, Kismarton – ahol hosszabb-rövidebb ideig szervezett közösség állt fenn, vagy a zsidók tartósabban megtelepedtek. az Árpád-ház kihalása táján ezernél nem sokkal lehettek többen,³⁹ a Mohács előtti évtizedekben számuk 2,500-

4,000 fő körül volt,⁴⁰ kevesebb mint az össznépeség egy ezreléke, de városlakók lévén a központokban arányszámukat erősen meghaladóan koncentrálnak. Kisebb számban franciaországi és szefárd („spanyol”) zsidók is megtelepedtek Magyarországon így Zálmán Szeneor / S(e)nneur (feltehetőleg a latin-spanyol *Senior* után), ismertebb nevén Szerencsés (Fortunatus) Imre, a Mohács előtti Magyarország leghírhedtebb és legbefolyásosabb zsidó származású személyisége is.⁴¹ A 15. század derekától - jelezvén hogy Magyarország e téren is „fölszárkózott” a Nyugathoz – a vallásilag és gazdaságilag motivált ellenszenv nyomán megszapornak a korábban csak ritkán előforduló zsidóellenes megmozdulások. A Mátyás király halálát követő zavaros időszakban a városi polgárság több helyen is (Pozsony, Buda stb.) erőszakosan lépett fel a falai között élő zsidók ellen, zsidóellenes támadásokra, zsidóhajszákra (*Auflauf*) került sor. Sopronban és Nagyszombaton például az adósok börtönébe vetették zsidó hitelezőiket, Tata városából pedig elűzték őket (1490). Nagyszombaton (1494) - Magyarországon először - számos áldozatot követelő vérvádperre is sor került.⁴² A városi polgárság már nem elégedett meg az árukereskedelem terén számára komoly konkurenciát jelentő zsidóság kereskedelmi tevékenységét korlátozó elég gyér szabályokkal⁴³ és saját kiváltságainak érvényesítésével, hanem igyekezett a zsidókat a városok falai közül végleg eltávolítani. Bizonyossággal nem tudhatjuk, hogy milyen fordulatot vett volna a Magyarországon élő zsidók története (helyzetük ausztriai, cseh- és lengyelországi alakulása mutatja a térségben a fejlődés három lehetséges útját), de a középkori magyar állam összeomlása gyökeresen új helyzetet teremtett.

A mohácsi vészt követő néhány évtized alatt az ország három részre szakadt, s ennek megfelelően e területeken különbözőképp alakult a zsidóság sorsa is. A királyi Magyarországon folytatódott a

korábbi évtizedekre jellemző, a magyarországi zsidóságot létalapjaiban fenyegető „kiszorítósi”.⁴⁴ A csonka ország részben a zsidók legfőbb ellenségeire, a városi polgárságra támaszkodó Habsburg uralkodók a „servi camerae”-viszonyból⁴⁵ eredő korlátlan hatalmukat sűrűn felhasználták a zsidók ellen mind pénzügyi, mind egyéb téren, de védelmet már csak a legkritikább esetben nyújtottak. Újabb, egyértelműen koncepciós, vérvádperekre került sor (Bazin: 1529; Nagyszombat: 1536, Galgóc:1539) és (részben ezek nyomán) a helyi kereskedelemben és uzsoraügyletekben érdekelt zsidókat kiűzték a határszéli városokból (Pozsony, Sopron – 1526, Bazin – 1529, Nagyszombat – 1539, Galgóc – 1539).⁴⁶ Ezzel - a gyakorlatilag már korábban osztrák közigazgatás alá került közösségek, mint a kismartoni,⁴⁷ kivételével – megszűntek a nyugat-, északnyugat-magyarországi városi zsidó gyülekezetek. A „magyar romlásnak” elkövetkezendő hosszú, közel másfél százados, időszakában a *gens iudeorum* néhány tucat tagja a királyi Magyarország nyugati végein, a magyar Alpok lábánál, a Morvamező síkján és a Kis-Kárpátok alján fekvő, földesúri fennhatóság alatt álló községekben tengette életét.⁴⁸ Ezen területek terület kisszámú, még a középkorban kialakult, és ahhoz továbbra is szervesen kapcsolódó lehetőségek és a hagyományos vallási intolerancia által is erősített korlátozások⁴⁹ által megszabott keretek között élő zsidósága az egész időszakban az askenáz rítus követője volt.

A török befolyás alá került, s csak korlátozott szuverenitással rendelkező Erdélyben – ahol a zsidók sporadikus jelenlétére utaló néhány adattól⁵⁰ eltekintve csak a 16. sz. második harmadától állnak rendelkezésünkre dokumentumok⁵¹ – a hódító törökök nyomában bukkannak fel jelentősebb számban a Balkánról származó görög, rác és zsidó kereskedők. Egy héber nyelvű forrás már 1591-től említi a

gyulafehérvári *bét dint*, de az első kiváltságlevél csak 1623. június 18-án kelt, amikor is Bethlen Gábor fejedelem engedélyt adott a törökországi zsidóknak az erdélyországi törvényes letelepedésre, szabad vallásgyakorlatra és kereskedelemre,⁵² kinyilvánítván egyben, hogy a zsidó közösség nem felelős az egyes zsidók esetleges helytelen cselekedeteiért.⁵³ A privilégium szerint a gyülekezet tagjai szabadon mozoghatnak az országban és külföldre is mehetnek. Részt vehetnek a fejedelemség bel- és külföldi kereskedelme kiépítésében. Zsidóbíró állhat a közösségük élén, aki dönthet ügyes-bajos dolgaikban. Megkülönböztető jelek viselésére nem kényszerítettnek, a „keresztények ruházatában” járhatnak.

A török birodalomba irányuló ki- és beviteli kereskedelem a görög és zsidó kereskedők kezében volt, de a szultán alattvalói a törvény szerint a Szászsebes, Nagyszében és Gyulafehérváron lévő „letevő helyek”-en túl nem jöhettek, áruikat csak a vásárok alkalmával vihették az ország belsejébe, amikor viszont ők is vásárolhattak belföldi árukat kivételre.⁵⁴ Ezért célszerű volt számukra az állandó megtelepülés. Az erdélyi városok zömének zsidókat kirekesztő privilégiumai miatt a soha nem nagyszámú bevándorlók Bethlen ediktumának szellemében leginkább az általuk már korábban is frekventált Gyulafehérváron telepedtek meg, igaz, e város magisztrátusának ellenállása miatt itt sem a belterületen, hanem „az keretesen belől olasz (alias sidó) utcában” a fejedelem jurisdikciója alatt, annak a városközponttól távol eső, de még a külső falakon belül fekvő domíniumán, amire nem volt érvényes a város kiváltságlevele. A „gyulafehérvári zsidó compania” szefárd rítusú volt saját temetővel, zsinagógával⁵⁵ és előjárókkal, közös vezetés alatt a kis létszámú, Lengyelországból Moldván keresztül beszivárgó alacsonyabb társadalmi és kulturális nivón álló askenázokkal.

Gyulafehérvár városa a zsidók kényszerű befogadása után is mindent elkövetett, hogy megszabaduljon a hivatlan konkurenciától. Panasz panaszt követett, melyek szerint a zsidók elébe menvén az idegen kereskedőknek, a városon kívül összevásárolnak minden portékát, és drágábban adják tovább. Az ismétlődő vádak eredményeképp végül is az 1650. évi gyulafehérvári országgyűlésen határozatba ment, hogy a zsidók (és az ugyancsak nem szívelte „görög” kereskedők) közelebről meg nem határozott nemzeti „köntöst” viseljenek, és II. Rákóczi György fejedelem kizárólag Gyulafehérvárra korlátozta a zsidók lakhatását. (Számukat 1653-ban és 1698-ban egyaránt 60 főre teszik.) A „zsidó ruha” és a fehérvári gettó bekerült az 1653-ban véglegesített *Approbatae Constitutiones*be, és így alaptörvénné vált. (Bár a 18. században már más településeken is éltek zsidók, II. József 1781. évi pátense még mindig érvényben lévőknek tekintette azt a jogelvet, hogy Erdélyben a zsidók csak Gyulafehérváron lakhatnak.⁵⁶) A török kiűzését követő hatalomváltás megpróbáltatásai és az új Habsburg kormányzat zsidóellenes (gazdaság)politikája annyira meggyengítették a fő kereskedelmi útvonalaktól egyre távolabb kerülő és így a zsidók számára mind kevésbé vonzó Erdély egyetlen zsidó közösségét,⁵⁷ hogy 1714-ben már csak 7 adófizető maradt, akik persze nem tudtak megbirkózni a nagy terhekkkel. Számuk 1754-re 31-re emelkedett.⁵⁸

A legelviselhetőbb sors a hódoltsági területekre be- vagy visszavándorló zsidóknak jutott. Az óriásira duzzadt török impériumban sem a nyelvi-kulturális asszimilációra, sem a mohamedán vallás felvételére nem fektettek külön súlyt, a zsidók szabadon mozoghattak, kereskedhettek birodalom szerte. Ellentétben a keresztény világ országaival a törökök pusztán vallásuk miatt nem alkalmaztak különleges bánásmódot a zsidókkal szemben. Ha szenvedtek is a

tisztviselők és hatóságok önkényétől, az a török berendezkedés immanens visszásságaiból, nem pedig a zsidóság elkülönült és elkülönített helyzetéből eredt.⁵⁹ A hódoltság korában a három részre szakadt országban Budán élt a legnagyobb zsidó gyülekezet, jóllehet a kezdet nem volt a legbiztatóbb. A mohácsi győztes Szulejmán szultán 1526. szeptember 22-én, a sátoros ünnep első napján a Budán visszamaradt, jó kereskedő és kézműves hírében álló zsidókat – az esztergomiakkal együtt – országai kereskedelem- és iparúzó rétegeit gyarapítandó - erőszakkal hajóra rakatta és Konstantinápolyba, valamint a Balkán félsziget néhány nagyobb városába: Szófiába, Szalonikibe, Vidinbe, Plevnába, Kavallába, Monasztirba telepítette át, de jutott a budai zsidókból a Izmirbe sőt a Szentföldre, így Cfátra is néhány család.⁶⁰ Csak közel egy évtized múlva költözött újra élet az askenáz zsidók által *Ofennek*, a szefárd vagy törökös hagyományban *Budunnak* nevezett vári település északnyugati részén fekvő, elárvult zsidó utcájába. Buda tartós birtokbavétele (1541) után a hajdani hitközség számos tagja telepedett vissza, s a városban felbukkannak a Török Birodalomban élő, zömében az Ibér-félszigetről származó szefárd zsidók is, akiket az összeírások egy ideig „vendég”-nek neveznek és három évig nem kellett adót fizetniük. Számos belgrádi, szendrői, szaloniki, drinápolyi, szófiai, filibei, kavallai, vidini, szarajevói, sőt egyenesen sztambuli és cfáti zsidó család telepedett meg Budunban, A hódoltságkori Buda az askenázok és szefárdok fizikai és szellemi találkozóhelyévé lett. Az 1547-es összeírás közel 100 zsidó férfi nevét tünteti fel, míg az 1580. évi konskripció szerint Budán hatvannégy házban nyolcvannyolc család élt, ami mintegy nyolcszáz léleknek felel meg.⁶¹

A muszlim gazdanép(ek) általában, és a Magas Porta a török birodalom fénykorában speciálisan, meglehetősen türelmes volt: nem

nézte rossz szemmel a zsidók megtelepedését, nem igényelte a megkülönböztető ruházat viselését és – ami a vallásszabadság engedélyezése mellett a legfontosabb volt – nem ragaszkodott ahhoz a keresztény országokban dívó gyakorlathoz, amely a zsidók tevékenységét áru- és pénz-, leginkább pedig hitelügyletekre korlátozta. A zsidó közösségek(ek) tagjai között megtalálhatók voltak – szervezési és adminisztrációs képességeiket elismerendő - a budai vilajet számos településének (Buda, Pest, Székesfehérvár, Ráckeve, Vörösmart, Paks, Tolna, Szeged stb.) adó-, vám-, váltóház-, piaci helypénz, korcsma-, híd- és révbérlői, tisztviselői, kincstári hivatalnokai. Ismerünk hitelezőket (a kamat többnyire havi 3% volt), kis- és nagykereskedőket (Gyöngyös, Vác, Székesfehérvár), szőlőművel(tet)őket, boltosokat, iparosokat, így paszománykészítőket, üvegeseket, erszénykészítőket, szállítókat, további kereseti forrás a pálinkafőzés, rab(szolga)kiváltás és rabszolga-kereskedés stb. A zsidók – ha a magyar mezővárosi polgárok mellett alárendelten is - részesültek az élő (rideg) szarvasmarha Bécsen keresztül Európa középső és nyugati részeire történő szállításában, lábon hajtásában. Török kori vámkönyvekben nyoma van annak, hogy a budai kereskedők a török birodalom belsejéből szőnyeget, kelmét és ruhákat, fémeket, állatbőröket, szőrméket, borsot és más fűszereket hoznak be, amit részben tovább exportálnak a királyi Magyarországra. De folytatják pénzügyleteiket is: elfogadják török katonák zsákmányolt tárgyait. Kincstári béreleteket is kötnek, nemegyszer meghitelezik a kincstárat. 1571-ben a budai vámkönyvek szerint, huszonöt alkalommal hoznak fel dél felől Budára ruhaneműt, rézárut, vasat. Észak felől három alkalommal nyers vasat, rezet.⁶² A fűszerkereskedelem javarészt az ő kezükben volt. A török uralom alatt élő magyarországi zsidók egyaránt összeköttetésben álltak a nyugati askenáz és keleti szefárd községekkel.

Budai zsidók gyermekeiket Bécsbe és a Balkán félsziget nagy rabbijaihoz küldték iskolába, míg a bécsiek Budán taníttatták a fiatalokat.

A 16-17 században a keresztény országokban ismétlődő üldözések alól többször is menekültek a zsidók a toleránsabb török fennhatóság alá, és a hódoltsági területekre a Balkánról is bevándorlás indult meg. Ebben az időben elszórtan már az alföldi városokban is találhatunk zsidókat, de nem tudni, elegendőek voltak-e, hogy községet alkossanak. A legjelentősebb centrum továbbra is Buda, a vezérbasi székhelye, de nagyobb (részben vagy egészben szefárd) gyülekezetek alakultak ki Belgrádban, Váradon és Temesváron is.⁶³ A gazdasági, politikai helyzet bizonytalansága, az elhúzódó háborúskodás miatt azonban a török kezére került országrészekben sem nőtt egészében jelentősen a zsidó népesség száma.

A 16. század végén, a 17. század elején dúló hosszú, úgynevezett „tizenöt éves” háború (1591-1606) sok megpróbáltatást hozott a zsidó közösségekre. Sok zsidó elmenekült, számosan elpusztultak. Székesfehérvár zsidóságából 22 személyt a fogságból kellett kiváltani. a császári seregek két ízben is (1598, 1602, 1603) megkísérelték Buda ostromát. A mai Bécsi-kapu közelében fekvő gettó lakói hőiesen védték otthonukat, egy alkalommal közelharcban szorították vissza a várkapun bezúduló támadókat.⁶⁴

A 17. század második felében a tradicionális életvitelű ezer körüli létszámú budai zsidó három rítus között oszlott meg: a spanyol eredetű szefárdok és a birodalom közel-keleti tartományaikból származó „szíriai község” mellett újra domináns szerephez jutottak a gyülekezetnek mintegy kétharmadát alkotó, lengyelországi, litvániai, alsó-ausztriai és bécsi menekülőkkel is gyarapodott askenázi zsidók. Ezekről a területekről érkeztek a legtekintélyesebb rabbik Budára, bár vallási dolgokban a Török Birodalom zsidó központjai – köztük is kiemelten a szaloniki

rabbitanács - gyakorolták a legnagyobb hatást. (A Balkán felől érte el a budai zsidókat Sábbátáj Cvi álmessias mozgalma is, amely az itteni zsidókat az 1670-es években annyira magával ragadta, hogy az év hó 9-i, Jeruzsálem pusztulása emlékére tartott böjtnapot – a hagyományos értékeknek a sabbateánizmusra jellemző megfordításával – orgiával ülték meg.⁶⁵) Vélhetőleg a szír-szefárd-askenáz megoszlásnak megfelelően Budán előbb két, majd 1674 után három zsinagógáról hallunk; kettő a várbeli zsidónegyed területén a mai Táncsics Mihály utcában volt a harmadik feltehetőleg a mai Viziváros Zsidóvárosnak is nevezett részén épült, ennek a zsinagógának a helye mindmáig ismeretlen.⁶⁶ Temetőjük a várfal lábánál, a várhegy keleti nyúlványán mai Hunfalvy és Batthyány utcák között terült el.⁶⁷

A kor intoleráns európai viszonyait ismerve nem csoda, hogy hasonlóan a 15-éves háború alatti magatartásukhoz, a hódoltságban élő zsidóság többnyire hűségesen kitartott a törökök oldalán.⁶⁸ Ez történt az 1684-es és 1686-ös budai ostromok alkalmával is. A zsidók nem csupán jelentős anyagi áldozattal segítették a török védősereget, hanem maguk is részt vettek a vár megerősítésében, az utánpótlás szállításában stb., sőt a fegyveres küzdelemben is. A zsidó városrészen keresztül törtek be az ostromló seregek a várba 1686. szeptember 2-án, romhalmazzá változtatva a mintegy száz házból álló negyedét, leölve, rabszíjra fűzve annak lakóit. Az ostromot, mészárlást túlélte 4-500 zsidót fogolyként hurcolták magukkal a győztes seregek. A háború folytatódásával, a török hatalom visszaszorulásával sorra megsemmisültek a hódoltsági hitközségek; lakóik vagy a császári katonák foglyainak számát gyarapították, vagy a visszavonuló török csapatokkal együtt hagyták el az országot.⁶⁹

A török kiűzése után a közel korábbi államkeretei között helyreállt Magyarország - egy későbbi rosszcsengésű kifejezéssel élve -

gyakorlatilag zsidómentessé, *judenrein*-né vált. Csak az ország nyugati határszélén, leginkább a mai Burgenland területén az úgynevezett hét községben és néhány más településen éltek - a nyugat-magyarországi mágnások védelmében - askenáz, zömükben I. Lipót által 1670-ben kiűzött bécsi, alsó-ausztriai zsidók és leszármazottjaik,⁷⁰ de ezen közösségek is alig néhány évtizedes múltra tekinthettek vissza. Az ország középső, hódoltsági területeinek zsidóságát, így az európai méreteken is jelentősnek számító (askenáz-szefárd népességű) budai gyülekezetet (pontosabban az egymás mellett élő három közösséget) is elfújta a történelem szele.⁷¹ Megpróbáltatásairól, a török Buda végnapjairól Schulhof Izsák *Budai krónikája (Megillát Ofen)*⁷² fest plasztikus képet. 1686 szeptemberének első napjaiban a mintegy ezerfős budai zsidóságnak legalább felét legyilkolták a győztes császári sereg zsoldosai, míg a többiek, akiket - hosszabb-rövidebb fogság után kiváltak a közép- és nyugat-európai zsidó községek - szétszóródtak az európai országokban. A hódoltsági területek kisszámú zsidó népessége a törökökkel együtt távozott és zömében a Balkánon telepedett meg.⁷³ Körülbelül ugyanebben az időben az erdélyi uralkodók által betelepített, javarészt szefárd zsidók túlnyomó többsége is elmenekült Erdélyből, miután 1687-ben a császári seregek megszállták a fejedelemséget.⁷⁴

Jegyzetek

1/ SZÉKELY Magda: *Egy régi budai sírkőre* in: *MIOK ÉVKÖNYV:1970*, 106. Péter, Pészách fia sírköve (1278. elul [aug. 21 – szept. 18]) a jelenleg ismert legrégebb tárgyi emléke a zsidók budai megtelepedésének. –Vö. SCHEIBER:1983, 113-115. Az első budai

zsidó temetőt a források 1290-ből (MZSO5/1:1959, 11, No. 8), az első zsinagógát 1307-ből említik (MZSO5/1:1959, 13, No. 12).

2/ I. sz. 222-235 között. Vö. SCHEIBER:1983, 25–31. Jelenleg néhány tárgyi emlék mellett az adott időszakból összesen 10 sír- és fogadalmi felirat áll rendelkezésre. Leírásukat, valamint a vonatkozó irodalom ismertetését lásd SCHEIBER:1983, 13–72. A mai Magyarország területéről Brigetio-ból (Szöny-Komárom), Solva-ból (Esztergom), Aquincumból (Budapest), Intercisa-ból (Dunaújváros), Tricciane-ból (Sárvár, Dombóvár), Siklósról, Sophiane-ból (Pécs) és Savaria-ból (Szombathely) kerültek elő egyértelműen zsidó emlékek. Vö. PÓCZY Klára: A zsidók Pannóniában in: GAZDA:1989, 13.

3/ SCHEIBER:1983, 13-14, 55-59. A dunacsébi (Čelarevo) leletekről lásd továbbá PEJIN:2003, 10-12. Az ugyancsak római provincia Dacia esetleges zsidó lakosságáról nincsenek megbízható ismereteink – vö. CARMILLY–WEINBERGER:1995, 14-18.

4/ SZABOLCSI:1991, 227–228. A 10. század eleji „...raffelstetteni (Ausztria) vámszabályzat, amely a német birodalom keleti kereskedelmét szabályozta, említi a 'kereskedőket, azaz a zsidókat és más kereskedőket', akiknek a főbb árucikke a rabszolga. A távolsági és elsősorban a rabszolga-kereskedelem tehát ebben az időben, ha nem is teljes egészében, de jelentős mértékben zsidó kézben volt.” – KUBINYI András: A zsidóság története a középkori Magyarországon in: GAZDA:1989, 19.

5/ A levél szövegét lásd KOHN:1881, 10-23, illetve (új fordítással, értelmezéssel és szakirodalommal) SPITZER-KOMORÓCZY:2003, 68-88.

6/ A zsidók kelet-közép-európai megtelepedéséről az első millennium idején általában lásd HARASZTI György: A zsidóság Kelet-Közép-Európában az első ezredfordulón in: HARASZTI:1999, 7-56;

Magyarországra és a honfoglalás előtti esetleges magyar – zsidó kapcsolatokra uo., 25-31.

7/ A kazár kérdéshez és a zsidók kora Árpád-kori megtelepüléséhez lásd SCHEIBER:1983, 75–76; SPITZER-KOMORÓCZY: 2003, 68-103. A kérdést szélesebb kontextusban vizsgálja HARASZTI:1999, 14-15, 31-33 és 39-40. A 19. század utolsó évtizedeinek romantikus magyar-zsidó történetírása (Kohn Sámuel és eszmetársai – vö. HARASZTI György: A zsidó történetírás nehézsége, avagy egy illúzió fogságában in: HARASZTI:1999, 286-287), amelynek felfogása olykor még ma is kísért (lásd KRISTÓ:2003, 179-181), a felfokozott hazafias légkörben a (honfoglaló) magyarság és a Kazár Birodalom zsidó vallásra tért népelemeinek vérségi kapcsolatát próbálta bizonyítani, s a rendelkezésre álló anyag alapján délibábos következtetésekre ragadtatta magát. A közelmúltban Arthur KOESTLER széles körben elterjedt, magyarra is lefordított népszerűsítő könyve (KOESTLER:1990), amely az askenázi zsidóság nem-szemita eredetét próbálja bizonyítani, ugyancsak elveti a súlykot az esetleges érintkezések vonatkozásában. Bármilyen szép is a zsidó vallású volgai lovas megjelenésének feltételezése az alföldi rónaságon, a valóság jóval prózaibb, a középkor során *közösségi szinten* nincs okunk a zsidó vallású és zsidó etnikumú rétegek tartósabb megkülönböztetésére. Maga a „zsidó” szó a szlávoktól került a magyar nyelvbe, első előfordulása „magister sydou filius Petri” (1244), illetve „sydou” az ómagyar Mária siralomban (1300 körül). Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 1217-1218.

8/ „Függetlenül a zsidó hitre áttért magyaroktól vagy kabarokról, akik valószínűleg elég korán, de alighanem Szent István király térítése következtében bizonyosan, otthagyták a zsidó hitet, zsidókkal már a 10. században számolhatunk Magyarországon.” (GYŐRFFY György:

Honfoglalás és megtelepedés in: MAGYARORSZÁG1:1984, 715). A zsidó származású Ibrahim ibn Jakub, aki kereskedő útján jutott el az arab uralom alatt álló Pireneusi-félszigetről a szlávok országaiba 965-ben a turkok (magyarok) földjéről érkezett zsidó kereskedőket említ a prágai vásárokon, akik ott rabszolgákat vásároltak. Al-Bakri 10. századra vonatkozó tudósítása szerint a magyarok (turkok) „kiváltják a muszlimokat és zsidókat, ha fogságba esnek a szomszédos tartományok valamelyikében.” Lásd ZIMONYI István: Egy új muszlim forrás a Kárpát-medencében élő magyarokról in: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*, szerk.: FELFÖLDI SZABOLCS – SINKOVICS Balázs, Magyar Őstörténeti Könyvtár 15, (Budapest: ?, 2001), 88-96 – idézi KRISTÓ:2003, 180 Ezek a zsidók azonban aligha telepedtek meg Magyarországon, mint ahogy aligha hiteles a Sopronból kiűzött zsidóknak az az 1626-ból származó állítólagos nyilatkozata sem, amely szerint temetőjükben 600 éves sírkövek vannak (POLLÁK:1896, 10-11). Egy hasonló nyilatkozat 1713-ból Budáról, amely 5-600 éves sírkövekre meglétére hivatkozik (SCHEIBER:1983, 110) már hitelesebbnek tűnik.

9/ A Mainzban működő Jehudá há-Kohén (1070 körül) reszponzumaiban említett, Magyarországot felkereső mainzi zsidó kereskedők feltehetőleg a királyi udvarnak helyet adó Esztergom zsidóival működtek együtt (SPITZER-KOMORÓCZY:2003, 107-115). E kereskedők fontosságát mutatja, hogy egy 11. századi magyar királyné – a héber forráshely alapján elsősorban Anasztázia, I. András neje, fiuk, a fiatal Salamon idején jelentős szerephez jutó özvegye jöhet szóba, bár néhányan korábbi idősakra és ennek megfelelően Gizellára, I. István feleségére gondolnak – utasítására a pénzverde vezetője („pénzermék előjárója”) aprópénzt veretett számukra. Vö. SPITZER-KOMORÓCZY:2003, 109-111. Nagy valószínűséggel Esztergom a színhelye a római Cidkijá ben Ávrám Ánáv há-Rofe 13. századi

Sibbolé há-leket („Összegyűjtött kalászkok”) címet viselő reszponzumgyűjteményében megőrzött történetnek is. (Vö. SPITZER-KOMORÓCZY:2003, 116-119.) E szerint valamikor a 11. század utolsó évtizedeiben két regensburgi zsidó kereskedő, Ávrám ben Chijjá és testvére, Jákov zsidó társaikkal és nem-zsidó alkalmazottaikkal a kijevi Oroszországból tértek vissza megrakott szekereikkel. Egy péntek este a Duna bal partján haladtak, amikor eltört az egyik szekér kereke. Erre - annak ellenére, hogy közeledett a szombat - a szomszédos városba siettek. Már beállt a *sábbát*, mire beértek a helységbe. A zsidók éppen a zsinagógájukból jöttek ki, de nem üdvözölték a testvéreket, sőt a következő nap be sem engedték őket az imaházba. Vasárnap ugyanott összejöttek, hogy ítéletet mondjanak felettük a szombatszegés miatt. Fölkérték Kalonimosz rabbit, és Sábbátáj *cházzánt* (előimádkozó), akik Esztergom városában időztek, hogy járjanak el a szombatszegő testvérpár ügyében. (Kalonimosz és Sábbátáj nevük alapján Itáliából származtak, és valószínűleg akkor kerültek a városba, amikor az ottani gyülekezetnek létszámbeli növekedése következtében vallási vezetőkre lett szüksége. Nem dönthető el, hogy ítélezésük idején ideiglenesen tartózkodtak-e Esztergomban, vagy állandó vezetői voltak a községnek.) Nem kizárt, hogy Sábbátáj azonos azzal a Sábbátáj előjáróval (*párnász*), akit egy karintiai sírkő tanúsága szerint (SCHEIBER:1983,107-110) Magyarországon ölték meg 1130-ban. Esztergom mellett Óbuda (dunai átkelő) és Székesfehérvár (királyi udvarház) lehettek a legrégebb zsidó települések Magyarországon. A távolsági kereskedelem mellett a zsidók nyilván a helyi üzletkötésekben is érdekeltek voltak. A Kézai Krónika szerint Szent István korában a legtöbb hetipiacot vasárnap tartották, ő azonban az esztergomi vásárt vallási megfontolásokból szombatra helyezte át, amivel gyakorlatilag kizárta a zsidókat. Feltehetőleg a zsidó konkurencia kiküszöbölésére is

irányult I. Béla (1060-1063) azon rendelkezése, amellyel a vásárokat az országosan szombatra helyezte. Ez a rendelkezés átmenetinek bizonyult, később már a hét valamennyi napján tartottak hetipiacokat. -
Vö. KUBINYI András: A zsidóság története a középkori Magyarországon in: GAZDA:1989, 19-20.

10/ A középkori héber szövegekben (sporadikusan még később is) *Hágár országa* az egyik legelterjedtebb megjelölés Magyarországra. Az elnevezés eredetéről, használatáról lásd KOHN:1881, 144-159; KOHN:1884, 68, 367, 378; HAGAR:2002, 10; SPITZER-KOMORÓCZY:2003, 109.

11/ Vö. KUBINYI András: A magyarországi zsidóság története a középkorban in: *Soproni Szemle* 1995/1, (lényegileg azonos: uő.: Fejezetek a magyarországi zsidóság középkori történetéből in. *ORI Évkönyv*:1995, 115-142), (Sopron: 1995), 2-27; a kereskedelmi útvonalakra különösen 3-5.

12/ SPITZER-KOMORÓCZY:2003, 152-154.

13/ SPITZER-KOMORÓCZY:2003, 155-167. Jellemző módon az első háromszáz éves korszakból egyetlen magyarországi tudós nevét sem őrizte meg a zsidó hagyomány. Árukkodóan kései az első magyarországi születésű (Nagyszombat?) és/vagy működésű (Nagyszombat?, Pozsony?) rabbi, Ejzik Tirna (Jichák Tirnau, Nagyszombati Izsák; 1380/85 k – 1421 után) fellépte, akinek tanítása, a *Széfer minhágim* („A [rituális] szokások könyve”) írásban is fennmaradt. A műben, amely részben vagy egészben Magyarországon keletkezett és az első magyarországi zsidó (vallás)irodalmi alkotásnak tekinthető, R. Tirna (ausztriai) mesterei tanításai és saját tapasztalatai alapján az év hónapjainak sorrendjében röviden összegezte kora alsó-ausztriai (Bécs), stájer-, morva- és magyarországi zsidóságának rituális szokásait. A szerző a vallásgyakorlatot kívánta szolgálni, mint maga megemlíti,

könyvét olyanok számára is írta, akik a vallási irodalomban nem járatosak. Vö. Shmuel ASKHENAZI: Tyrnau Isaac in: ENCYCLOPADIA 15., col. 1491; KOHN:1884, 348 és skk.

14/ Mindazonáltal a szórványos források alapján megállapítható, hogy az országban esetenként már az Árpád-házi királyok korában léteztek zsidó iskolák. A vallási-szellemi kultúra alapjaként az iskola, amelynek oktatási programja évszázadokon át a vallási hagyományok átörökítésére korlátozódott a közösség zsinagógájában vagy annak előcsarnokában, azzal a legszorosabb összhangban működött *bét há-midrás* („tanház”) néven, a gyülekezet egyik legföltettebb, leginkább gondozott intézményeként. – A zsidó iskoláról („scholae Iudaeorum, Judelschul[e]”), amely a korai szövegekben egyben a zsinagógák jelölésére is szolgál, IV. Béla privilégiuma tesz először említést. Korai létezésének további bizonyítékeként a Pozsony város telekkönyvének 1439. évi bejegyzésében szintén szó esik róka. – Vö. KOHN: 1884, 106; MZSO4:1938, 332-333.

15/ Az MZSO18:1980, 464 összesítése szerint a magyarországi zsidóság 1251 előtti történetére összesen 18 hiteles oklevélben történik utalás. 1092 és 1299 között jelenleg 53, 1300-1399 között 232, 1400-1499 között 845 és 1500-1699 között 3,328 adattal rendelkezünk – uo., 464-465. Viszonylag részletes és a helyi viszonyokat tükröző képet hagyományozott ránk a 15. század eleji, de régi szokásból merített Budai jogkönyv (KRISTÓ:2003, 188.). Megkülönböztető öltözéket: vörös köpenyt, sárga zsidófoltot írnak elő számukra, külön adókat és illetékeket vetnek ki rájuk. Kereskedésüket időben és térben korlátozzák, az uzsorát bűnös dolognak nyilvánítják, (mindkét fél vonatkozásában), de nem szankcionálják.

16/ Így a fent említett esztergomi 'incidens' esetében is. Ha minden a maga rendje szerint történik, és nem kerül sor a szombatszegésre, még kevesebb ismeretünk lenne a kora Árpád-kor zsidóságáról.

17/ A modern politikai, faji antiszemitizmus érthetetlen az őt megelőző vallási antijudaizmus nélkül. Ennek vizsgálata, vagy akár csak magyarországi érvényesülésének taglalása hosszas tanulmányokat igényelne. Itt röviden csak megjegyezendő, hogy az ókori társadalmak hagyományos xenofóbiájának speciális változataként megjelenő etnikai antiszemitizmust felváltó és univerzálisan kiterjesztő vallásközpontú keresztény zsidóellenesség a kultúra és tradíció csatornáin keresztül kétezer éves múlttal rendelkezik. Az antijudaizmus elsősorban a zsidó vallás (és persze követői) ellen irányul, mivel a zsidók nem tértek át a kereszténységre. (Ellentétben modern utódával, amely a zsidó egyént és népiséget, mint megváltoztathatatlan tényt veszi célba, az antijudaizmus esetén a kitérés reális lehetőséget nyújtott az antiszemitizmus ellen) A keresztény zsidóellenesség hittételei megtalálhatók az Újszövetségben, az egyházatyák írásaiban és a közelmúltig az egyházi tanításokban. A keresztény eszmeiség részeként az antijudaizmus nyíltan vagy burkoltan átjárta az egész nyugati kultúrát, a gonosz zsidó képzelet, amelyet az egyház évezredekken keresztül hirdetett és gyűlölni tanított, átítatta a nyugati civilizáció intézményeit és ideológiáit; mélyen bevésődött a köztudatba. Vö. RÁNKI:1999, különösen 16-28. Nem állítható, hogy a modern politikai és faji antiszemitizmus az egyházi antijudaizmus egyenes következménye - legalábbis abban az értelemben nem, ahogy az 1950/60-as évek középiskolai történelemtankönyvei sugalltak, mintha egyenes út vezetett volna Dózsa temesvári tüzes trónjától a mohácsi csatáig -, de az összefüggés túlságosan nyilvánvaló. Mint ahogy a német megszállás és kézi vezérlés sem menti fel a magyar társadalmi, kulturális és politikai életet

évtizedeken keresztül átítató, állami támogatást élvező „magyar” antiszemitizmust, a zsidók deportálásban aktív szerepet vállaló többszázezer embert, állami intézményeket, vagy a genocídiumot hatékony tiltakozás, érdemleges kollektív ellenállás nélkül eltűrő „keresztény” társadalmat a magyar holokauszt felelőssége alól. Az antiszemitizmus konkrét megnyilvánulásairól lásd később passim, általában KATZ:2001 és MODERN ANTISZEMITIZMUS:1999; a kelet- és közép-európai antiszemitizmusról, zsidókérdésről SIMON:1985; a magyarországi aspektusokról HANÁK:1984; FISCHER:1988; MAGYAR MEGFONTOLÁSOK:1999, illetve GYURGYÁK:2001. A középkori antijudaizmus szellemében természetes volt, hogy a pozsonyi zsidóságot összeíró 15. századi hivatalos listát a „gonosz zsidók lajstromá”-nak nevezték. A Budai jogkönyv (*Ofner Stadtrecht*) a zsidókat „gyűlöletes, makacs, bűdös istenárulók”-nak, gonoszoknak és cselszövőknek nevezi, és olyan szitkokkal illeti, amelyek ma bőven kimerítenék az etnikai és felekezeti izgatás minden kritériumát – MZSL:1929, 321.

18/ Magyarországtól nyugatra eső területeken a kereszténység hivatalos vallásként való elismerése és a világi hatalmakkal való összefonódása nyomán már a 10. században elkezdődik és a 11 században tovább terjed az erőszakos térítés. Az árutermelés, pénzgazdálkodás és a városfejlődés megindulása jelentős keresztény kereskedő és iparos rétegek felemelkedéséhez vezetett, amelyek első számú versenytársat láttak a kereskedő és pénzkölcsönző tevékenységet folytató zsidókban. Részben a zsidó hitelezők és kereskedők konkurenciájának kiküszöbölésére is irányultak a közösségeik fokozódó lakóhelyi elkülönítésére irányuló törekvések, amelyek hosszabb távon a kényszerlakhelyükül szolgáló középkori gettók kialakulásához, netán ismételt kiűzésükhöz (Anglia, Franciaország) vezettek (PREPUK:1997,

17-18). A 12. században megjelenik a rituális gyilkosság vádja, a 13.-ban az ostyagyalázásé. Ugyanebben az évszázadban a negyedik lateráni zsinat (1215) nyomán egyházi tized és húsvéti különadó fizetésére kötelezik a zsidó közösségeket, valamint jobb felismerhetőségük és elkülönítésük érdekében bevezetik a zsidójelvényeket és megkülönböztető öltözéket. (Az 1434-es bázeli zsinat a zsidók tanúzási jogának megvonásával és a zsidótérítés kötelező tételével tovább szaporította a zsidóellenes egyházi határozatokat.) Európa más részeihez hasonlóan zsidóellenes kilengések természetesen már Magyarországon is korán előfordul(hat)tak. A 12. század elején itt megölt völkermarkti zsidóról már esett szó. A mainzi *Memorbuch* a 13. század közepén (feltehetőleg ostyagyalázás vádja alapján) megölt (megkövezett vagy máglyán megégetett) „Jóna úr(at) és társai(t)” említi. Vö. SPITZER-KOMORÓCZY:2003, 168-181. Az 1279. évi budai zsinaton előírták, hogy a zsidókat vörös posztóból készült, ruhájukon viselt jellel különböztessék meg a keresztényektől, megtiltották, hogy vámokat kezeljenek, és egyházi jövedelmeket adjanak nekik bérbe. - KOHN:1884, 123-126. Magyarországon a lakóhelyi elkülönítés ténylegesen csak a 14-15 században valósult meg, amikor a zsidó népesség életkörülményei más tekintetben is megnehezedtek.

19/ BERTÉNYI:2000, 244-245.

20/ Kölcsönt nem csak kézizálogra adtak, földet is le lehetett kötni biztosítékul, s ez nemfizetés esetén nemegyszer – rabszolgástul, jobbágyostul a zsidó hitelező tulajdonába került át. A zsidó kamaraispánok így Teka II Endre, vagy Henuk IV. Béla idejében egész falvakat bírnak. – Vö. KOHN:1884, passim A zsidó földtulajdonra az utolsó ismert adat (egy meglehetősen problematikus dokumentum szerint) 1296-ból Sopron megyéből a mai Kismarton (Eisenstadt) térségéből származik. - Vö. MZSO13:1970, 47.

21/ Pogány rabszolgáiktól is azonnal meg kellett válniuk, ha azok megkeresztelkedtek.

22/ A szőlőskertek birtoklása, szőlőművelés és borkereskedelem továbbra is engedélyezett volt számukra – vö. KUBINYI András: A magyarországi zsidóság története a középkorban in: *Soproni Szemle* 1995/1, (Sopron: 1995), 15.

23/ ZÁVODSZKY:1904, 192-193, 195-196, 205. Vö. BERTÉNYI Iván: Kálmán király „zsidótörvénye” és az ún. „írásreakció kora” in: *ORI ÉVKÖNYV*:1995, 143-152.

24/ IV. Béla (1235-1270) és V. István (1270-1272) korából való héber betűkkel (a pénzverők neveinek kezdőbetűivel) ellátott obulusok és dénárok mutatják szerepüket. Vö. SCHEIBER:1983, 77-78.

25/ BERTÉNYI:2000, 272.

26/ BERTÉNYI:2000, 402.

27/ IV: Béla már 1239-ben kieszközölte IX. Gergely pápánál, hogy kivételesen - a portugál példát követve – adjon engedélyt arra, hogy a jövedelmeket zsidóknak (és szaracénoknak) is bérbe lehessen adni. Az engedély feltételül, a látszatot megőrizendő, a pápai kikötötte, hogy a pogány tisztviselő mellé keresztény biztost kell állítani, Béla azonban még ezt a megszorítást sem alkalmazza – VIRÁG:1935, 8.

28/ A 13. századból, az 1282-es utolsó említésükkel bezárólag, hat zsidó kamaraispán (*comes camarae*) működése ismeretes. Vö. WEISZ Boglárka: Zsidó kamaraispánok az Árpád-korban in: *Tanulmányok a középkori magyar történelemről*, szerk. HOMONNAI Sarolta - PITI Ferenc - TÓTH Ildikó, (Szeged: 1991),151-161 – idézi KRISTÓ:2003, 301. A kamaraispánok fontosságát mutatja, hogy egyikük, az osztrák főhercegségből bevándorolt Henel (Henuk, Henoeh) IV. Bélától zálogba kapta Komárom várát minden javadalmával és a hozzátartozó birtokokkal együtt. - KOHN:1884, 117. A zsidók hivatalviselése

eltiltásának ügyében teljes győzelmet az egyház – erős küzdelme ellenére – még évszázadokig nem tudott aratni. 1524-ben II. Lajos Izsák (sárospataki?) zsidót nevezi ki a kassai pénzverde vezetőjének, aki korábban Várdai Pál veszprémi püspöknél volt hasonló tisztségben alkalmazva – KOHN:1884, 474.

29/ Így a pénzgazdálkodás kezdetlegessége, vagy az a tény, hogy a Kelet felé vezető nagyobb kereskedelmi utak egy mellékág kivételével elkerülték a középkori magyar királyságot.

30/ MZSO1:1903, 23-30. A privilégiumhoz Babenberg II. Frigyes osztrák herceg 1244. évi rendelete szolgált mintául. A király engedélyezte a zsidóknak a zálog- és kölcsönügyleteket, árukereskedelmet, törvényes kamatszedést. A zsidókat más polgárokkal egyenlő összegű vám megfizetésére kötelezte. Mindenkit tiltott a zsidók zaklatásától, esküjüket teljes értékű bizonyítóerővel fogadta el, büntette templomaik háborgatóit, a rajtuk erőszaktevőket és gyilkosaikat, valamint intézkedett ünnepeik tiszteletben tartásáról. Igen valószínű, hogy ebben az időben a zsidók tényleges helyzete jobb volt a privilégium által biztosítottnál. Így például a zsidóbíró, azaz a zsidók egymás közötti ügyeiben a peres felek egyikének kérésére intézkedő keresztény bíró, intézményének bevezetésére még hosszú ideig nem került sor, ügyeikben, más városi hospeshez (akikkel helyzetük lényegileg egyezett) hasonlóan a városbíró ítélkezett. – Lásd KUBINYI: i.m., 8-9.

31/ Többek között a zsidók esküjét teljes értékű bizonyítóerejűnek tekintette, büntette a zsidók gyilkosait, tiltott a zsidók háborgatásától, szankcionálta a zsidókon erőszakon tevőket, a zsinagógák háborgatóit (KRISTÓ:2003, 183).

32/ VIRÁG:1935, 9.

33/ Vö. Klaus LOHRMANN: Fürstenschutz als Grundlage jüdischer Existenz im Mittelalter in: Alexander Patschovsky – Harald

ZIMMERMANN (Hrsg.): *Toleranz im Mittelalter*, (Sigmaringen: 1998), 75-99. A „ királyi szerződések” szefárd kultúrkörben való működését, elemzését lásd például Yosef Hayim YERUSHALMI: *The Lisbon Masacre of 1506 and the Royal Image in Shebet Yehudah*, (Cincinnati, Hebrew Union College – Jewish Institute of Religion, 1966). „A zsidóknak /.../ akár a zsidóutcában, akár másutt levő ingatlanaival a király épp oly szabadon rendelkezett, mint követeléseitekkel, vagy bármely más vagyontárgyukkal. Így Erzsébet királyné 1440-ben azoknak a soproni polgároknak a kártalanítására, kiknek háza a város falain kívül állott és ezért a város védelme érdekében azokat lebontották, a zsidók házait ajándékozta oda. /.../ A budai zsidók házait 1526-ban mind Szapolyai János, mind I. Ferdinánd odaajándékozta híveink. Természetesen elajándékozta a király a zsidók elhagyott házait is, hiszen azokat is magáénak tekintette.” – VIRÁG:1935, 14-15. A korábban inkább fiktív kamaraszolgaság felélesztése összefüggött a zsidóknak a kincstári szempontokból megnövekedett jelentőségével. Ez sokban korlátozta ugyan korábbi szabadságukat, de a más európai országokban történő üldöztetésekkel, kiűzetésekkel összehasonlítva bizonyos védelmet nyújtott számukra, növelte a biztonságukat, törvényes eljárást kínált sérelmeik orvoslására. Az Anjoukat a trónon követő Luxemburgi Zsigmond, aki más országaiban önkényeskedéseivel bizonytalanná tette az ott élő zsidók helyzetét, megerősítette IV. Béla lassan már feledésbe merült kiváltságlevelét és menedéket adott néhány Nyugatról menekült francia nyelvű zsidónak. Utóda V. Albert, aki 1420-ban úgyszólván kiirtotta a másfél ezer fős bécsi zsidóságot, magyar királyként ugyancsak megerősítette az itteni zsidók kiváltságait (1438). Fia V. László úgyszintén békében hagyta a magyarországi zsidóságot, míg az uralma alatt álló Sziléziában Kapisztrán János inkvizítori tevékenysége eredményeképp erőszakkal megkeresztelték, elűzték, vagy megölték az

ottani zsidókat. I. (Korvin) Mátyás, aki a polgárság követelésére az általa elfoglalt Alsó-Ausztriából kiűzte az ottani maradék zsidóságot, Magyarországon külön prefektusi tisztséget létesített a számukra – KOHN:1884, passim.

34/ MZSO1:1903, 106-107, 448-450. „Erzsébet királyné pedig Pozsonynak jutalmul, mert a város Ulászlóval szemben fiának, V. Lászlónak kelt pártjára átengedi (14419 tíz évre 'de mera plenitudine nostre potestatis' az ottani zsidóktól eredő minden járandóságágát (census, lucra et proventus) felségjogával együtt ('cum plena iurisdictione nostra'). Ezt Hunyadi, mint kormányzó két évre hosszabbítja meg, de a város iurisdictionója a zsidók felett még 1523-ban is megvan.” – VIRÁG:1935, 11. A királyi védelem – bár elvben minden zsidó a király fennhatósága alá tartozott – gyakorlatilag egyre inkább csak a szabad királyi városokban élő zsidóságra korlátozódott, nem terjedt ki azokra a zsidókra, akik a király fennhatósága alól, olykor ennek akarata ellenére, egyes főurak oltalma alá vonultak, vagy akiket királyi privilégiummal az erre feljogosított főurak telepítettek birtokaikra. A mágnások – anyagi ellenszolgáltatás fejében - magukra vállalták a birtokaikra költözött zsidók védelmét. Amikor Zsigmond 1436-ban megerősítette IV. Béla privilégiumát, többek között ezt azzal is módosította, hogy elrendelte a főurak birtokain élő zsidók „visszaállamosítás”-át, a király számára történő adóztatását (MZSO1:1903, 170). Ez sértette a nagyurak érdekeit, végrehajtása, amely mindig a mágnások (és a megyék) illetve a központi hatalom közötti erőviszonyok függvénye volt, hosszú távon – egészen a türelmi adó bevezetéséig a 18. században - eleve kudarcra volt ítélve.

35/ A kontinenst elnéptelenítő - s ha pusztító erejéből sokat vesztő, de Magyarországot is érintő – 1348-ban kezdődő nagy pestisjárványt követő felizgatott légkörben került sor 1353-1357 körül a zsidók részleges kiűzésére (DÁN Róbert: Mikor űzte ki I. Lajos a zsidókat in.

Tanulmányok Budapest Múltjából 24 (Budapest: 1991), 11, amelyet 1360-ban valószínűleg egyetemes kitiltás követett. A zsidók javarészt a környező országokba menekültek, de még a születő Oszmán Birodalom akkori fővárosába, Drinápolyba is jutott belőlük (BENBASSA-RODRIGUE:2003, 85). 1364 körül a király szigorú feltételek mellett megengedte visszatérésüket és 1371-től a világi főméltóságok (nádor, országbíró, kincstartó, tárnokmester) köréből választott felügyelő, országos zsidóbíró, a *judex Judaeorum totius regni – aller Juden Richter* alá rendelte őket (MZSO1:1903, 80). Ugyanakkor megmaradtak az egyes települések már néhány évtizede ténylegesen fungáló helyi zsidóbírói is. (Ez utóbbiak feladata maradt - mint korábban a zsidók ügyeinek szemeltartása, adósságaik behajtása, jogaik biztosítása. A zsidók egymás közötti ügyeiben saját joghatóságuk, a *bét din* ítélkezett. Csak valamelyik peres fél kérésére vett részt a városi zsidóbíró az eljárásban, akinek ilyen esetekben a *bét din* tagjaival együtt a zsinagóga előtt kellett ítélkeznie.) Az országos zsidóbíró megbízása a zsidók vagyonának nyilvántartására, az őket terhelő adók összegyűjtésére, más társadalmi csoportokkal szembeni érdekvédelmükre, képviseljükre szólt. (Mivel az ország főembereit lekötötték az állami ügyek, a zsidó ügyekben helyettesre volt szükségük – vice judices Judaeorum, unter-judenrichter zü Hunger im landt, 1422 – akik a királyi uradalmak főjóságkormányzóiként is fungáló budai várnagyok sorából kerültek ki.) Az országos zsidóbírói tisztség Mátyás koráig megmaradt, ő az ezt a hivatalt valamikor az 1470-es évek derekán felváltó új intézmény élére – feltehetően a zsidó származású Eruszt János kincstartó javaslatára, aki alá korábban királyi kamaraszolgaként a zsidók tartoztak - a zsidók közül választott *praefectus iudaeorum*-ot állította, amely méltóság viselői öröklődően a németországi eredetű (vö. SCHEIBER Sándor: Egy budai Mendel Nürnbergben in: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 19 [Budapest:

1972], 79-86) budai Mendel család tagjai közül kerültek ki. Az először 1482-ből említett *praefectus judaeorum* vagy ahogy egy magyar nyelvű okirat említi „sidoknak elewthek yaroyok” (GRÜNWALD Fülöp: *A zsidók története Magyarországon 1790-ig*, <Budapest: kiadatlan kézirat a Magyar Országos Rabbiszeminárium könyvtárban, é. n. [1940-es évek eleje]>, 13) széles jogkörrel bírt, közvetítőként fungált az uralkodó és az ország zsidósága között, egyben a zsidók érdekeinek legfőbb képviselője a korona előtt. Fő feladata a királyi zsidókra a kincstár által egy összegben kivetett adó felosztása az egyes gyülekezetek között, és annak behajtása volt. (Ennek összegét egy 15. század közepi forrás országosan 4,000 aranyforintra becsüli, egy néhány évvel későbbi adat szerint a zsidók adója a rézbányák jövedelmével együtt 30 ezer aranyforintot, a korona összbevételeinek 4-5%-át tette ki [Ismeretes, hogy 1495-ben a budai zsidók 800, a székesfehérváriak 300 forintnyi adót fizettek, ami feltehetőleg a két gyülekezet egymáshoz viszonyított arányát is jelzi.] A zsidóktól a rendes és gyakran kivetett adókon kívül más jövedelmet is húzott a kincstár. Így például az új király koronázásakor, királyi menyegzők alkalmából – így például Mátyás és Beatrix házasságakor -, a kiváltságok megerősítésekor - IV. Béla privilégiumát Zsigmond ötször, I. Mátyás és II. Ulászló egyaránt újította meg - értékes ajándékokkal kellett hódolniuk.) Az adó behajtásának érdekében a zsidó gyülekezetek autonómiáját is megsérthette, jogosult volt karhatalmat is igénybe venni. A kamaraszolgaság ugyanis a szabad költözködés korlátozásával járt együtt; a közösség tagjai nem menekülhettek el a községe kivetett adó rájuk eső része alól – ezt a község többi, helyben maradó tagja is akadályozni igyekezett. Azokat a zsidókat, akik a királyi adóztatás elől a főurak oltalma alá helyezték magukat, a prefektus, ha tudta, elfogattatta és visszahozatta - e célból fizetett rendőröket alkalmazott - a szökevényeket, akár saját börtönébe is

zárhatta őket. (A börtön valószínűleg a budai Zsidó utcában álló Mendel palotában, ahol egy kétszintes zsinagóga állott, helyezkedett el.) A prefektus volt megbízva a tolvajok és zálogtárgyak elsikkasztói üldözésével, szót emelt a méltánytalan adókövetelések, a levélölés, és a főurak vagy városok önkényeskedésével szemben. Ő és családtagjai mentesek voltak a megkülönböztető ruházat viselése alól, és a jelek szerint úgy tűnik sikerült nekik ezt a kiváltságot egyes hitközségekre is kiterjeszteni. A prefektúra létesítésének mérlege - jóllehet az állami adót szigorúan behajtották és a gyülekezetek önkormányzata is sérült – a zsidók számára minden bizonnyal pozitív volt. A prefektusok, akiket a korabeli források a zsidók fejedelmeként, sőt királyaként is emlegetnek, számos esetben eredményesen védték meg a világi és egyházi hatalmakkal szemben hitsorsosaikat, s sikerrel léptek fel a kikeresztelkedett, valamint a közösségeiket megkárosító zsidók ellen. IV. Béla privilégiumát a prefektúra létrehozásától ők terjesztették a király elé megerősítésre. Mendel Jakab azt a jogot is megkapta II. Ulászlótól (1490-1516), hogy országos főrabbit nevezzen ki (MZSO5/1:1959, 130-131). - Vö. KUBINYI András: A zsidóság története a középkori Magyarországon in: GAZDA: 1989, 22-23 és uő.: Praefectus Judaeorum [a régebbi irodalommal] in: ENCYCLOPAEDIA 13 (1971), col. 963).

36/ A 13. század utolsó évtizedeitől a 19. század negyvenes éveig a magyarországi zsidóság településszerkezete, foglalkozásstruktúrája a korabeli városi polgárság helyzetének, funkcióinak stb. ismerete nélkül szinte értelmezhetetlen. „A városoknak a zsidók elleni évszázados, hol ellankadó, hol ismét erőre kapó, de 1849-ig egészen soha el nem ülő küzdelmének oka a mohácsi vész előtt még nem annyira a zsidó kereskedők konkurenciája, hanem sokkal inkább az, hogy a zsidók voltak az egész ország bankárai és ők látták el a városi kereskedőket is tőkével, ennél fogva azok kénytelenek voltak kereskedői hasznuk egy

tekintélyes részét a magas középkori kamatlábak folytán a zsidóknak átengedni. /.../ A városok és zsidók ellenséges viszonyának másik főoka, hogy idővel a zsidók igyekeznek tőkéjüket maguk is felhasználni, és a XIV-XV. században mindinkább próbálkoznak az árukereskedelemmel (amivé magyarországi letelepedésük első századaiban alig foglalkoztak), de ezzel a tevékenységükkel a városi polgárság érdekeit és gyakran szabadságait is súlyosan sértik.” – VIRÁG:1935, 13.

37/ „A keresztény egyház Magyarországon, akárcsak az egész középkori Európában, a keresztények számára egymás között tiltotta a pénzen való haszonvevést. IV. Béla privilégiuma a zsidóknak megengedte a pénzügyleteket. Kölcsön fedezetéül vehettek zálogot. Követeléseiket jogvesztés terhe mellett - évente meg kellett újítaniuk. Nem fizetés esetén a zálogot eladhatták, vagy más módon behajthatták követelésüket. A kamat a 15. században Zsigmond királyrendeletében - maximum heti 2 %, elvben elérhette, kicsivel meg is haladta az évi 100 %-ot, bár ténylegesen ennél jóval alacsonyabb volt. Más kölcsönöknél a tartozás összege a határidő minden hosszabbításakor megduplázódott. A magas haszonnal hasonlóan nagy kockázat állt szemben. A király, élve kegyelmi jogával, több ízben eltörölte a zsidókkal szemben fennálló kamattartozásokat. Az aktus egykori elnevezése 'levélölés' (*Briefötten*) talán azért ezzel a kifejezéssel, mert a kölcsönt tanúsító okmányokat átlukasztással volt szokás érvényteleníteni. A sokféleképpen megnehezített kereskedelem mellett zsidók számára a pénzügyletek jelentették az egyetlen szabad megélhetési forrást, s a királyi udvaroknak, városoknak, nagyuraknak nyújtott pénzkölcsönök a legfőbb lehetőséget arra, hogy tartózkodási, letelepedési engedélyt szerezzenek maguknak.” - FROJIMOVICS-KOMORÓCZY-PUSZTAI-STRBIK:1995, 24-25. A feltűnően magas

kamatokba a tőkehiány és a nagy kockázati tényezők egyaránt belejátszottak. A hitellevelek megsemmisítésére, a „levélölés”-re, amely számos közösség anyagi alapját rendítette meg, Magyarországon először Nagy Lajos uralkodása alatt került sor (vö. BENCE:1988, Középkor, 11). A jelenséggel a későbbiekben is gyakran találkozunk, így „1456-ban V. László király arról értesítette a pozsonyi, nagyszombati és bazini zsidóbírákat, hogy a zsidóknál lévő zálogok és kölcsönök kamatait elengedte. Mátyás király 1489-ben a nagyszombati keresztények által fizetendő kamatokkal tette ugyanezt. Lásd KRISTÓ:2003, 184. 1522-ben a nádor elengedte a Nyitra városban élő zsidóktól kölcsönvett összeg utáni kamatokat - MZSO5/1:1959, 141. A követelések (és persze az adósságok!) kitérés esetén is érvénytelenné váltak, mint azt Balázs győri püspöknek a saját kárán keservesen kellett megtapasztalnia. Egy bizonyos Michael Kremnitzer hitehagyott zsidó megtagadta neki korábbi tartozása megfizetését, mire Mátyás király a főpapok és országnagyok meghallgatása után azt az ítéletet hozta, hogy Kremnitzer „nem szorítandó oly adósság fizetésére, melyet még mint zsidó csinált volt, mivel a keresztény hitre való áttérésével odahagyott mindent, a mit addig bírt, és *így elveszítette adósságait is, netaláni követeléseitevel együtt.*” – KOHN:1884, 225.

38/ KUBINYI András: A zsidóság története a középkori Magyarországon in: GAZDA:1989, 23 és KUBINYI András: A magyarországi zsidóság története a középkorban in: *Soproni Szemle* 1995/1, (Sopron: 1995), 19-20. A 36 település közül 10 szabad királyi város, hét püspöki székhely (Esztergom és Zágráb egyben királyi város is, így a királyi városok együttes száma 12), 19 pedig mezőváros vagy földesúri helység volt. Nem élt minden királyi városban és püspöki székhelyen zsidó, de a jelentősebb városokban és fontosabb mezővárosokban megtalálhatók voltak.

Zsinagóga Budáról (1307), Székesfehérvárról (1490 előtt), Pozsonyból (1335), Sopronból (1300-as évek eleje), Nagyszombatról (1494 előtt) és Esztergomból (11. század második fele) [királyi városok], illetve Bazinból (1529 előtt), Kis- és Nagymartonból (1353/54 körül) és Szalonakról (1559 előtt) [mezővárosok] ismeretes. Lásd Feuer Istvánné: Magyarországi középkori zsinagógák az általános európai fejlődés tükrében in: MIOK ÉVKÖNYV:1971/72, 43-61 és SCHEIBER:1983, 81-103). A zsinagóga (*bét há-kneszet*) volt a zsidó utca (*platea iudeorum*, [Esztergomban *contrada iudeorum*], *Judengasse*) vallási és szellemi életének központja. Veszedelem idején ez szolgált menedékül, itt találtak oltalmat az üldözöttek (SCHULHOF:1981, passim). Elhelyezéséről, méreteiről, berendezéséről az újonnan feltárt soproni és budai zsinagógák nyújtanak képet. Vö. DÁVID Ferenc: *A soproni ó-zsinagóga*, (A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 8), (Budapest: MIOK kiadása, 1978) és SCHEIBER:1983, 81-85. „Az okmányok - említik a zsinagógákban folyt istentiszteleten szereplő *samast* (*Messner*) [zsinagógai szolga – H. Gy.], és a *söliach* ciburt (*Gesangmeister*) [itt előimádkozó – H. Gy.]. Itt tanítja a híveket a község rabbija (*Meister*). Felmerült peres ügyekben a felekezet tagjai között törvényt ülnek és döntéseiket írásba foglalják.” - GRÜNWALD: *A zsidók története...*, 18. Az oklevelek héber és héber betűkkel írott német nyelvű záradékai és névaláírásai az írásbeliség elterjedtségéről tanúskodnak. A zsidók többsége német tartományokból érkezett, többnyire német lakosságú városok voltak települési helyeik, így Magyarországon is leginkább német nyelvűek voltak. Ezt tükrözik német vagy német nyelvű kicsinyítő képzővel ellátott neveik: Altmann, Hirsch, Wolf, Everlein (Ávráhám), Smerlein (Semárjá), Kophlein (Jákov) neveik is - Magyar nyelvi közegben héber, illetve német neveik magyarra fordított alakjait használták: Farkas, Szarvas, Oroszlán (Árje, Löw), Nyúl zsidó vagy

magyar ragadványnévvel emlegetik őket: Kis-, Nagy-, Fekete Mendel, Vörös Ábrahám, stb. Vö. MZSL:1929, 179, MZSO (1903-1980), passim.

A középkori kódextörédekekből (SCHEIBER:1969) kitűnik, hogy a liturgiai könyvek mellett olvasták a Tórát és annak magyarázatait, a talmudi traktátusokat és a talmudi irodalom nagy összefoglalásait így Móse Coucy és Majmonidész munkáit.

Szórványos adatok arról tanúskodnak, hogy néhány helyen (Buda, 1290; Vasvár, 1294; Esztergom, 1326; Leez, 1338; Sopron, 1427; Pozsony, 1439; Sárvár, 1552 Torony, 1554) már huzamosabb ideig volt temetőjük, oda szállították más helyről is halottaikat. Vö. SCHEIBER:1983, 103-106.

A honfoglalástól a mohácsi vészig terjedő időszakból a tárgyi emlékek, héber betűs érmek, zsinagógai felirat fragmentumok mellett (SCHEIBER:1983, 75-99) összesen 31 feltárt, megfejtett sírkövet ismerünk 1-et Völkermarktból (Karintia), 11-et Budáról, 9-et Nagyszombatról, 1-et Szakolcáról, 9-et Sopronból. Vö. SCHEIBER:1983, 106-178. Néhány a budavári labirintusban újabban előkerült sírkő azonosítása még nem történt meg. A Magyar Zsidó Múzeum gyűjteményében található (eredetileg a gr. Andrássy család birtokában lévő) Mendel Jehudá zsidóprefektus díszkardjának mondott intarziás, héber feliratú ezüstkard a kutatók szerint későbbi, valamikor a 17. században készült. Vö. FROJIMOVICS-KOMORÓCZY-PUSZTAI-STRBIK:1995, 23 és RAJ-VASADI:2002, ?.

39/ BENCE:1988, Középkor, 16.

40/ Mintegy 15-20 gyülekezetben. Lásd KUBINYI András: A magyarországi zsidóság története..., 20-21. Sopronban 1440-ben 16 házat birtokoltak, Pozsonyban a városi könyvek 1452-ben 33 családot említenek. – GRÜNWALD: *A zsidók története...*, 15. A 15/16 század fordulóján a legfontosabb magyarországi gyülekezetnek számító Budán,

amely egyben az egész ország zsidósága képviselőjének számított, a zsidók számát mintegy 350-re becsülik. Vö. SCHEIBER:1969, 111-114. „Házaik egy utcában feküdtek, melyet Zsidó utcának, Judengasse-nak neveztek. /.../ Megélhetésük igen egyoldalú foglalkozáson alapult. A zálogkölcsön-ügyletek jutottak csak nekik. Az árukereskedelemtől minden erővel távol tartják őket. Ipari foglalkozásukat a céhek akadályozzák, ennek tagjai zsidók nem lehettek. Vagyonkülönbségek voltak a Zsidó utca családjai között, nem rendelkeztek valamennyien a hitelüzletekhez szükséges vagyoni alappal. A szegények munkával igyekeztek életüket fenntartani, de ezekről keveset szólnak az egykorú források.” – GRÜNWALD: *A zsidók története...*, uo.

41/ A Franciaországból bevándorolt zsidókra lásd MZSO2:1937, 517 és SCHEIBER:1969, 112-113. Szerencsés spanyol származását Keszthely mártírhalált halt tudós főrabbija tisztázta 1937-ben írott tanulmányában BÜCHLER Sándor: Szerencsés Imre származása in: MAHLER Ede Emlékkönyv, (Budapest: 1937), 406–414. Újabb adatok: SCHEIBER Sándor: A Szerencsés Imre-irodalomhoz in: *MIOK ÉVKÖNYV:1975/76*, 295–305. Az alkicstárnokságig emelkedett hitehagyott Szerencsés életéről, családi viszonyairól, tevékenységéről: KOHN:1884, 271–286; BÜCHLER: 1901, 63–72. A Magyarországra települt spanyol zsidóktól lásd továbbá KUBINYI András: Spanyol zsidók a középkori Budán in: MZSO12:1969, 19-26, illetve a magyarországi szefárdokról általában [további szakirodalommal] HARASZTI György: Szefárd zsidók Magyarországon a kezdetektől a török uralom megszűntéig in: HARASZTI:1999, 57-80.

42/ KOHN:1884, 208-232 és 241-245; SPITZER-KOMORÓCZY:2003, 251-257. Nagyszombaton tizenkét férfit és 2 nőt vetettek – nádor, Szapolyai István jelenlétében – máglyára.

43/ Vö. HAJNIK Imre: *A zsidók Magyarországon a vegyes házi királyok alatt*, (különnyomat a *Magyar Akadémiai Értesítő* V. kötet II. számából), (Budapest: 1865), 12, 33-34; BÜCHLER:1901, 30-31. „Werbőczy István Hármaskönyve nemcsak a jobbágyellenes rendszabályokat foglalta magába, hanem az összes addigi zsidóellenes intézkedést is.” - ERÉNYI:1997, 17.

44/ A Szapolyai Jánost királlyá választó székesfehérvári országgyűlés – nyilván a Ferdinándhoz húzó (német etnikum által lakott) városok megnyerése céljából – egy végül is törvénné nem vált határozatában kimondta (1526. november 9.), „...hogyan a zsidók ezen ország minden vidékéről, városaiból és helységeiből rögtön kiűzessenek...”

45/ A 16. század második felétől a kamaraszolgai viszony nagy átalakuláson megy keresztül. Az „addigi hűbéres jellegű magánjogias és feltétlenül kétoldali jogviszony közjogiassá és egyoldalúvá válik. A király már nincs kötelezve a zsidók közvetlen és szinte személyszerinti védelmére, mint a középkorban, az uralkodóval való közvetítő nélküli kapcsolatuk megszűnik, az egyre jobban bürokratizálódó államban elvesztik közigazgatási különállásukat és annak a megyének, vagy városnak útján kormányozzák őket, ahol laknak.

A királynak a zsidókkal szemben fennálló jogai ugyanakkor nem szűkülnek. Az első és – egyes időszakoktól eltekintve – egyetlen néposztály Magyarországon, melynek a Habsburgok alkotmányos korlátoktól teljesen mentes urai, a zsidóság volt. Életükkel, szabadságukkal és minden jogaikkal a király egészen 1849-ig, a politikai belátás, a gazdasági lehetőségek és olykor a felebaráti szeretet határain belül szabadon rendelkeznek. Vagyonuk felett is; azonban itt a rendelkezésnek technikai és pénzügyi szempontból kitaposott útján maradnak: többé-kevésbé rendszeres adóztatásnál, mely az adóalany

vagyonállagát lehetőleg kíméli a jövő adóztatás érdekében.” – VIRÁG:1935, 18-19.

46/ A zsidók Mohács utáni kiűzetésének részleteit lásd BÜCHLER Sándornak eredetileg az *Egyenlőség* 1917-1919 évfolyamaiban megjelent monográfiatöredékében: A zsidók története Magyarországon. A mohácsi véstől a szabadságharcig in: MAKOR:1997, 20-34. Az elűzött pozsonyi zsidók (leszármazottai) csak 1570 táján térnek vissza, de akkor is csak a város területén kívül telepedhetnek le a mindenkori pozsonyi főispán és várkapitány (e tisztségeket 1599-től örökletesen a Pálffyak viselik) birtokán az úgynevezett Váralján (*Schlossgrund*). – David GROSS: Äußerer Verlauf der Geschichte der Juden in: GOLD:1932, 4-6.

47/ 1572-ben a kismartoni zsidókra is kiterjesztették az alsó-ausztriai kiűzési rendeletet, de a már régebben ottlakók mégis maradhattak. Száz évvel később – újból osztrák rendeletre - ismét távozniuk kellett, de néhány hónap múlva visszatérhettek. A régi városi gettó helyett (a maradványaiban ma is megtekinthető) újat alapítottak az Esterházy kastély mellett délre elterülő hegylejtőn. – MZSL:192, 482.

48/ *A zsidók földesúri községekben (Batthyány, Esterházy, Pálffy) való megtelepülése feltehetőleg ausztriai és morvaországi mintákat követett, ahol ebben az időben ugyancsak az ottani földesurak birtokain éltek, mivel a városokban nem lakhattak. A 16. század végén Nyitra megye Morvaországgal határos területein Sasvárott 24, Halícson 101 és Ógalgócon 6 zsidó személyt írnak össze. A 17. század második felében találunk először a Lengyelországhoz közeleső településeken (Zboró, Homonna, Ungvár) egy-két árendás zsidót. Munkács városának első letelepedett zsidó lakosa 1668-ban a Rákóczi uradalom korcsmájában a szeszes italok mérője. Fennmaradt THÖKÖLY Imre részletekbe menő szerződése a munkácsi Efrájim zsidóval (1678), akinek szolgálataival annyira meg lehettek elégedve, hogy Zrínyi Ilona 1681-ben a vámok bérletét is rábízta. - GRÜNWARD: A zsidók története..., 28-29, 44*

49/ Az 1578-as pozsonyi országgyűlésen például kétszeres adóval és egyéb terhekkal sújtják őket a kimondott céllal, hogy mihamarabb kivándoroljanak. A 16. században az országgyűléseken többször elhangzik a panasz, hogy a zsidók a földesúri vámok-révek, valamint harmincadok bérlői. A rendek eltiltják őket ettől, mivel az 1647:91. tc. szerint „...az ország jogainak nem részesei, hitetlenek és lelkiismeretlenek.” Nem lehetett sok foganatja, mivel 1638-1723 között majdnem minden diétán megisméltik a tilalmat: zsidó nem lehet vámos. Mivel a földesurak továbbra is ragaszkodtak a nyilván számukra jelentős hasznot hozó zsidó vámosaikhoz végül a rendek kimondták: nem kell fizetni ott, ahol a vámszedő zsidó. A hódoltságkori királyi Magyarország zsidóira továbbmenően lásd VENETIANER:1922, 51-58; GRÜNWALD: *A zsidók története...*, 27-32. és VÖRÖS Károly, *A magyarországi zsidóság helyzete a mohácsi véstől 1918-ig* in: GAZDA:1989, 28. A későbbiek szempontjából fontos, hogy 1596-ban I. Rudolf új adónemet, a katonaadót rendelt el az anabaptisták, oláhok, ruténok és zsidók számára, „mint akik nem katonáskodnak” - VENETIANER:1922, 55.

50/ Angelica SCHASER: *Die Juden Siebenbürgens vom 16. bis 18. Jahrhundert* in: *Südostforschungen* Band II, (München: R. Oldenbourg Verlag, 1990), 59–60. és CARMILLY-WEINBERGER:1995, 33-34.

51/ SCHASER: i.m., 60. A török hódoltság korában, de még utána is több mint száz évig az erdélyi zsidóság száma jelentéktelen maradt, csak a 19. század második harmadától indult egyre jelentősebb növekedésnek. Történelmi kuriózumként a 16. századi Erdélyben fellépett egy szélsőséges protestáns, etnikailag magyar, de magukat „lelki zsidók”-nak tekintő szekta, a *szombatosok*, akiknek magyar nyelvű imakönyve a szefárd rítusú hétköznapi és ünnepi imakönyvek fordításán alapult. A szombatos irányzat közel hetven évig, 1635-ig széleskörű elterjedtségnek örvendett. Az erdélyi fejedelmek ettől az időről fogva

eltiltották működésüket és üldözték híveiket, a szekta hamarosan néhány székely faluba szorult vissza. 1711-ben, amikor a Habsburgok végleg átvették az uralmat Erdély fölött újabb hadjárat indult a szombatosok ellen, akik közül sokan az elkövetkező évtizedekben Törökországba menekültek és ott szabályszerűen felvették a zsidó vallást. Egy kis erdélyi maradékuk élve az 1867-es emancipáció adta lehetőséggel 1869-ben áttért a zsidó vallásra. A bözödújfalusi közösség 1944-ben *önként* osztozott a magyarországi és észak-erdélyi zsidóság tragikus sorsában. A szombatosokról lásd KOHN Sámuel alapvető munkáját (*A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira* [Budapest. ? 1890]. A legújabb összefoglalás: DÁN Róbert: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987). A bözödújfalusi „zsidók”-ról: Kovács András: *Vallomás a székely szombatosok perében*, (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983).

52/ Bethlen privilégiumának magyar fordítását lásd SAS Péter (szerk.): *Ódon Erdély. Művelődéstörténeti tanulmányok I-II*, (Budapest: Magvető Kiadó, 1986), I. köt., 676-679. Külföldi kapcsolataik és nyelvtudásuk miatt az erdélyi fejedelmek gyakran alkalmazták a zsidókat tolmácsi szolgálatokra. Zsidó orvosokról is tudunk. Fő foglalkozásuk a kereskedelem volt. A zsidó kereskedők hozták „[...] az árucikkeket Konstantinápolyból, Velencéből, Bécsből Krakkóból. Hoznak hintókat, szerszámokat, élelmiszert, fűszert, angliai ónedényeket, kristályokat, tükröt, festményt, drága ékszereket, hangszereket. Bethlen Gábor maga is kereskedelmi kapcsolatban állt konstantinápolyi kereskedőkkel, köztük zsidókkal is. Nagy mennyiségű higanyt (‘kéneső’) adott el nekik. [...] A jellegzetes erdélyi viselet, lakberendezés szállítói hosszú évtizedeken át a Törökországot járó zsidó kereskedők voltak, s jobbára ők közvetítették

az erdélyi 'úri' ízlésben, de a népművészetben is meghatározó jelentőségű törökös stílust." - CARMILLY-WEINBERGER:1995, 68.

53/ MZSO2:1937, 102. sz.

54/ MZSL:1929, 235.

55/ MZsL:1929, 235; MZSO15:1972, A gyülekezet temetője – egy 1637. évi adásvételi szerződés szerint – a gyulafehérvári Malom utcában volt. Vö. MZSO2:1937, 113. sz.

56/ SCHASER: 61. „A gyakorlatban úgy alakult a dolog, hogy a városokban nem engedték ugyan megtelepedni a zsidókat, de néhány faluban rendes község alakult, miközben fenntartották azt a fikciót, hogy a községek tagjai a „fejérvári sido compagnia'-hoz tartoznak. Ilyenformán Erdélyben országos szervezetet kapott a zsidóság, /.../ a fehérvári rabbik az országos főrabbi címet viselik, a fehérvári községi elöljáró „az Erdélyben tartózkodó egész zsidó nemzet primariususa”. Ő gyűjti be minden községben az adót.” – BENCE:1988, Erdély, 3.

57/ a 18. század végi gyulafehérvári összeírás „...12 zsidó családot nevez meg, ezek sorában van Ábrahám sido bírójuk és Pap sido, aki a temetői teendőket végzi. Tekintélyes rabbijuk nem volt, azért a felmerült vallási kérdésekben a külföldi, kivált török rabbik véleményét kérték ki.” – GRÜNWALD: *A zsidók története...*, 38.

58/ MZSL:1929, 333.

59/ SZAKÁLY Ferenc: Utószó in: SCHULHOF:1981, 76. A végvári vitézek portyái, a hiányos közbiztonság és a török tisztviselők önkényeskedései miatt a zsidók a látszatát is igyekeztek kerülni a jómódnak. Sok község szigorúan megtiltotta a drága ruhák és ékszerek viselését, a lakomákat, a hangos mulatozást.

60/ BÜCHLER:1901, 73–91; B. LEWIS: Notes and Documents from the Turkish Archives in: *Erez-Israel* IV. (Jerusalem: 1956), 174.

61/ GONDA:1992, 26. A vári negyedük mellett olyan nagy számban éltek a Vizivárosban is, hogy az egykori leírások és metszetek azt Wasser- und Judenstadt néven említik. Budán kívül még Székesfehérvárról és Vácról tudunk zsidó utcáról. Vö. GRÜNWALD: *A zsidók története...*, 23-24.

62/ ZOLNAY:1987, 37–38. A zsidók kereskedelmi tevékenységét erősen behatárolta, hogy a királyi Magyarország, illetve a hódoltsági területek közötti átjárhatóság még „békeidő”-ben is meglehetősen veszélyes és korlátozott volt. Még leginkább a hódoltsági mezővárosok polgárai élveztek némi kíméletet, a hódoltságban mint török alattvalók, a határon túl mint keresztények és magyarok. A végvárak rosszul fizetett katonái üzletszerűen vadásztak a gazdag zsidó kereskedőkre, példaként lásd Mojzes budai zsidó és Szőcs Gergely egri vitéz híres esetét 1657-ből (TAKÁTS Sándor: *Mikor a huszár kereskedőt lop in: uő.: A régi Magyarország jókedve*, [reprint], [Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994], 201-212.).

63/ Már említésre került, hogy számos helyen a zsidók bérelték a kincstári jövedelmeket, de ebből nem következik bizonyossággal, hogy a kérdéses helységben is laktak. Tolnárról, amely Debrecen után a legnagyobb település volt a hódoltság területén, ismeretes egy *Mahalle-i jahudiján, Jahudiler mahalleszi* (külön igazgatási egységet képző zsidó lakótömb), de egyébként nincs adat a község fennállására. Vö. BENCE:1988, *Félhold és kereszt között*, 3.

64/ BÜCHLER:1901, 116-121 és *Evljia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*, ford. Karácson Imre, (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1985²), 271

65/ Sábbátáj Cvi követőjeként 1678-ban Kismartonban lépett fel az egyetlen magyarországi álmessiás Mordecháj Móchiach Eisenstadt, aki 1678 és 1683 között tevékenykedett és vándorlásai során sok magyar-,

cseh-, morva- és lengyelországi, valamint itáliai zsidó fejét elcsavarta. (Mehalt 1729-ben Pozsonyban.) - Vö. MZSL:1931, 31.

66/ Az askenázok és szefárdok együttes budai jelenléte mintegy előképe a 18-20. századi magyarországi zsidóság sajátosságát adó más jellegű kettős gyökerezettségnek. A várnegyed 1960-as archeológiai ásatásai óta ismert a budai nagy és kis zsinagóga topográfiája. A hódoltság korában a szefárdok által használt kis zsinagógát, 1964/65-ben teljes egészében feltárták, két falirajzát, -feliratát restaurálták, s az 1966-os teljes körű helyreállítás után középkori zsidó imaház emlékmúzeumként a nagyközönség számára megnyitották. - Vö. M. T. PAPP: Baudenkmäler im mitteralterlichen Judenviertel der Budaer (Ofner) Burg in *Acta Technica* LXVII (1970), 205-225; ZOLNAY László: *Az elátkozott Buda – Buda aranykora*, (Budapest: Magvető Kiadó, 1982), 109-111; ZOLNAY László: *Fény és árnyék a középkori Magyarországon*, (Budapest: Magvető Kiadó, 1983), 73; ZOLNAY:1987, passim. A község élén nagy tudományú rabbik álltak, közülük a leghíresebb a vilnai születésű (1616) Efrájim há-Kohén, aki 1678-ban a budai pestisjárványban halt meg. Kelet és Nyugat legnagyobb községei fordultak vallásügyekben a „budai főpap”-hoz. Szülővárosában az egyik rabbinikus bíróság elnöke (*áv bét din*) volt, de az 1648-iki Hmelnickij-féle kozákfelkelés 1656-ban menekülésre kényszerítette. Morvaországban telepedett le. Előbb Trebitschben, majd Mezericsen, utóbb Bródában (Magyar-Brod) választották meg rabbinak. Mindhárom városban jesívát tartott. 1663-tól Prágában a felnőttek Talmud-tanulását vezette. 1664-ben Bécsben tartózkodott, 1665-ban került Budára. Sok nyugalma azonban itt sem volt, mert a sabbateánus nézetek miatti kontroverziák, és fiai házasságával szerzett budai rokonsága miatt ellentétes viszonyba került a község egyes tagjaival, és emiatt a község elhagyására akarták kényszeríteni. (Főművét fia adta ki *Sáár Efráim* címen, 1688, Sulzbach.

Az „Efrájim kapuja” című rezponzum-gyűjtemény szemléletes képet ad a török uralom alatti zsidóság belső életéről.) Vö. SPITZER-KOMORÓCZY:2003, 874-875.

67/ Feltehetően egy ideig még a korábbi, már 1290-ből említett, a mai Alagút - Pauler – Roham utcák, illetve az Attila út által határolt régebbi temetőjük is használatban volt. A hódoltsági Budáról 89 sírkő és sírkőtöredék maradt ránk. A magyarországi zsidóság akkori viszonyait jelzi, hogy ugyanebből a közel 150 éves időszakból jelenleg csupán 1 stompfai, 1 rohonci, 1 soproni, 1 csepregi és 1 temesvári sírkövet ismerünk. Vö. SCHEIBER:1983, 185-383.

68/ Ugyanakkor Bécs 1683-as ostroma idején a nyugat-magyarországi zsidó községeket végigpusztítják a török és a velük szövetséges kuruc seregek. Thököly Imre katonái még morvaországi zsidó községeket is felperzselnek. Vö. SPITZER-KOMORÓCZY:2003, 790-811.

69/ Vélhetőleg az 1686-os ostrom elől menekült a birodalom szívébe, illetve a kiváltottak közé tartozott az a 64 zsidó is, akit a török hatóságok Konstantinápolyban – egy 1688/89-es összeírás szerint – mint eredetileg budai illetékességűt tartottak nyilván. Vö. SZAKÁLY: i.m. 66. A törökkori zsidók történetére újabb, eredetiségével nem kitűnő összefoglalás: RAJVASADI:2002.

70/ KAUFMANN:1889, passim; FÜRST Aladár: Egy magyar getto (Kismarton) in *Múlt és Jövő*, 1912, 158-162, 199-201, 257-258; KLAMPFER: 1965; GOLD: 1970; Bernhard WACHSTEIN: Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt, (Wien - Leipzig: Braumüller, 19269; Nikolaus VIELMETTI: Das Schicksal der jüdischen Gemeinden des Burgenlandes in: *Burgenländische Forschungen*, Sonderheft III 50 Jahre Burgenland, (Eisenstadt: 1971), 196-214; HODIK:1975; Ivan HACKER: Judengesetze im Burgenland von Stefan dem Heiligen bis Maria Theresia (1001-1780) in: SJA 3 III (Eisenstadt:

Edition Roetzer, 1976), 7-15; Wolfgang HÄUSLER: Probleme der Geschichte des westungarischen Judentums in der Neuzeit (1. Teil), in: *Burgenländische Heimatblätter*, 42. Jg. Heft 1, (Eisenstadt: 1980), 32-38; uő.: Probleme der Geschichte des westungarischen Judentums in der Neuzeit (2. Teil), in: *Burgenländische Heimatblätter*, 42. Jg. Heft 2, (Eisenstadt: 1980), 69-100.; BAUMGARTNER:1988; Harald PRICKLER: *Beiträge zur Geschichte der burgenländischen Judensiedlungen* (Manuskript), (Eisenstadt: 1991); Pierre GENÉE: A burgenlandi zsidók és zsinagógáik in: *MÉJ* 91/1 (29991), 102-110; SPITZER:1994; SPITZER:1995; Shlomo SPITZER: Fejezetek Köpcsény zsidó községének történetéhez in: *ORI ÉVKÖNYV*:1995, 222-240; REISS:1997. 71/ BÜCHLER:1901, 157-175 és FROJIMOVICS-KOMORÓCZY-PUSZTAI-STRBIK:1995, 58-61.

72/ David KAUFMANN: *Die Erstürmung Ofens und ihre Vorgeschichte nach dem Berichte Isak Schulhofs (1650-1732) (Megillath Ofen)*, (Trier: 1895); SCHULHOF:1981.

73/ BÜCHLER:1901, passim; HARASZTI György: Szép új dal Budáról in: *Keletkutatás*, 1987/1 (tavasz), (Budapest: Kőrösi Csoma Társaság, 1987), 66-82.

74/ Gyulafehérvár mellett kis számban (szefárd) zsidók az egyelőre még (1718-ig) török kézen maradt Temesköz legjelentősebb városában, Temesváron is éltek. Vö. HARASZTI György: Szefárd zsidók Magyarországon a kezdetektől a török uralom megszűntéig in: HARASZTI: 1999, 61-63, 68-69; SCHWEITZER József: Szefárdok Magyarországon és Erdélyben in: *Értesítő*, 7. szám, (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1992), 6-11.

II . Újratelepülés: az újkori magyarországi zsidóság első évszázada (1690-1790)

*„Pihenni már. – Nem, nem lehet:
Vész és vihar hajt engemet,
Alattam a föld nem szilárd
Fejem fölött kétélű bárd...
Tovább! tovább!”¹*

„...jurium regni non capaces...”²

A török kiűzése utáni évtizedekben indult meg, először csak lassanként, majd a 18. század derekától egyre növekvő mértékben Magyarországon a zsidók újbóli megtelepülése.³ A német, román, szerb stb. bevándorlásokkal, illetve belső migrációkkal (szlovák, ruszin stb.) egyidejűleg zsidók is érkeztek az elnéptelenedett területekre. Bármennyire meglepő és a köztudat által ignorált tény, a mai magyarországi zsidóság története csak a 17. század végén, a 18. század első évtizedeiben veszi kezdetét. A jelenkori hazai zsidóság gyakorlatilag nincs genealógiai kapcsolatban a Mohács előtt itt élt zsidósággal, amely szétszóródott a világ négy sarka felé, szétszóródott és eltűnt a 16. század első felének viharos évtizedeiben. A mai magyarországi zsidóság ősei azon a bevándorlók között keresendők, akik a 17. század végétől, de leginkább a 18. század folyamán, főleg annak második felében, érkeztek a történeti Magyarország nagykiterjedésű, - a szomszédos országokkal összehasonlítva jogi megszorításoktól viszonylag mentes – területére. Bécsből, Alsó-

Ausztriából, a Vencel-korona országaiból (Cseh- és Morvaországból, Sziléziából), kisebb számban a német területekről és (egyenlőre még korlátozott mértékben) a „lengyel nemesi köztársaság”-hoz (Rezeczpospolita Polska) tartozó négy ország (Vörös-Oroszország, Volhinia, Nagy- és Kis-Lengyelország) tanácsának (*váád árbá árácót*) és Litvániának a területéről. Azonban a mai Burgenland területén fekvő úgynevezett „hét község” (*sevá kehillót*) és néhány nyugat-felvidéki gyülekezet kivételével még ezek a zsidók sem települtek meg eleinte tartósan. Kisebb-nagyobb zsidó közösségek alakultak, váltak szét, majd próbáltak újból gyökeret verni, és csak 1750 körül kristályosodnak ki az első nagyobb centrumok.⁴

A királyi Magyarországon, illetve Erdélyben visszamaradt kisszámú zsidóság és a századfordulót követő első 50-60 év során betelepülő zsidók sorsát több, egymásnak olykor ellentmondó tényező határozta meg. A központi kamaraszolgaság középkori intézménye erre az időre már lényegesen átalakult, megmaradt ugyan – immár egyoldalúan a korona saját felfogása szerint – az uralkodó alkotmányos korlátoktól mentes hatalma a zsidók felett, de ahogy a mondás tartotta a zsidók „a királyi udvar jobbágyaiból” (*servi camerae*) „sok udvarház jobbágyaivá” (*servi multae camerae*) váltak.⁵ A majorsági területeit egyre növelő nagybirtokos réteg és a nemesség tehetősebb része jól hasznosította az áruforgalmazás folyamatában a mozgékony zsidó egzisztenciákat. Egészen 1840-ig a soketnikumú és sokvallású Magyarországon - az e téren minimális érdeklődést tanúsító államhatalom, illetve egyházi intézmények és testületek mellett - szinte kizárólagosan a nagy és középbirtokos nemesség privilégiuma volt a „zsidók tartásának” joga. (A rég feledésbe merült kamaraszolgasági [jog]viszony analógiájára nevezhető ez akár földesúri, vagy udvarházi kamaraszolgaságnak is.) Ténylegesen az ő többnyire anyagi érdekektől motivált elhatározásuktól

függött, hogy a zsidók engedélyt kaptak-e a letelepülésre, vagy sem. Ugyanakkor a 17. század második felétől felerősödő ellenreformációs tendenciák enyhén szólva sem kedveztek Izrael gyermekeinek, sőt a vallási előítéleteik miatt zsidóellenes politikát folytató uralkodók (I. Lipót, Mária Terézia) országglása idején - dacára a gazdasági megfontolásoknak - esetenként még pusztán egzisztenciájuk is veszélybe került. (A 18. századi tömeges betelepítések-bevándorlások korában a kormányzat, szórványos délvidéki kísérletektől eltekintve, tudatosan kerülte az ország modernizálásában jól hasznosítható zsidók telepítését.)

A magyarországi zsidóság 18. századi története négy nagyobb szakaszra osztható: a Buda visszafoglalását követő évek és a Rákóczi-szabadságharc kora, a nagymérvű betelepülések időszaka, a zsidó szervezetek kiépülésének és megszilárdulásának periódusa a század derekán és végül azok az évtizedek, amikor a felvilágosodott abszolutizmus és a felvilágosodás eszmeköre éreztetni kezdi hatását a zsidósággal való bánásmódban.

A török kiűzése utáni egységes Magyarország újjászervezése céljából, Kollonich Lipót bíboros, az Udvari Kamara elnöke vezetésével készült 1689. évi, germanizáló törekvéseiről híres-hírhedt tervezet, az úgynevezett „*Einrichtung Werkh...*”⁶ - mellesleg - a zsidók újbóli betelepítését is megakadályozandó elgondolásokkal állt elő. Kollonich „mint a rossz pénztől” szerette volna az országot megszabadítani, elgondolása szerint, ami a Magyar Királyságban lévő „zsidók ártalmas szemetjét illeti”, terheik növelésével lassan kivándorlásra kell készíteni, bár egyenlőre, mint szükséges rosszat, meg kell tűrni őket. Eltávolításuk előtt is gettókba kell őket szorítani, a vámoságtól, földbérlettől, keresztény cselédek tartásától eltiltani. A községeknek szigorú rendtartást kell előírni, s ha bárki megszegi, akkor „nemcsak a bűnösöket

büntetnék meg, hanem az egész helyi zsidó községet eltávolítanák az országból.”⁷ Az újonnan felszabadított területeken meg kell akadályozni letelepedésüket. Valószínűleg ezen – egészében soha el nem fogadott - tervezet egyik „eredményeként” I. Lipót halálbüntetés terhe mellett 1693-ban kitiltotta a zsidókat a magyarországi bányavárosok hét mérföldes körzetéből.⁸ Emellett I. Lipótnak a szabad királyi városok zsidóellenes törekvéseit támogató politikája következtében mind a gyérszámban Magyarországon maradt, mind a bevándorló zsidókat a szabad királyi városok nagy része és több szabadalmas mezőváros kizárta falai közül, amiképp a megyék némelyike is elzárkózott befogadásuktól⁹ egészen II. József rendeletéig, de számos város, mint például Kassa vagy Nyíregyháza, egyenesen 1840-ig.

Városi lakhatás hiányában a zsidók uradalmi központokban, falvakban, idővel a kereskedelmi utak csomópontjaiban kialakuló, megerősödő (mező)városi településeken lettek otthonra. (A városokba csak ideiglenes tartózkodásra mehettek, a bányavárosokba pedig egyáltalán nem.) Ipart nem űzhettek, túlnyomórészt mezőgazdasági termékkereskedelemmel (bor búza, stb.), állatértékesítéssel, házalással, kiskereskedelemmel, apróbb uzsoraügyletekkel, pálinkafőzéssel és -méréssel, Tokaj-Hegyalján szőlőműveléssel és borkereskedelemmel foglalkoztak. A 18. században a magyarországi zsidóságnak nem voltak városi gyökerei. II. József elrendelte ugyan, hogy a zsidókat bocsássák be a városokba, de ennek nem volt sok fogantatja. 1787-ben a zsidók csak 64 szabad királyi és más szabadalmas városban voltak feltalálhatók, és az egész magyarországi zsidó népességnek csupán 2,9 %-át tették ki. Még 1840 táján is a zsidóknak csupán 7,5 %-a lakott a városokban és ezek fele Pest-Budán.).¹⁰

A vezető kormánykörök zsidóellenes érzületével ellentétes irányban hatott, hogy a bécsi udvar is mindinkább rászorult a barokk-kori Európa középső régiójában egyre komolyabb szerephez jutó zsidó pénzemberek, pénzügyi tanácsadók, vállalkozók, hadiszállítók – összefoglaló elnevezéssel - az ezirányú tevékenységeket legmagasabb szinten koordináló úgynevezett *udvari zsidók*, „Hoffaktorok”¹¹ szolgálataira. Ezek a „nagy szószólók” (*stádlánim*) az abszolút monarchia korának jellegzetes alakjai, olyan nagy pénztőkét mozgató gazdag és befolyásos zsidók, voltak, akik az udvarral és a főurakkal való kapcsolataikat hitsorsosaik javára gyümölcsöztették, s jóvoltukból a lassan újra benépesülő vagy újonnan alakuló hitközségek különböző privilégiumokhoz jutottak. Ma is jól ismert a két leghíresebb bécsi udvari ágens, a törökellenes felszabadító hadjáratokat finanszírozó Samuel Oppenheimer¹² (1630-1703) és a bankár Samson Wertheimer¹³ (1658-1724) neve és magyarországi tevékenysége.

Mellettük természetesen a kormányzat hasznosította és értékelte a más, kisebb mérvű hadiszállítói és kereskedelmi tevékenységet folytató zsidó vállalkozók szolgálatait is.¹⁴ Ahogy a bécsi központi udvar, úgy az ott székelő kormányzervek és a helyi hatóságok is rászorultak kisebb-nagyobb ügyek kapcsán a zsidók szolgálataira. A kormány székek, így az Udvari Kamara (*Hofkammer*), a Haditanács (*Kriegsrat*) - és az esetek többségében a nagybirtokosok is - többnyire pártolták a zsidók gazdasági tevékenységét részint a hadsereg ellátása, részint az áru- és pénzforgalom biztosítása (valamint a zsidóktól származó bevételek) érdekében és kiálltak mellettük, ha a városi vagy megyei hatóságok részéről jogsérelmet vagy korlátozást szenvedtek.¹⁵

Alapvetően a korábbi megtelepedésektől a zsidók magyarországi történetének ezen korszakát, amely mint a polgárosodás és

modernizáció előjátéka igazi kiterjedését - minden következményével együtt - majd csak a 19. század harmincas éveitől meginduló emancipációs törekvésekkel és azt követően a tömeges asszimilációval, a zsidóságnak a magyar társadalomba való betagozódásával fogja elnyerni. Az különbözteti meg a korábbiaktól, hogy ellentétben azokkal most történik meg először az ország legnagyobb részének zsidók által való folyamatos betelepülése a középkori uralkodói pártfogó védelem megszűntével elsősorban - gyakran a szabad királyi városok ellentétes törekvéseivel szemben is érvényesülve - a nagybirtokos dinasztiák támogatásával. Először az uradalmi központokban, majd onnan kiindulva az uraság egyéb birtokain is.

A 18. század első felében a jórészt új bevándorlók révén lélekszámukban gyarapodó magyarországi zsidó csoportok községekké alakulása egy új, s igen hatékonynak bizonyuló formára lelt miután a tehetősebb földesurak (és most már nemcsak a nyugat-magyarországiak) jövedelmük növelése érdekében elkezdték a zsidókat birtokaikon letelepíteni, vagy többnyire inkább csak letelepülni hagyták őket. A zsidók a jogi (és a tényleges) védelem fejében a már ismerős minta szerint különféle címeken taksákat fizettek, földeket, kisebb regálékat béreltek és többnyire ugyancsak haszonbérleti formában különféle kisipari és szolgáltató-kereskedelmi tevékenységet folytattak. Ők értékesítették a birtokok terményeit, a gyapjút, az állatbőröket, gabonát, dohányt stb. Az erdőben rohadó fából hamuzsírát főztek. Ingatlanszerzésük általában kérdéses és bizonytalan volt, rendszerint még házhelyet, házat is csak külön engedéllyel bírhattak. Keresztény vallású munkást sem alkalmazhattak. Lassanként egyre növekvő mértékben mint házalók és az agrártermékek forgalmazásában érdekelt, egyénenként többnyire csak minimális mobil tőkével rendelkező

felvásárlók részt vettek a város és a falu, a (kézmű)ipar és agrárgazdaság közötti áruforgalom általános élénkítésében is.

Mint már említettük, a mai magyarországi zsidóság ősei lassú és elhúzódó megtelepülésének kezdetei gyakorlatilag az ország Habsburgok általi újraegyesítését közvetlenül megelőző évtizedekre nyúlnak vissza. A bevándorlás a környező régiókból időben megosztva következett be, és az újonnan jöttek először természetesen az akkori határvidékeken koncentráálódtak. Az első időszakban nyugatról érkező bevándorlók, így a morvaországi zsidók, előszeretettel telepedtek le az ország észak-nyugati és nyugati megyéiben és lehetőség szerint megkíséreltek az általuk már ismert kereskedelmi utak mentén és a nemesi uradalmak igazgatási centrumaiban gyökeret verni. Ezt azt is elősegítette, hogy a nagy nyugat-magyarországi arisztokrata családok - mint például az Eszterházyak, Batthyányok Pálffyok (Pozsonyváraján és Stomfán), Zichyek (Óbudán) és Czirákyok (Lovasberényben) - gazdasági megfontolásokból nyitottak voltak a zsidók megtelepedése iránt, és uradalmi központjaikban a tartós zsidó közösségek keletkezését védlevelek kiállításával is megkönnyítették. Már 1650 körül találunk zsidó bevándorlókat Nyitra megye észak-nyugati részén, a morva határ közelében, de nagyobb csoportok csak 1670/1671-ben, a bécsi zsidók kiűzése után érkeztek.¹⁶ Eszterházy Pál herceg számos menekültet Sopron és Moson megyében fekvő birtokain telepített le. Ezekkel a menekültekkel visszatért néhány kismartoni zsidó is, akiket ugyancsak korábban utasítottak ki. Az elkövetkező néhány évtizedben belőlük formálódott a már említett „hét község”: (Kismarton [Eisenstadt], Nagymarton [Mattersburg], Kabold [Kobersdorf], Lakompak [Lackenbach], Köpcsény [Kittsee], Boldogasszony [Frauenkirchen], Németkeresztúr [Deutschkreuz]) amely a török kiűzését követően az első

magyarországi, saját belső adminisztrációval rendelkező zsidó gyülekezeti komplexum volt.

Ugyanebben az időben hasonló folyamat játszódott le Vas és Zala megyében a Batthyány birtokokon (Rohonc [Rechnitz], Szalonak [Schlaining], Nagykanizsa), és valamivel később (1680-1700) az akkori magyar főváros, Pozsony közvetlen közelében Vödricen [Zuckerman] és Pozsonyváralján [suburbium, Schlossberg, Schlossgrund] az örökös pozsonyi főispán Pálffy grófok birtokán. A pozsonyi gyülekezet rövidesen a magyar zsidóság szellemi és gazdasági központjává vált és ezt a vezető szerepét közel másfél századon keresztül meg is tartotta. Rabbijai vallási kérdésekben szinte abszolút tekintélynek örvendtek.¹⁷ 1660 és 1670 között vándoroltak be a lengyel nemesi köztársaságból az első zsidó családok, amelyek a Rákóczi család hatalmas északkelet-magyarországi birtokain telepedtek le és béreltek földet.¹⁸ Zsidókat telepített kelet-magyarországi uradalmába, sőt részükre rabbit is hozatott a szatmári békét megkötő Károlyi Sándor gróf is.¹⁹ Ezekről a területekről illetve külföldről, eleinte elsősorban nyugati irányból, indul majd meg az ország belső területeinek zsidók általi benépesítése. Az országba történő bevándorlás, megtelepülés az esetek túlnyomó többségében - más nemzeti/vallási kisebbségekkel ellentétben - nem öltött szervezett formát, nem nagyobb csoportok, hanem elszigetelt egyének, egyes olyan aktív elemek vállalkoztak a nagy útra, akik a gazdasági létminimum biztosítása után láncmigrációszerűen gyakran maguk után hozták családtagjaikat is.²⁰ A motívumok között egyaránt szerepeltek a modern kifejezéssel élve húzó (úgy mint anyagi boldogulás, a nagyobb szabadságból következő felemelkedési lehetőség, a fiatalok számára vonzó önmegvalósítás, családdegysítés, stb.) és taszító faktorok (üldöztetés, korlátozás). Magyarország - feltáruló lehetőségeivel - ebben

az időszakban általában véve is a térség egyik bevándorlási célobjektuma volt. A zsidók döntő többségét világi (és egyházi) birtokosok fogadták be falvaikba és mezővárosi uradalmi központjaikba, ahol mint különböző gazdasági tevékenységek ellátóit és külön adók fizetőit többnyire szívesen látták őket.

Az első nyugat-magyarországi zsidó gyülekezetek számára a nagybirtokosok által kiállított védlevelek nagy része fennmaradt.²¹ E pontokba szedett privilégiumok tették lehetővé az önálló,²² széleskörű autonómiával rendelkező zsidó községek (*communitas Judaica*, *Judengemeinde*) kialakulását. Egy „modell” védlevél tartalmazza a befogadott családfők nevét, esetleg a rendelkezésre bocsátott lakóházak számát, megszabja az évenként fizetendő védelmi pénzt (*Schutzgeld*).²³ Ez utóbbit vagy fejenként fizették a családok, vagy egy összegben terhelte az egész községet. A védlevél szerint a zsidók önálló politikai községet alkotnak, évenként a maguk köréből bírót és esküdteket választanak. Ezek intézik első fokon a peres ügyeiket. Zsinagógát és iskolát létesíthetnek, saját temetőjük és fürdőjük van. Alkalmazhatnak rabbit, templomi énekest, tanítót, templomszolgát és sírásót. A zsidó község előljáróinak jogában állt – mint az 1790/91-es országgyűléshez írt folyamodványukban írták – „határt szabni a héber vallással ellentétes cselekedeteknek, s megbüntetni azokat, akik megszegik a mózesi törvényt.”²⁴ A zsidók az egész uradalom területén kereskedhetnek. (Idegen zsidó árus csak vásár idején tehette azt.) Bizonyos fizetség fejében a földesúr átengedte nekik a község szükségleteire a húsvágást és a bormérést. A község kötelékébe új tagot felvenni csak a földesúr beleegyezésével lehetett. Egyes privilégiumok azt is előírják, hogy a zsidók milyen iparokat, illetve hányan űzhetnek. Az alapító privilégiumok mellett a földesurak időről időre annak is szükségét látták, hogy uradalmaik zsidó községeinek számára - a községi vezetők

bevonásával - további szabályozásokat (*Judenpolizey – tákkánót*) adjanak ki,²⁵ amelyek a földesurat megillető adók és illetékek rögzítése mellett számos más szférára is kiterjednek. Így rendezik a további letelepedést és az ezzel járó kötelezettségeket, a kereskedést, szabályozzák a közösség funkcionáriusainak megválasztását, de beleavatkoznak a magánéletbe is (például a nők ruhaviselete, megengedett fényűzése).

A békés viszonyok visszatérésével újból befogadó országgá váló 18. századi Magyarországon a zsidók által lakott települések számáról, az ott élők létszámáról, anyagi helyzetéről csak közelítő képet alkothatunk, mivel a (közigazgatási / adózási célokból) több ízben is elrendelt országos zsidóösszeírások adatai igencsak hiányosak, pontatlanok, és az információk erős kritikával kezelendők.²⁶ (A különböző adók, legfőképpen a későbbiekben röviden bemutatott türelmi taksa kivetése miatt sem az összeírt zsidóknak, sem az őket befogadó földesuraknak, de még a függetlenségükre kényes megyéknek sem állt érdekében a valóságos adatok közlése. Az adatfelvételi hiányosságok mellett ez a másik oka a korabeli zsidóösszeírások megbízhatatlanságának.) Mégis szerencsés helyzetben vagyunk, mivel a zsidóság utolsó, tizenhét századdal induló megtelepülésének kezdeti szakaszát három ponton is viszonylag megbízhatóan számosítani tudjuk. 1700 körül a magyarországi zsidóság a kétmillió körüli össznépelességen belül maximum 3-4,000 főt számlált.²⁷ A 18. század első évtizedében a Duna bal partján elterülő megyékben élő zsidók zöme, mivel védelmezőik, a nyugat-magyarországi földesurak a Habsburgok oldalán állottak, uraikkal együtt az előrenyomuló kurucok elől átmenetileg a császári kézen maradt területre menekült. Jelentős részük összeírása máig fennmaradt. A Rákóczi hadai elől elfutott nyugat-magyarországi (Rohonc, Kismarton, Stompfa [Stampfen], Köpcsény,

Oroszvár [Rusovce] stb.), 1709-ban Pozsonyban és Bécsújhelyen összeírt zsidók lajstroma mintegy 200 családfő (*bálbosz - bá'ál há-bájit*) nevét tartalmazza.²⁸ (Ez a 200 családfő körülbelül 1,200-1,400 fős zsidó népességnek felel meg.) Ugyanebben az időben a Rákóczi-uradalmak csekélyszámú zsidósága hűséges marad a fejedelemhez. Rákóczi prefektusai a szabadságharc egész ideje alatt zsidó árendásokkal szerződnek. A zsidók sátrakat készítenek, posztóhoz, csizmához juttatják a kuruc katonákat, puskacsövekhez és pisztolyokhoz való acélt szereznek, puskaporhoz szükséges salétromot szállítanak stb. Ők értékesítik külföldön a Nagybányán kiaknázott rezet is. A belgrádi Alboer-testvérek élénk gazdasági kereskedelmet bonyolítanak a fejedelem megbízásából a Török Birodalommal.²⁹

A háborús állapotok elmúltával az első országos összeírást a további bevándorlás korlátozása céljából (a célkitűzés már az országban tartózkodó zsidók viszonylag nagy számáról is tanúskodik) a Helytartótanács 1725-ben rendelte el.³⁰ A vonakodó vármegyék - némelyike hozzá sem kezdett - 1725-1728 között írták össze a területükön élő zsidókat. A rendkívül hiányos összeírás szerint a családfők száma mintegy 1,700 volt. (Számuk a valóságban ennél jelentősen, akár 10-20%-kal is több lehetett. A zsidók közül csak néhányan születtek Magyarországon, többségük Morvaországból, egy kisebbségük pedig Lengyelországból származott.) 40-nél több településen a családok száma már meghaladta a tízet. Ezek zömében már kialakulóban volt, vagy létrejött a hitközségi szervezet. Az adatok alapján a zsidóság többsége továbbra is a nagy nyugat-magyarországi uradalmak mezővárosaiban kisebb-nagyobb tömbökben élt; a már többször említett „hét község”-ben, valamint Rohoncon és Pozsonyváralján. Az ország más részein azonban - kivált az északi,

észak-keleti megyékben a földesúrral kötött, többnyire szeszfőzési vagy korcsmabérlési szerződés alapján szétszórta is laktak zsidók, településenként maximum 1-2 család. Számuk fokozatosan növekedett, különösen azután hogy III. Károly 1726-ban kibocsátott rendeletében megtiltotta, hogy az osztrák örökös tartományokban élő zsidó családoknak egynél több férfi tagja megházasodhasson, és önálló háztartást vezethessen.³¹ A rendelet következtében sok nősülni szándékozó zsidó fiatal vándorolt Magyarországra, kiváltképp Cseh- és Morvaországból. Ők népesítették be Nyitra, Pozsony és Trencsén vármegyék zsidó községeit.³²

Az 1735 és 1738 között megismételt országos összeírás, a híres *Conscriptio Judaeorum*,³³ amelynek adatai már jóval bővebben maradtak ránk, tanúbizonysága szerint tíz év alatt a családfők száma 2,531-ra, a 10-nél több családból álló zsidó községek száma pedig közel 60-ra emelkedett. A *Conscriptio Judaeorum* az első kísérlet a teljes magyarországi zsidó népesség (hallgatólagosan adózási célokból történő) összeírására. Ezt az összeírást is III. Károly rendelte el és a korviszonyoknak megfelelően végrehajtására is csak lassan és hiányosan került sor. (Nem történt meg a zsidók összeírása Erdélyben, a Bánságban és a horvát-szlavón területeken. Még azon elkészült összeírások közül, is hiányoznak három megye adatai, amelyekről tudunk. Jelenleg 32 megye összeírása ismeretes, 13 megyében a konskripció negatív eredménnyel zárult, vagy a terület eleve tilalmas volt a zsidók számára.) A konskripció részletes képet nyújt az összeírásra került zsidók foglalkozásáról.³⁴ Az összeírás tanúsága szerint a családfők 35%-a magyarországi születésűnek vallotta magát.³⁵

A *türelmi adó* kivetése céljából személyenként elrendelt újabb, az 1746-1748-as összeírás szerint az országban élő zsidók száma 14,847

fő volt. Nyitra (2,357), Pozsony (2,117) és Sopron (1,313) megyékben élt a legtöbb zsidó.³⁶ (Az ország zsidó népességének tényleges lélekszáma - a fennmaradt uradalmi kimutatások tükrében - a fenti adatnak akár másfélszerese is lehetett.)

A 18. századi Magyarország utolsó nagy zsidóösszeírása a Dunai Monarchia és általában a kelet-közép-európai zsidóság emancipációjában oly nagy szerepet játszó II. József császár híres népesség-összeírásának³⁷ mellékterméke. Ez az összeírás nem csupán a magyarországi zsidók számára, de területi elhelyezkedésükre³⁸ is értékes adatokat tartalmaz. Mint ismeretes a „kalapos király” 1785-ben rendelte el az első, az egész történeti államterületre kiterjedő országos összeírást, amelyet 1787-ben megismételtek. Ez a konskripció már kiterjedt Erdélyre, a Bánságra és a horvát-szlavón területekre. Nem végeztek összeírást a katonai határőrvidéken, de itt a zsidóknak amúgy is tilos volt megtelepedniük.

1. táblázat: A magyarországi zsidóság lélekszáma 1735-1738 és 1785-1787-ben³⁹

Országgrész ⁴⁰	zsidó népesség	
	1735/38	1785/87
Duna jobbpartja	4,247	21,724
Duna bal partja	4,918 ^a	23,728
Duna-Tisza köze	677	6,828
Tisza jobbpartja	1,631	18,584
Tisza bal partja	587 ^b	9,104
Tisza-Maros szöge	97	1,430

Erdély	-c	1,477
Horvátország-Szlavónia	-	111d
Összesen	12.157e	82.986f

a Nógrád megye adata nem ismert

b Szabolcs megye adata hiányzik; Szatmár megyéből csak a megyeszékhelyre van adat.

c. A tartomány adatai hiányoznak⁴¹

d A zsidók megtelepülését egy 1729-ből való országgyűlési törvény tiltotta.

e Magyarország össznépességének 0.7 %-a

f Magyarország össznépességének 1.3 %-a

II. József összeírása szerint a század nyolcvanas éveinek derekán a zsidók száma meghaladta a nyolcvanezret,⁴² tehát a magyarországi zsidó népesség a század során a legóvatosabb becslés szerint is legalább a nyolcszorosára nőtt.⁴³ E szaporulat zömét a 19. század első évtizedeiig a (nyugati irányból történő) bevándorlás adta. A külföldi úr „védelme” alatt nem álló 35% „bennszülöttel” szemben (és ezek is nyilván többségükben csupán másodgenerációsak!) az 1735/38-ban összeírt családfők 38%-a Morvaországból származott. Jellemző módon 1735/38-ban a Duna jobb parti területeken a családfők 83 %-a volt magyarországi születésű, míg a Duna bal partján elterülő megyékben ez a szám - jelezvén a bevándorlás akkori irányát - csak 24.8 % volt.⁴⁴ A kelet felőli bevándorlás csak Lengyelország ismétlődő felosztásai (1772-1793, 1807/09, 1815) után erősödött fel. Az észak-keleti Zemplén, Ung, Bereg, Máramaros megyékben tekintélyes galíciai bevándorlásra került sor, amelynek zöme először a határtérségben telepedett le. Ezen

kisvárosi-falusi eredetű bevándorlók jelentős hányadának chászíd ortodox háttere miatt itt erősebben vallásosabb közösségek alakultak ki, mint az ország más részeiben.

Mivel a bányavárosok övezete az ország északi részének közepén terült el (Szepes⁴⁵, Gömör, Zólyom, Bars, Túróc, Hont megyék) - és ettől délre is tilos volt a zsidók megtelepedése a Jászságban, a Kis- és Nagykunságban, a Hajdúságban, Külső-Szolnok, Heves, Baranya (korlátozottan Szerém, Verőce és Pozsega) megyékben, valamint Csongrád és Csanád megye nagy részében, Bács megye déli részének településein, a katonai határőrvidéknek számító úgynevezett Csajkás-körzetben - az ország zsidósága hosszú ideig két különálló részre oszlott, amely egyben a magyarországi zsidó bevándorlás kettős irányultságának is megfelelt. Maguk a zsidók - a nyugati bevándorlótól származó - korabeli terminológiával *oberlandiaknak* (*oiberlendish* - Nyugat-, Északnyugat-Magyarország, Dunántúl) és *unterlandiaknak* (*interlendish* - Kelet-Magyarország és Erdély) nevezték magukat.⁴⁶ (A jogi korlátozások és a természetes akadályok (a Kárpátok hegyvonulatai) által alkotott, bár nem átjárhatatlan, választóvonal jelentősen hozzájárult a magyarországi zsidóság két eltérő életmódú, különálló kulturális típusba tartozó fejlődéséhez: az egyik a („morva” eredetű) közép-európai, a másik a („galíciai” eredetű) kelet-európai. Mindkettő fejlődését a környező társadalommal való kapcsolata és saját zsidó kulturális és vallási hagyományai határozták meg.)

Az erdélyi zsidóság kialakulása csak a 18 század második felében indult meg. II. József uralkodása idején a zsidók nagyobb számban csak a korábbi Szolnok-Doboka, Alsó-Fehér és Maros-Torda megyékben éltek. Ebben az időben a tizenöt történelmi megye közül tizenkettőben tilos volt számukra a letelepedés. A zsidóknak a román és székely határőrezredek falvaiba még a belépést is megtiltották, és ugyancsak

tilalmas volt számukra a különböző szász és székely székek kiterjedt területe is. A horvát-szlavón területek déli határvonala mentén húzódott katonai határőr övezet, amely az Adriától a Bácskáig terjedt. Itt hivatalosan egészen 1861-ig tiltották a zsidók letelepedését. Csak II. József alatt találjuk itt az első zsidókat (összesen 111 főt), akik ennek a területnek a polgári közigazgatás alatt álló részén mintegy tíz településen szétszórva éltek.⁴⁷

A keleti és nyugati irányból bevándorlók között igen nagy volt a társadalmi-kulturális különbség. A *galíciai* zsidóság par excellence keleti típusú volt, nem csupán tradicionálisan *ortodox*, hanem jelentős mértékben az azon belül is elkülönülő *chászíd*, míg a nyugati típusú bevándorló zsidóság távlatilag nyitott az emancipációs-asszimilációs folyamatokra, vallási szokásaiban javarészt reformokra, későbbi kifejezéssel *neológiára* hajló. A nyugati zsidóság fokozatos földrajzi elterjedésének feltűnő vonása, hogy nemcsak a határ menti megyékben, de az ország belsejében is túlnyomórészt német etnikumú községekben telepedett meg. Ennek a nyelvi okokon túlmenően nyilván az a magyarázata, hogy a nyugati, „német” kultúrkörből származó zsidóság elsősorban a magyarországi németiségben találta meg azt, a hozzá képest már meggyökeresedett réteget, amely a kezdeti időkben megkönnyítette, lehetővé tette beilleszkedését.

A század második harmadától a zsidó népesség földrajzi elhelyezkedésében bizonyos súlyponteltolódás ment végbe, - a zsidóösszeírások megfelelő adatsorainak összehasonlítása alapján - jól megfigyelhetővé válik a peremterületek zsidó népességnek az ország belsejébe irányuló migrációja.⁴⁸

A továbbra is népes nyugat-magyarországi zsidó közösségek mellett jelentősek a bazini (Pezinok) és modori (Modra) gyülekezetek a Pálffyak, valamint a tatai és pápai közösségek az Eszterházyak révén.

Megnőtt az ország középső részein élő zsidó közösségek, köztük elsősorban az óbudai Zichy-uradalmon kialakult gyülekezet jelentősége is. Az országnak egyre inkább kulturális-gazdasági központjává váló, de a zsidók számára tilalmas Pest-Buda közelében fekvő Óbuda zsidó népessége különösen a század közepén indult növekedésnek. (Az első zsidóknak még az 1710-es években engedte meg a nagybirtokos Zichy grófi család a letelepedést. 1727-ben 25, 1770-ben 208, 1785-ben pedig már 285 családfőt írtak össze.) A 18. század közepén Óbuda az ország zsidóságának második szellemi - társadalmi központjává vált. 1785/87-ben az itteni zsidó közösség létszáma 1,647 főre nőtt. Ez a szám és az itteni közösség gazdasági jelentősége komolyan veszélyeztette a pozsonyi gyülekezet primátusát.⁴⁹

Ebben a korban már jól megfigyelhető a magyarországi zsidóságon belüli differenciálódás. A szatmári béke után III. Károly néhány, leginkább az udvari és kamarai szállítók sorából kikerülő zsidó család - így a Schlesingerek, Oppenheimek, Wertheimerek, a Keppischtestvérek, a Landestorffer család tagjai, Simon Michel, Moyses Jakab, Izsák Hirschel, vagy Samuel Bacharach, a temesvári királyi posztógyár bérlője - szolgálatait azzal jutalmazta, hogy személyükre és részben családjukra vonatkozó királyi privilégium leveleket (*litterae privilegiales, protectionales*) állított ki. Ezek a kiváltságolt családok a hazai zsidóság valóságos arisztokratái ebben a korban, hiszen patrónusuk, véduruk (*Schutherr*) maga az uralkodó. A királyi védlevél jóvoltából az országban - a zsidók számára tilalmas helyek kivételével - bárhol letelepedhetnek, megfordulhatnak, mindenféle áruval nyitott üzletben is kereskedhetnek. A kiváltságlevéllel rendelkező zsidónak nem kellett zsidó jelet viselni, ugyanannyi vámot fizetett, mint az ország keresztény lakosa. Vallását szabadon gyakorolhatta, ügyeiben nem a helyi hatóságok, hanem a király képében a magyar királyi kamara döntött.⁵⁰ Ezeknek a gazdag és

kiváltságos zsidóknak a hivatala és kiváltságai gyakran több nemzedéken keresztül apáról fiúra öröklődtek, közülük kerültek ki azok a befolyásos zsidók, akik szavukat sokszor emelték fel sikerrel az egész zsidóságot fenyegető támadásokkal szemben.

A magyar zsidóság második csoportját a zsidó közösségek bekebelezett tagjai alkották. Csak a földesúr és a helyi zsidó község beleegyezésével és bizonyos összeg lefizetése ellenében kaphatták meg a felvételi jogot (*cheskát há-káhál*). A zsidók harmadik csoportját szegény, kóborló hontalanok, koldusok, alkalmi munkavállalók alkották, akik ideiglenes gondozása a községek feladata volt, de nem élvezték a községi tagság előnyeit és biztonságát és állandóan ki voltak téve az ország területéről való kiutasítás veszélyének.⁵¹

A 18. században és még utána is hosszú ideig a magyarországi zsidók javarésze vándorkereskedelemmel (*quaestus*) foglalkozott. Többségük, egyben legalsó rétegük faluról falura járó bizományos vándorkereskedő és/vagy házaló (a hátukon lévő batyuról elnevezett *dorsarius*) volt, aki a falusiaknak árulta portékáit: tűt, cernát, pántlikát, kendőt, harisnyát és más rövidárut stb., illetve felvásárolta a parasztoktól a nyúl- és báránybőrt, mézet, tollat, rongyot, ócskavasat stb.⁵²

A társadalmi hierarchia következő szintjén a szekeres vándorkereskedők (*questores ambulantes*) állottak. Ezek a kereskedők az árukat már nagyobb tételben adták, vették, szállították. Ha sikerült megszerezni a földesúr vagy a városi hatóságok engedélyét, házat szerezhettek, raktárt, netán korcsmát tarthattak, bérelhettek. Fölöttük helyezkedett el a nyílt boltot tartó kereskedők (*mercatores*) rétege, akik jogosultak voltak a legkülönbözőbb áruk, így az értékes portékának számító posztó, selyem, kávé, fűszer, gyarmatáru forgalmazására. Egy részük, az úgynevezett „vásározó” zsidók, a legkülönbözőbb árukat, az ősterményektől a hazai és külföldi iparcikkekig, kínáltak a vásárokon. (A

vidéki zsidó *mercatorok* és *questorok* gyakran bécsi, pesti vagy pozsonyi nagykereskedők bizományosai (*assessores*) voltak mindaddig, amíg elég gazdagokká nem váltak, hogy önállóan tevékenykedhessenek.) Magasabban adózó a legfelső, egyben legszűkebb, kiváltságolt réteg (távolsági) nagykereskedelmet folytatott. Tagjai termények értékesítésével foglalkoztak, illetve posztót, textíliákat hoztak be külföldről.

Jórészt a tehetősebb rétegekből kerültek ki a falusi árendások, akik az összekötő láncszemet alkották a szegény házalók és a jómódú városi *mercatorok* között. A bérlet (*arendatio*) eredetileg nem a föld vagy birtokok bérlését jelentette, hanem a *iura regalia minora* (kocsma, pálinkafőzés, mészárszék, földesúri vám, rév, malom stb.) bérletét. (A falusi kocsmá és a házi üzemben nyíltan vagy titkon folytatott pálinkafőzés sok ezer magyarországi zsidó család életében távlatilag a gazdasági felemelkedés királyi útját jelentette.) A sikeresebb bérlők, mint a földesurak „házi zsidai” a birtokon megtermelt árukat értékesítették, illetve az uradalom, legfőképp a földesúr és családja, külföldi (luxus)áruigényét elégítették ki és adott esetben hiteleket, kölcsönöket folyósítottak a nagybirtokosoknak vagy akár a vármegyének is. Idővel a sikeres árendátor földbérlethez is juthatott, s így módon hosszabb távon megnyílhatott maga és családja előtt a gazdasági és társadalmi felemelkedés lehetősége.⁵³

A zsidók kisebb része kézműves mesterséget folytatott, főként a közösségek tagjainak szükségleteit elégítették ki.⁵⁴ A leggyakoribb szabó és lábbelikészítő mesterségek mellett további jellemző szakmák voltak az üveges, ötvös, könyvkötő, pipametsző, pecsétvéső, azaz már bizonyos luxus-, de legalábbis differenciált igényeket kielégítő foglalkozások. E szakmák művelése leginkább a fejlettebb nyugati és középső területekre voltak jellemzők. Az elmaradottabb keleti- és észak-

magyarországi megyékben lakó zsidók legelterjedtebb foglalkozása, mint már láttuk, az urasági korcsma és pálinkafőzde - korábbi származási helyük tradíciónak is jól megfelelő - bérlete volt.

Az 1768-as zsidóösszírás adatainak jóvoltából részletesebben is ismerjük a 18. század 60-as, 70-es évtizedbeli magyarországi zsidóság foglalkozás-szerkezetét.

2. táblázat: A magyarországi zsidóság foglalkozási megoszlása 1768-ban (Horvátország, Erdély és a határőrvidék nélkül)⁵⁵

Foglalkozási csoportok	Családok szám	%
vándorkereskedők (<i>questores</i>) meghatározott javakkal		
Bőrrel	228	6,07
Textilárukkal	55	1,47
Gyapjúval	53	1,41
ruházati cikkekkel	37	0,99
dohánnyal	38	1,01
liszttel és élelmiszerekkel	19	0,51
borral	12	0,32
lábasszékkel	7	0,19
aprócikkekkel	348	9,27
egyéb árukkal	6	0,16
vándorkereskedők meghatározott javakkal összesen	803	21,39
vándorkereskedők meghatározatlan javakkal	393	10,47

boltoz kereskedők (<i>mercatores</i>)	308	8,20
házalók (<i>questores pagatim ambulantes</i>)	305	8,20
boltoz- és vándorkereskedők összesen	1,809	48,19
(haszon)bérlők, jogosítványosok (<i>arendatores</i>)		
falusi korcsmákban	104	2,77
Pálinkafőzdekben	59	1,57
Serfőzdekben	47	1,25
Mészárszékekben	30	0,80
más meghatározatlan helyeken	98	2,61
(haszon)bérlők, jogosítványosok összesen	348	9,27
Korcsmárosok	291	7,75
kézművesek, iparosok (<i>artifices, opifices</i>)		
Mészárosok	204	5,43
Szabók	182	4,85
Szűcsök	88	2,34
Üvegesek	52	1,39
csizmadiák, vargák	15	0,40
egyéb iparosok	114	3,04
kézművesek, iparosok összesen	655	17,45

Pálinkafőzők	639	17,02
Mindösszesen	3,754	100,00

A földesúri joghatóság alá való tartozás nem érintette a korona adójogosultságát. A bécsi császári kincstár jogot formált rá, hogy minden magyarországi zsidótól adót szedjen, függetlenül attól, hogy hol és kinek az engedélyével telepedett le az illető. A kamaraszolgaság korábbi anyagi terhei helyébe a türelmi adó került, mint a zsidók speciális, „megtűrésük”⁵⁶ fejében fizetendő extra szolgáltatás. A pénzsűkével küszködő kincstár számára kapóra jött a zsidóktól beszédhető különadó. I. Lipót már 1698-ban kísérletet tett a zsidók megtűrése fejében kirótt *tolerantialis taxa* bevezetésére (a zsidók összeírását célul kitűző, vezetőjéről elnevezett Olbern bizottság felállításával), ez azonban a megyék ellenállásán megbukott.⁵⁷ II. Károly országgyűlési taksával próbálkozott – ugyancsak eredménytelenül.

A türelmi adó gondolatát évtizedekkel később, 1743-ban Mária Terézia újította fel, bár minden valószínűség szerint ez húzódott meg már az 1735-1738-as zsidóösszeírás mögött is. Az örökös tartományokban már régóta fizetett türelmi adó magyarországi bevezetése, illetve az adó összegének meghatározása a rendek és az országgyűlés hozzájárulása nélkül történt. Sem Mária Terézia, sem utódai a császári és földesúri joghatóság alatt álló zsidóság megadóztatásához nem kérték a nemesség beleegyezését, jöllehet a magyar rendek általános adó-megajánlási jogukra hivatkozva többször is (eredménytelenül) tiltakoztak a türelmi adó kivetése ellen. A zsidóságot sújtó különadó nem csupán jogi síkon sértette a nemesi érdekeket, de materiálisan is. Ez az adónem ugyanis érzékenyen érintette a nemeseknek a birtokaikon megtelepedő zsidóktól a földesúri jogvédelem fejében származó jövedelmeit.

A megyék ellenállásával sikeresen megküzdve a Helytartótanács és a Magyar Királyi Kamara 2-2 hivatalnokából 1749-ben életrehívott vegyes bizottság (*comissio mixta in puncto taxae tolerantialis ordinata*)⁵⁸ segítségével Mária Teréziának néhány évi szívós előkészítő munka után sikerült elfogadtatni a türelmi adó kivetését. Az osztrák örökösödési háború első éveiben kivetett rendkívüli jellegű hadisegélyt a királynő utóbb már a zsidók köteles adójának tekintette,⁵⁹ amelyet 1743-tól családonként (6 forint), 1746-tól pedig nemre és korra való tekintet nélkül fejadóként, tehát nők, gyerekek, szolgálók után is, egyéneenként (2 forint) szedtek be. A türelmi adó ezek helyébe lépett. Nevével nyíltan kifejezésre juttatta, hogy ezt az adót a zsidóknak pusztán jelenlétük megtűréséért kellett fizetniük. Ennek összegét - melynek fizetéséért a hazai zsidóság egyetemlegesen volt felelős - 1749-ben évi húszezer forintban állapították meg. Azt, hogy milyen felosztás, *repartitio* alapján szedik be a pénzt, a zsidóságnak az 1749. szeptember elsejére Pozsonyba a türelmi adó elfogadására összehívott képviselői maguk dönthették el.

A taksa felosztása sok viszályt és egyenetlenséget okozott a vármegyék és azok községei között, sőt, még a községeken belül az egyes tagok között. Végül is, mivel Cseh- és Morvaországtól eltérően a zsidóságnak Magyarországon nem volt csúcsszerve, a zsidóság lélekszámának megfelelően az egyes megyékre külön-külön vetették ki a türelmi adót úgy, hogy a helyi zsidó közösségeket kötelezték az adó összegyűjtésére. Általában - ez térben és időben változott - a zsidók ezt az adót kombináltan fizették. Az adó egyharmada ugyanis fejadó volt, míg a többit vagyoni helyzetüknek megfelelően vetették ki rájuk a gyülekezet vezetői. A türelmi adó a magyarországi zsidóság országos és megyénkénti szervezkedését tette szükségessé. Az egyes megyék zsidóságának élére megyei zsidó bíró került (*Comitats-Judenrichter*, *ros*

medina), a *taxa tolerantiaria* kivető megyei bizottság elnöke. A türelmi adó összegét a zsidók létszámának növekedésével, de még inkább a kincstár pénzigényének fokozódásával az uralkodó folyamatosan emelte. (1755-ben ez az összeg évi huszonötezer, 1760-ban harmincezer, 1772-ben ötvenezer, 1778-ban nyolcvanezer, míg 1813-ban már egyenesen százhatvanezer forint volt.⁶⁰) Jelentős bevétele volt a kincstárnak a zsidó kereskedők által fizetett vámokból is. Mindazonáltal a földesuraknak a védelem fejében fizetett summák és különféle szolgáltatások a zsidóktól származó ilyen nemű állami bevételeket jelentősen meghaladták.

A felemás kormányzati politikának megfelelően, amely egyrészt pénzügyi megfontolásokból támogatta a zsidók megtelepülését, másfelől mind vallási meggondolásokból, mind a szabad királyi városok polgárságának, és általában a céhek, a nem zsidó kereskedők és iparosok követelésére (ők ugyanis minden tőlük telhetőt elkövettek a zsidók letelepedésének megakadályozására, vagy ha ez már nem sikerült, tevékenységük korlátozására) az uralkodók időről időre intézkedéseket tettek a zsidók mozgásterének korlátozására. Már említésre került I. Lipótnak a zsidókat a bányavárosokból kitiltó rendelete. 1727-ben a Helytartótanács eredménytelen javaslatot tett a zsidók bevándorlásának megakadályozására. 1737-ben ugyancsak a Helytartótanács jelenti Bécsnek, hogy milyen intézkedést hozott a zsidók országos „csavargásának” megakadályozására, s egyúttal kéri, rendeljék el, hogy egyetlen zsidó se léphesse át útlevél nélkül az ország határát, akár az örökös tartományokból, akár Lengyelországból érkeznek.⁶¹ 1746-ban Mária Terézia kitiltotta a zsidókat Budáról. Néhányan közülük a szomszédos Óbudán telepedtek le, de néhány család egészen Lengyelorszáig futott.⁶² Csak negyven évvel később, II. József

uralkodása alatt költözött ismét néhány zsidó család Budára, és Pesten is csak 40 zsidó élt (1785/87), miután 1686-ot követően száz évig nem engedélyezték, hogy a zsidók megtelepedjenek ebben a városban, amelyet már 1703-ban a szabad királyi város rangjára emeltek.⁶³

A század közepétől az állam érdekeitől és már némiképp a felvilágosodás eszméitől vezérelve - párhuzamosan a türelmi adó bevezetésével és növekedésével - változni, enyhülni kezdett a kormányzások és a vegyes bizottság álláspontja. Befolyásuk alatt a hitbuzgó és a zsidókkal szemben nagymértékben elfogult Mária Terézia 1762-ben rendeletileg eltiltotta a zsidó kisgyermekek keresztény cselédek és bábák által a szülők tudta és engedélye nélküli áttérítését, megkeresztelését, hacsak a gyermek nem forog életveszélyben.⁶⁴ 1763-ban felszólította a katolikus papságot, hogy ne szedjen stólapénzt a másvallásúaktól. 1764-ben a kormányzat elrendelte, hogy engedjék szabadon azokat az orkutai zsidókat, akiket 1764-ben Sáros megyében az előítéletes helyi hatóságok az első újkori magyarországi vérvád perben kínvallatással és kiskorúak erőszakos felhasználásával próbáltak beismerő vallomásra kényszeríteni. (A második vérvádra 1791-ben Szilágypéren, a Tisza bal partján elterülő régióban került sor.⁶⁵)

A Moses Mendelsohn nevével fémjelzett zsidó felvilágosodás és a Dunai Monarchia és a kelet-közép-európai zsidóság emancipációjában kezdeményező szerepet játszó II József császár magyarországi uralkodásának tíz éve (1780-1790)⁶⁶ hosszú távon döntőnek bizonyult változásokat indított el az államhatalom (és a lassan szekularizálódó többségi társadalom), valamint a magyarországi zsidóság kapcsolatában is. A korábban a legszorosabb vallási-etnikai egységben élő helyi „Natio Hebraica” megindult azon az úton, amely egy hosszabb átmeneti időszak közbeiktatásával - a nyugat- és közép-európai

zsidóság többségének fejlődését követve⁶⁷ - a 19. század derekától a magyarországi zsidóság meghatározó szegmensében az önálló népiség feladásához, a zsidóságot pusztán felekezeti felfogó nézetek uralomra jutásához vezetett.

II. József zsidókkal kapcsolatos célzó rendeletei csak a felvilágosodott abszolutizmus rendszerébe illetve érthetők. Számukat nem kívánta növelni, de tanításukkal, felvilágosításukkal, műveltebbé tételükkel, a gyűlöletes kényszerítő törvények és a megvetést okozó megkülönböztetések eltörlésével „hasznos állampolgárokká” akarta „nevelni” őket. Csak a legfontosabb állami aktusokat tekintve: a türelmi rendelet (1781) kihirdetésekor már a magyarországi zsidókra vonatkozó *Systematica Gentis Judaicae Regulatio* címet viselő szabályozás tervezete is készen állt,⁶⁸ de a tervezetet véleményező különböző kormányzati hivatalnokainak, valamint a megyék egy részének ellenvetései és késlekedése miatt a nevezetes rendeletet csak 1783. március 31-én⁶⁹ tette közzé a Helytartótanács. A latin nyelvű körrendelet,⁷⁰ amely legnagyobb részében a zsidók iskoláztatásának ügyével foglalkozik, jelentős mértékben megszüntette a zsidók gazdasági tevékenységének korlátait. A szabad királyi városokat is beleértve megengedte számukra a szabad költözködést, csupán a bányavárosok maradtak elzárva előttük. Minden, a céhek által addig makacsul őrzött foglalkozást felszabadított a zsidók előtt; mint tanoncok keresztény mestereknél tanulhatnak, beléphetek a céhekbe; inasok és mesterek lehetnek, de mesterek nem. Ha maguk művelték, még földet is bérelhettek.

II. József és kora a felvilágosodás szellemében nem kételkedett a racionális érvek és a nyomtatott betű azonnali hatásában. Két, a felvilágosodásra jellemző vonás határozza meg II. József zsidókkal

kapcsolatos politikáját: a zsidó szellem megvetése⁷¹ és a hit a zsidó egyén állampolgárrá való nevelésében. A császár közügyi és jogi területen a német (vagy akár latin és/vagy magyar) nyelv előírásával (két éves határidővel)⁷² a héber és jiddis nyelv elhagyására kötelezte a zsidókat, s érvénytelennek nyilvánította a héberül írt iratokat, üzleti könyveket. Megtiltotta a héber vagy jiddis nyelvű profán könyvek nyomtatását vagy akár behozatalát. A cenzúra zavartalan érvényesülése érdekében még a vallásos irodalmat is csak akkor engedélyezte, ha tiszta héber nyelven íródott. A hasznos állampolgárrá nevelés érdekében elrendelte az állami felügyelet alatt álló, normál(is) tanrendszer szerint berendezendő németnyelvű zsidó népiskolák felállítását,⁷³ megengedve, hogy zsidó tanulók a keresztény iskolákat is látogathassanak. Hasonlóképp lehetővé tette, hogy a zsidók a fővárosokban, ahol egyetemek vannak, a teológiát kivéve felsőfokú stúdiumokat végezhesenek, tudományos pályára léphessenek. A rendelet kiadásától számított tíz év múlva az iskolai végzettség nélküli, 25 év alatti zsidókat eltiltotta az iparűzéstől, nagykereskedelemtől, földbérlettől. Eltörölte az öltözeten viselt megkülönböztető jeleket (1783), sőt, bizonyos esetekben engedélyezte a zsidók számára a kitüntetés számba menő kardviselést is. Jó szándéktól vezérelt, jellegzetes aufklérista rendelete a zsidók szakállviselésének eltiltására olyan ellenállást váltott ki, hogy a császár ezt a rendelkezését – a pozsonyi zsidóság egyik vezetőjének, Koppel Thebennek a közbenjárására - három hónap multával visszavonta.

Bár a türelmi adó⁷⁴ beszédéről fiskális okokból nem mondhatott le, a megszegényítő elnevezést 1785-ben a semleges *kamerális taksa* megnevezéssel cserélte fel. Még ebben az évben a zsidók kérésére eltörölte az egy forintra rúgó megalázó, a belső

tartomány és országhatárok átlépésekor csak a zsidók által fizetendő úgynevezett személyi vámot (*Leibzoll, Leibmaut*),⁷⁵ csak a birodalom határán hagyva meg azt. 1787-ben kötelezővé tette a zsidók sorából történő katonaállítást, egyelőre csak a fegyvertelen alakulatoknál. Ugyanebben az évben elrendelte, hogy minden zsidó következő év (1788) január elsejétől köteles német családnevet választani magának és anyakönyveiket is német nyelven kell vezetniük.⁷⁶

II. József halála a zsidók helyzetében beállott kedvező változásokat is kétségessé tette, mivel halálos ágyán egyéb rendelkezéseivel együtt, zsidó tárgyú rendeleteit is visszavonta. A korábbi kiváltságaikat megerősíteni, visszaszerezni törekvő városok a zsidók újbóli kiűzését és egyben a gazdasági korlátozások visszaállítását követelték. Ezt azonban az udvar és a rendi országgyűlés⁷⁷ - lévén, hogy e kérdésben érdekeik közel azonosak voltak - megakadályozta. A zsidókról rendelkező *De Judaeis* című 1790:38. tc. a zsidók 1790 január elsején fennállt állapotainak fenntartására, illetve visszaállítására kötelezte a városokat,⁷⁸ ily módon gátat szabott a városok azon próbálkozásának, hogy saját rendelkezési jogukon belül olyan szabályrendeletet hozzanak, amellyel kiűldözhetik a zsidókat falaik közül. A maga korában rendkívül nagyfontosságú, előremutató törvényi rendelkezés, bár a zsidóügy hamari rendezését ígérte, kerek fél évszázadig maradt életben, s idővel a zsidók társadalmi-gazdasági mobilitásának egyre növekvő mértékben kerékkötőjévé, az emancipációs-asszimilációs törekvések korlátozásának eszközévé vált – a városok erre a törvényre hivatkozva próbálták a zsidókat 18. századvégi állapotukban „megtartani”.

Jegyzetek

1/ Arany János: *Az örök zsidó* (1860).

2/ [Zsidók] „...az ország jogainak nem részesei...” – III Ferdinánd 1647-es törvényéből (1647:91. tc.), idézi VENETIANER:1922, 56. A zsidók jogállásáról általában lásd VIRÁG:1935 és STEIN ARTUR: *A zsidók köz- és magánjoga Magyarországon a honfoglalástól napjainkig*, (Pestújhely, Németi Nyomda, 1938).

3/ Mint láttuk ez - ha a Nagy Lajos alatti 1360 körüli átmeneti kiűzetést nem számítjuk - a negyedik Magyarországon. Az első a hellenizált-romanizált mediterrán zsidóság a kései római császárkorban, a második a honfoglalástól kezdve - a honfoglalókkal együtt érkező, esetleg részben zsidó vallású kabarok-kazárok, illetve az Árpád-kori nyugati bevándorlás jóvoltából - folyamatosan 1526/1541-ig itt élő zsidók, és végül a török-korszak újfent másfajta, más eredetű zsidósága. Vö. GONDA:1992, 13-31.

4/ MARTON:1941, passim. A korábbi időszakhoz hasonlóan a (belső zsidó) források a 18. század első felére vonatkozóan elég gyéren állnak rendelkezésre, különös tekintettel arra, hogy az egyes helységek történetének feldolgozása, a hitközségi irattárak feldolgozása az első világháborúig csak részben történt meg, és ez a munka a trianoni szerződéssel megpecsételt határmódosulások következtében (az izraeli levéltárakba került anyagokat jellemző módon ma [Cseh]szlovákia, Románia stb. archiváliái közé sorolják!), majd a második világháborús események folyamányaként, amelynek a magyar zsidóság életét bemutató okiratos anyag jelentős része is áldozatul esett (SCHÖNER:2004, 71), mindmáig elvégezetlen.

5/ KARÁDY:2000, 71.

6/ VARGA J. János: Kollonich Lipót és az „Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn.” in: *Századok*, 1991/5-6 (1991) 449-488.

7/ Idézi BENCE:1988, *Bevándorlás*, 2

8/ Ezt a tilalmat *poena capitalis* terhe mellett (végrehajtott halálos ítéletről itt sem tudunk) 1700. január 19-én Erdélyre is kiterjesztette: a zsidókat eltiltotta az arany, ezüst és higanybányák közelében való tartózkodástól és e fémekkel való kereskedéstől – vö. MZSO2:1937, 322. sz. E rendeletben került először kifejtésre az az ok, amely az uralkodókat ennek az intézkedésnek meghozatalára készítette: félelem, hogy a zsidók a nemesfémeket és a higanyt összevásárolják és ezzel a kincstárt megkárosítják. Erdélyben „egy 1736-ban kiadott rendelet értelmében zsidó és török kereskedők csak Törökországból hozott szőrme- és bélésárukkal kereskedhettek. Német- vagy Lengyelországból nem importálhattak. Ha ennek ellenére behoztak ezen országokból árut, azt elkobozták. Zsidók nem bérelhettek vámot, nem úzhattak ipart.” – CARMILLY–WEINBERGER:1995, 91. I. Lipótnak a zsidókat a bányavárosokból kitiltó rendelete, amelyet III. Károly 1727-ben (részletekbe menő szabályzat kíséretében) újból kiadott és Mária Terézia 1748-ban, majd 1753-ban ismét felelevenített, Magyarországon és Erdélyben egészen 1860-ig maradt életben. Eltörlése volt az utolsó lépés a zsidók korlátlan letelepedési jogának biztosítása érdekében.

9/ Lásd GONDA:1992, *passim* és GRÜNWALD Fülöp: *A zsidók története Magyarországon 1790-ig*, (Budapest: kiadatlan kézirat a Magyar Országos Rabbiszeminárium könyvtárban, é.n. [1940-es évek eleje]), *passim*. Zsidóknak katolikus egyházmegyei központokban való letelepedését 1840 előtt csak Veszprémben és Nagyváradon engedélyezték. A kormányzat, illetve a kisebb-nagyobb települések pénzügyi érdekei a zsidók megtelepülése mellett szóltak – így alakulhattak ki a délen fekvő Aradon és Temesvárott, ahol az állam

határainak védelmét ellátó nagyobb katonai egységek állomásoztak, hitközségek -, míg a vallási meggondolások és a (szabad királyi) városok polgárságának általában, valamint a kereskedő és iparos céheknek a követelései speciálisan bebocsátásuk ellen hatottak. Voltak olyan városok, amelyek még vásárookra sem engedték be a zsidókat, sőt, a városon való keresztülutazásukat is tilalmazták. Más helyütt beengedték őket a vásárookra és az átutazást is biztosították számukra vámfizetés ellenében. (Az ilyenkor kapott bilétán feltüntették, hogy mennyi ideig maradhatnak a város falai között.) A kapukon belüli északázásért – ha egyáltalán megengedték – külön fizetni kellett.

10/ A zsidók foglalkozás-struktúrájáról a 18. század derekán: László KATUS: *The Occupational Structure of Hungarian Jewry in the Eighteenth and Twentieth Centuries* in: SILBER:1992, 92-93; a borkereskedelemről: KOMORÓCZY György: *Borkivitelünk Észak felé*, (Kassa: Kazinczy Társaság, 1944), különösen 145-150, 154-156. A magyarországi zsidó népesség lélekszámának alakulásáról, területi megoszlásáról: LÁSZLÓ:1966, itt: 63. Ez utóbbi témakörben - hibái ellenére - mindmáig LÁSZLÓ műve a legteljesebb áttekintés. Szakmai kritikáját lásd A. SCHEIBER in: *Jewish Social Studies*, XXX (1968), 184-185.

11/ Vö. SCHUBERT:1991. Az udvari zsidókról általában lásd Selma STERN (*The Court Jew. Contribution to the History of the period of Absolutism in Central Europe*, [Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1950]) és Heinrich SCHNEE (*Die Hoffinanz und der moderne Staat. Geschichte und System der Hoffaktoren an deutschen Fürstenhöfen im Zeitalter des Absolutismus nach archivalischen Quellen*, 1-4 kötet, [Berlin: Duncker und Humblot, 1953–1967]).

12/ Max GRÜNWALD: *Samuel Oppenheimer und sein Kreis. Ein Kapitel aus der Finanzgeschichte Österreichs*, (Wien - Leipzig: Wilhelm

Braumüller, 1913). Magyarországi tevékenységére: SZAKÁLY Ferenc: Oppenheimer Sámuel működése különös tekintettel magyarországi kihatásaira in: MZSO14:1971, 31-78.

13/ Hatalmas összegű kölcsöneiből nemcsak az államkincstár, de esetenként a magyarországi vármegyék is részesedtek. Wertheimer sikeres gazdasági tevékenysége mellett a zsidó tudományokban is igen járatos volt. Híres Talmud-iskolát is létesített és mintegy negyven magyarországi hitközség alapítását, finanszírozását támogatta. Kezdeményezésére és patronálásával került Méir ben Isak Eisenstadt - Máhárám Ás -, korának jeles vallásbölcseleje, a korai magyarországi zsidó tudományosság díszje a kismartoni rabbiszékbe. Wertheimert nagy alapítványai és jótékonyága elismeréseként a magyarországi hitközségek egy része az országos főrabbi (*Landesrabbiner*) címmel ruházta fel, melyet 1717-ben utólagosan III. Károly is elismert. Az uralkodó a zsidók császára (*Judenkaiser*) néven is emlegetett Wertheimert kettős feladattal bízta meg: ő dönthetett a zsidó szertartási ügyekben és első fokon ő bírászkodhatott a zsidók egymás elleni pereikben. Híres kismartoni magánzsinaagógája, a barokk egyházi építészet egyik remeke mindmáig megtekinthető. Vö. David KAUFMANN: *Zur Geschichte jüdischer Familien: I. Samson Wertheimer, der Oberhoffaktor und Landes-rabbiner*, (Wien: Friedrich Beck, 1888). Wertheimer halála után III. Károly Wertheimer vejét, Berus Eskelest ruházta fel az országos főrabbi címmel. Eskeles haláláig (1753) viselte ezt a címet, de addigra jelentőségéből ez a megbízás már sokat veszített.

14/ Az udvari zsidók és szűkebb gazdasági partnereik közül kikerülő nagy hadiszállítók az elvégzendő szolgáltatások fejében egyes területeken, illetve bizonyos adónemekben koncessziót kaptak, amelyet kötelezettségeikkel együtt rendszerint továbbadtak ugyancsak zsidó

alvállalkozóiknak, faktoraiknak. Ezek viszonylagos önállósággal tevékenykedtek, élvezve zsidó principálisuk védelmét és támogatását. Így mindkét irányban valóságos láncolat alakult ki. Az összegyűjtött adókat – az állami szervek kiiktatásával – közvetlenül a szállítói tevékenység finanszírozására fordították. Ez a rendszer nagy szabadságot (és szerencsés esetben nagy jövedelmet) biztosított a vállalkozói lánc tagjainak, de ugyanakkor – a direkt állami finanszírozás hiányában, illetve a szabadpiaci forrásokból származó tőke bevonása miatt – nagy gazdasági kockázattal, esetenként közvetlen életveszéllyel is járt. Gyakori volt a csőd, mivel a tevékenység javarésze jövőbeli bevételekre, hitelekre, ígéretekre épült. Az egyes vállalkozók számíthattak ugyan a korona jóindulatára, de bármilyen nehézség felmerülése esetén teljes anyagi felelősséggel tartoztak. A szűkebben magyarországi zsidó pénzemberek között vállalkozásainak nagysága miatt említésre méltó még a pozsonyi Mich(a)el Simon (+1718) bankár és nagykereskedő, a pozsonyi pénzverde arany és ezüst szállítója, az összes „dunáninnyi zsidók előjárója” (1699), Heinrich Heine dédapja. – David GROSS: *Äußerer Verlauf der Geschichte der Juden* in: GOLD:1932, 6-7. Heinével való rokonságáról FEJTŐ Ferenc: *Heine*, (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1998 [eredeti kiadás 1947]), 35-37 David KAUFMANN: *Aus Heinrich Heine's Ahnensaal* (Breslau: Schottlaender, 1869) című műve alapján. Oppenheimerről, Wertheimerről, Michel Simonról és társaikról lásd továbbá MZSL:1929, valamint MZSO2:1937, MZSO14:1971 és MZSO17:1977, passim. A zsidó hadiszállítók magyarországi működéséről lásd továbbá Anat PERI részletekbe menő cikkét: A zsidó hadiszállítók tevékenysége a Magyar Királyságban a 18. század első felében (héberül, angol rezümével) in: *Cion* LVII (1992/2), 135-174, XII-XIII.

15/ Büchler Sándor alapvető kutatásaiból részletesen ismerjük például a budai zsidók történetét a város visszafoglalása utáni évtizedekben. Jóllehet a szabad királyi város polgársága itt is kezdettől fogva mindent elkövetett, hogy megakadályozza a zsidók letelepedését, és később Mária Terézia alatt (1746) győzelmet is aratott, a központi kormányzások engedélyével 1687-től mégis letelepedhetett néhány család. Az engedélyt azzal indokolták, hogy a kereskedéssel foglalkozó zsidók segítenek a város benépesítésében és fejlesztésében. A budai viszonyokra a város visszafoglalását követő hatvan évben lásd BÜCHLER: 1901, 175-262.

16/ A maga idejében Európa negyedik legnagyobb, 3-4,000 fős askenáz zsidó közösségének sorsáról lásd részletesen KAUFMANN:1889, passim.

17/ LÁSZLÓ:1966, 69-70. o.

18/ GRÜNWALD Fülöp: *A zsidók története...*, passim; LÁSZLÓ:1966, 92. Az utóbb a gr. Schönborn nemzetség kezére került munkácsi uradalomban zsidók vám- és malombérletet is vállaltak, néhányan földműveléssel is foglalkoztak. – Vö. Sas Andor: *Egy magyar nagybirtok történetéhez. A Schönborn uradalom a 18. században*, (Budapest: ?, 1931).

19/ KOVÁCSÁ:1988, 218.

20/ Walter PIETSCH: A magyar vidéki zsidóság fejlődésirányzatai a 19. század első felében in: *MUJ* 2003/3, 76

21/ A részleteket illetően vö. HODIK:1975, 42-54. A védelmet nyújtó birtokost *Schutzhermek*, a védelem alatt álló zsidót *Schutzjudnak*, magyarul zsidójobbágnak nevezték. Védőúrként nemcsak mágnások és köznemesek, hanem más természetes és jogi személyek, sőt intézmények is szerepeltek, így főpapok, a Magyar Királyi Kamara, katonai hatóságok, a szabad királyi városok egy része (például Bártfa,

Buda, Győr, Kőszeg, Modor, Szokolca, Szatmár, Szentgyörgy, Trencsén), Munkácson a görögkeleti kolostor. (A megyék elsőfokú hatósága a védőúr, a másodfokú hatóság az illetékes törvényhatóság volt, a városi iurisdictio alatt élőknel a kettő egybeesett.) A fennmaradt magyarországi zsidó-privilegiumok tételes jegyzékét lásd KATZBURG:1999, 196-200. „A nemesi védlevelek *kollektív kiváltságokkal* ruházták fel a földesúri földeken élőket, biztosították a szabad vallásgyakorlás feltételeit, meghatározták a forgalmazható áruk körét, s a legfontosabb kiváltsággként sokhelyütt függetlenítték őket a település előljároságától.” – PREPUK:1997, 32 A kisebb birtokosok, vagy azok, akiknek birtokán kevesebb zsidó élt, egyénekenként, illetve családonként állapodtak meg velük a védelemre nézve.

22/ A privilegizált községek közül a legnagyobb függetlenséggel rendelkező kismartoni „Fürstlich Esterházyische Judengemeinde” önállóságát mind a vele teljesen összeépült Kismarton szabad királyi várossal, mind Sopron vármegyével szemben megtartotta, sőt különállását még a községi törvény életbelépése után is megőrizte az első világháború végéig, s mitöbb az ausztriai Eisenstadtól is független maradt egészen az Anschlussig.

23/ A *Schutzgeld*, az állami türelmi adó, a megyei, illetve városi *cassa domesticaba* fizetendő adók mellett a zsidók hűbéruraiknak számos más kisebb-nagyobb szolgáltatással, „ajándékkal” is tartoztak. „A kismartoni Eszterházy birtokon élő zsidók egész kis vagyont osztottak szét minden újévkor. És nemcsak voltaképpen védőuruknak, hanem szinte mindenkinek, akivel dolguk volt – a hercegtől le a kastélybeli kályhapucolóig. ’Egy ilyen boldog újév alkalmából – olvassuk Richtmann Mózesnél, a XVIII: századi magyar zsidóság történetírójánál – az uraságon kívül ajándékot kapott a felügyelő, a tisztartó, a tanító, a két katolikus pap, a vásárbíró. A kisbírónak, a céhmestereknek, a hajdúnak

a húshoz csak a bors hiányzott, mert ők ezt kapták, a libákat pedig elvitte az alispán, Szombathely és Kőszeg bírái, a titkárok, az országbírók, a kamarások és a fiskus.” – idézi BENCE:1988, Bevándorlás, 4. A pozsonyi hitközségnél egy ilyen évszázados ajándékozási szokás egészen a monarchia bukásáig fennmaradt. A hitközség jegyzője régi privilégium alapján Márton napján, november 11-én (a hagyományos zsidó adó lerovásának napján) ezüst tálcákon rituális módon metszett ludakat nyújtott át az udvari konyhának. Ezt követően a hitközségi előjáróságot néhány nappal később az uralkodó, vagy megbízottja, audiencián fogadta. Vö. MZSL:1929, 579-580.

24/ Vö. BENCE:1988, Felvilágosodás, 13. A vétkeket kizárták bizonyos zsinagógai funkciókból, szertartásokból, megtagadták felvételüket a rituális temetést végző szentegyletbe, a *chevra kadisába*, megszegyentítő szakáll-levágást, böjtöt, pénzbüntetést, a község nyilvános megkövetését, az aktív és passzív választójog megvonását 1-10 évre stb. szabtak ki. Súlyosabb esetben a bűnöst a zsidó község börtönébe vetették, amit néhol a zsinagóga előcsarnokába elhelyezett kalodával váltottak ki. Legszigorúbb büntetésül a közösségi kötelékből való kizárás, az illetőség megvonása szolgált. Bár a szigorúbb büntetéseket egyre kevésbé alkalmazták, a zsidó község (tagjaival szembeni) büntetési joga egészen a 19. század negyvenes éveinek végéig fennállott. A község hatáskörét meghaladó büntető ügyekben az országos törvények szerinti bírói hatáskör érvényesült.

25/ Rohonc: 1732; Pozsony: 1740; Tata: 1758; Óbuda: 1787 stb. A nyomtatásban megjelent óbudai szabályzatot valószínűleg mintának szánták a nagyobb zsidó községek számára. Ez a hitközségi vezetőség tagjainak megválasztásának feltételéül előírja, hogy tudjanak németül írni és olvasni. Ugyanezt követelik a községi jegyzőtől is. - GRÜNWARD Fülöp: *A zsidók története...*, 64-65.

26/ A zsidóság ismereteink szerinti első számbavételére 1698-ban került sor. I. Lipót külön bizottságot állított fel „*Zur Beschreibung und Einrichtung der in Königreich Hungarn sesshaften und handelnden Juden*” létszámának megállapítására. „Ez a conscriptio azonban nyomtalanul elveszett, kimutathatólag már a XVIII. században is kereste az udvari kamara, de már nem találta (Országos Levéltár, Benignae resolutiones, 1730. jan. 23.); ami töredék belőle megmaradt csak néhány északkeleti határ megyére vonatkozik, ez pedig nem nyújt elegendő anyagot, hogy kellően tájékozódhassunk származásukról, számukról, letelepedési helyeikről, keresetükről, arról a gazdasági értékről, amelyet az országban képviseltek.” - BÜCHLER Sándor: „*A zsidók története Magyarországon a mohácsi véstől a szabadságharcig*” in: *MAKOR* 1997/2, (1997), 75.

A 18. század első felében országosan négyszer írták össze a zsidókat. 1725-1728, 1735-1739, 1743-1745 valamint 1746-1748 között. Az első két összeírás közigazgatási, közrendészeti célzattal készült, míg az utóbbi kettő elsősorban gazdasági, adózási megfontolásokból született. (Vö. EMBER Győző: A magyarországi országos zsidóösszeírások a XVIII. század első felében in: *MZSO*7:1963, 49-77.) A szatmári béke után az első országos összeírást a további bevándorlás korlátozása céljából (ez az országban tartózkodó zsidók viszonylagosan nagy számáról tanúskodik) a Helytartótanács 1725-ben rendelte el. A vármegyék 1725-1728 között írták össze a területükön élő zsidókat. A rendkívül hiányos összeírás szerint a családfők száma mintegy 1,700 volt. Az 1735 és 1739 között megismételt országos összeírás, az először Acsády Ignác által feldolgozott híres *Conscriptio Judaeorum* tanúbizonysága szerint tíz év alatt a családfők száma 2,531-ra emelkedett. (A kimutatott 12,219 főnél a zsidók tényleges száma minden bizonnyal magasabb volt, hiszen a szabad királyi városokon kívül csak

32 megye összeírása maradt fenn (hiányzik a gyűjtőkötetből a zsidók által már lakott Ung, Máramaros, Szabolcs és Szatmár), jóllehet korlátozott számban más megyék zsidó népességére is vannak ebből az időből adataink. – Lásd GRÜNWALD Fülöp – SCHEIBER Sándor: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében in: MZSO7:1963, VII, 5-48.

A 18. századi Magyarország utolsó, II. József 1784-87 között eszközölt általános, az ország összlakosságára kiterjedő összeírásának (Mintaszerűen feldolgozta és értékelte THIRRING Gusztáv [THIRRING:1938], a zsidókra lásd 50-54) csak összesítő ívei maradtak fenn. A konskripció nem csupán a zsidók számára, de területi elhelyezkedésükre is értékes adatokat tartalmaz. Tanúbizonyosága szerint a 18. század utolsó előtti évtizedében Magyarország és Erdély zsidó népessége 82.986 ezer főt számlált, azaz a zsidó népesség a század során a legóvatosabb becslés szerint is legalább a nyolcszorosára nőtt.

Az 1804. évi nem-nemesi összeírásból (amely nem terjeszkedett ki Erdélyre) kiderül, hogy a zsidóság II. József ideje óta az anyaországban erősen meg növekedett, sőt, az ország északi és keleti részében szinte megkétszereződött. A 19. század első felének bizonytalan országos népességi statisztikájáról két könyv ad részletes útbaigazítást. Ludovicus NAGY: *Notitiae, Politico-Geographico Statisticae inclyti regni Hungariae* (Buda, 1828) című munkája az 1827/28-ban végrehajtott országos összeírást (Conscriptio Regnicolaris - benne a zsidók adatai) dolgozta fel, míg FÉNYES Elek [*Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben* (I-VI. k., Pest 1836-40)] nagy művének (adatai 1830-tól kezdve kerültek feldolgozás alá) forrásául az egyes egyházmegyék által kiadott schematizmusok szolgálnak, amelyek az első igazán hiteles

összeírásokig (1869, illetve 1880) egy, három, esetenként ötévenként tájékoztatnak a lakosság, s benne a zsidók számarányának alakulásáról. (A korszak zsidókra vonatkozó legteljesebb adatsorait az 1830-as és 1840-es években a türelmi adó (1749-1846) behajtásának ellenőrzésére készült, a hazai zsidóság történetét végigkísérő összeírások tartalmazzák, de ezek teljes körű feldolgozására mindmáig senki sem vállalkozott.) Nagy és Fényes adatai azonban nem mindig hitelesek. A legrégebb megbízható statisztikai munka, amely már vallási statisztikát is tartalmaz, az 1857. októberi népszámlálás adataiból készült, a belügyminisztérium kiadásában. Az 1869-el meginduló rendszeres (tízévenként megismételt) hitelesnek tekinthető népszámlálások már a zsidóságról is áttekinthető képet adnak. Ennek adatai szerint 1869-ben a zsidók száma Magyarországon 553,641 fő volt.

27/ LÁSZLÓ:1966, 70 ACSÁDY (Ignác: A magyar zsidók 1735-38-ban in: *IMIT Évkönyv:1897*, 173-188) becslését követve.

28/ MZSO2:1937, 433-438; BÜCHLER:1901, 176. Más területek zsidóságáról ugyanebben az időszakban lásd MZSO2:1937, MZSO14:1971, MZSO17:1977, passim.

29/ BÜCHLER Sándor: Kurucz idők in: *MZSSZ* (1894), 87-102.

30/ A 18. század első felének zsidóösszeírásairól összefoglalóan lásd GRÜNWALD Fülöp – SCHEIBER Sándor: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében in: *MZSO7:1963*, 5-48 és EMBER Győző: A magyarországi országos zsidóösszeírások a XVIII. század első felében in: *MZSO7:1963*, 49-77.

31/ VI. Károly császár (III. Károly magyar király) 1726/27-ben elrendelte, hogy a Vencel korona országaiban minden zsidó családnak csak egy tagja nősülhet és alapíthat családot. (A családok számát Csehországban 8,751ben, Morvaországban 5,106-ban és Sziléziában 119-ben állapították meg.) Ezeket a törvényeket némi enyhítő módosításokkal egyértelműen

megerősítette II. József 1781-es türelmi rendeletében is. A rendeletek némi változtatásokkal gyakorlatilag egészen 1848-ig (formálisan 1859-ig) életben maradtak. Ennek a rendszernek megfelelően egyetlen zsidó sem házasodhatott és alapíthatott családot, ha nem rendelkezett egy úgynevezett „családi számmal” (*Familiennummer*). Ezt a számot csak a legidősebb fiú (24 év felett) örökölhette a családapá halála után. Ugyanezt egy fiatalabbik fiú (a lányok egyáltalán nem) csak az idősebb testvér halála után örökölhette. A „családi számokat” a kerületi hatóságok gondosan rögzítették egy úgynevezett családi könyvben (*Familiantenbuch*), a további jelentkezőket pedig az úgynevezett *Kompetentenbuchban*. Ha egy családfőnek nem volt fia, a „családi száma” (*Familiantenstelle*) megszűnt. Ezen túlmenően a zsidóknak csak olyan helyen engedték meg a letelepedést, ahol már 1726 előtt is éltek, és ezen belül is csak meghatározott kerületekben, utcákban, sőt házakban. A szabályok megsértését kiutasítással büntették.

A családi törvények számos zsidót arra készítettek, hogy titokban házasodjanak. Az ilyen kapcsolatból született gyerekeket a hatóságok törvénytelennek tekintették és anyjuk nevének viselésére kényszerítették. A családi törvények következtében nagy számú zsidó nem telepedhetett meg folyamatosan, és egy jelentős kóborló-, vándorréteg alakult ki. Az ebbe a kategóriába tartozó emberek a törvényen kívül éltek és meg voltak fosztva mindenféle gazdasági statustól vagy normális megélhetési módtól. Ez a rendszer számos konfliktushoz vezetett a közösségen belül, amelyek a társadalmi különbségek ellenére korábban meglehetősen homogének voltak. Egyre gyakrabban fordult elő a világi hatóságok előtti vádaskodás, denunciálás, vesztegetés, és a megszűnt családi számoknak a többet ígérő külső jelölteknek való eladása a helyiek rovására. A zsidó családi élet lerombolásával ez a rendszer az egyik oka lett az asszimilációnak. Ami ennél is fontosabb, a térségből való nagymérvű kivándorláshoz vezetett.

A rendelet következtében a morva, cseh és más osztrák tartománybeli fiatal zsidó férfiak a környező országokba, elsősorban Magyarországra a vándoroltak, hogy kivonhassák magukat a rendelet kényszere alól; itt házasodtak és itt alapítottak családot. Számos magyarországi (felvidéki) közösséget egyenesen a morvaországi zsidó családok fiatalabb férfitagjai alapítottak. A 19. század első évtizedéig ez volt a magyarországi zsidó bevándorlás legfőbb forrása. A 18. század utolsó előtti évtizedében, amikor a zsidók számára II. József lehetővé tette a városokban való megtelepedést, a városokba költözés és a családi törvények miatt állandóan folyó bevándorlás következtében számos új gyülekezet jött létre, amelynek tagjai a közeli és távoli falvakból verődtek össze a különböző városokban, vagy pedig a meglévő községek gyarapodtak fel erősen. Így alakult, vagy gyarapodott a 1780-a években Abaújszántó, Arad, Aszód, Baja, Balassagyarmat, Bátorkeszi, Bonyhád, Csáktornya, Galánta, Galgóc, Győr, Gyulafehérvár, Kecskemét, Komárom, Lipótszentmiklós, Makó, Máramarossziget, Miskolc, Munkács, Nagybecskerek, Nagykanizsa, Nagyvárad, Nyitra, Paks, Pápa, Sátoraljaújhely, Szabadka, Szeged, Szerdahely, Szikszó, Temesvár, Trencsén, Ujvidék, Ungvár, Vágújhely, Várpalota, Veszprém, Zalaegerszeg, stb. zsidó közössége. Vö. Abraham STEIN: *Die Geschichte der Juden in Böhmen. Nach amtlichen ungedruckten Quellen bearbeitet*, (Brünn: Jüdischer Buch- und Kunstverlag, 1904, 108–110; Th. HAAS: *Die Juden in Mähren. Darstellung der Rechtsgeschichte und Statistik unter besonderer Berücksichtigung des 19. Jahrhunderts*, (Brünn: Jüdischer Buch- und Kunstverlag, 1908), 5–11, 58–64; A. F. PRIBAM: *Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Wien*, 1–2 (Wien: Braumüller, 1918), passim; Ruth KESTENBERG-GLADSTEIN in: *Tarbiz*, 29 (1960), 293–294; uö., in: *Jews of Czechoslovakia* 1,

(Philadelphia: The Jewish Publication Society of America:, 1968), 21–22, 29-30.

32/ GONDA:1992, 39-40.

33/ ACSÁDY Ignác: A magyar zsidók 1735-38-ban in: *IMIT ÉVKÖNYV*:1897, 173-188. Lásd továbbá VARGA László: Zsidó bevándorlás Magyarországon in: *Századok* 1992/1, (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1993), 59-79.

34/ A 2,531 családfő között 883 iparos található, közöttük 146 szabó. Akadnak szép számmal mészárosok, üvegesek. Pálinkafőző van 203, korcsmáros 150. A családfők mintegy fele kereskedéssel foglalkozik: 1,139. Kilenc családfő hadseregszállító. A boltosok száma 272. Ugyanakkor 814 családfő foglalkozásaként a házalás van megjelölve. Akadnak napszámosok, sok a szegény és a koldus (Nyitra megyében: 26, Trencsénben: 27). Az összeírás szerint 536 községben laktak zsidók, de csak 12-ben volt rabbi. (A kántorok száma [Schulsinger] 14, a metszőké 26, a templomszolgáké [scholae pulsator, Schulklopfer] 25. A zsidó tudást 143 tanító terjesztette. Kismartonban községi jegyzőt is említenek.) A magyar zsidók jó háromnegyed része - az összeírás szerint - nem élt fejlett zsidó közösségi életet. A gyülekezetek kései létrejötte, „gyökértelensége”, viszonylag kis mérete és korlátozott erőforrásai mellett ez is a magyarázata annak, hogy a magyar zsidóság csak nagyon korlátozott szerepet játszott a kelet- és kelet-közép-európai zsidóság szellemi és vallási életében, illetve alkotásaiban a 18. század második felében és a 19. század első évtizedeiben. A nagyobb gyülekezetektől távol eső falvakban lakó egy-két zsidó család (*Dorfjuden*) tagjai csak a legnagyobb ünnepeken, mint *rós há-sánákor* (újév) és *jóm kippúrkor* (engesztelőnap) jöttek be a városba, hogy az ünnepeket az ottani zsinagógában töltsék. Életükre lásd például Nagy József: Falusi élet Vasmegyében in: *IMIT-Évkönyv*:1904, 174-205. A *Conscriptio*

Judaeorum egész anyaga - egyes családokra történő lebontásban - kiadásra került – in: MZSO7:1963, 219-689.

35/ Uo.

36/ MZSO7:1963, 723-850.

37/ A keresztény és zsidó népesség táblázatos összesítéseit Thirring Gusztáv (THIRRING:1938) tette közzé.

38/ Ebben az időben Nyugat-Magyarországon és a Felvidéken, vagyis a Duna bal- és jobb parti, valamint a Tisza-jobbparti ország részben éltek a legszámosabban. A nyugati vármegyékben már csak mintegy egyharmaduk lakik: 28,280 fő. A hat észak-keleti vármegyében a zsidók száma 15,077 fő volt, míg Pest megyében 5,446-ra emelkedett a zsidók száma. (Pest megye, a zsidó népesség számát tekintve, a negyedik helyen állt a vármegyék sorában, csak Nyitra, Pozsony és Zemplén múlták felül). A dunántúli megyék közül Zala (2,801), Somogy (2,242), Tolna (2,073) mutatnak erős népességszaporulatot, míg Baranyában csak 640 zsidó volt, mivel ez a megye sokáig elzárkózott a zsidók befogadása elől. A tiszántúli megyékben Szatmáron (2,569 és Szabolcsban éltek a legtöbben. Arad, Békés, Csanád és Csongrád megyékben csak kis számban fordultak elő. A mintegy 1,500 főt számláló erdélyi zsidóság Belső-Szolnokban (660) és Közép-Szolnokon (615) volt a legszámosabb. (Lásd „A zsidóság” in: THIRRING:1938, 50-54, különösen „a zsidók arányszámá”-nak térképe 1787-ből, az 52-53 oldal között.

39/ LÁSZLÓ:1966, 68.

40/ Mivel a modern megyehatárok kijelölésére (63 magyar és 8 horvát-szlavón megye 1876 és 1918 között) csak 1876-ban került sor a modern magyar statisztikai rendszer a történeti Magyarország területét hagyományosan nyolc történeti régióra bontja. 1876 előtt az országtest a különböző időkben történt felosztások következtében nem csupán

megyék, de egyéb független egységek - így például a részek (Partium), katonai határőrvidékek székely és szász székek, Hajdú, Kiskun and Nagykun kerületek stb. - igen bonyolult konglomerátumából épült fel.

41/ A 18. század elején mindössze öt zsidó község és pár száz zsidó volt az egész Erdélyi Fejedelemségben, s a század végén sem voltak többen körülbelül kétezernél – BENCE:1988, Erdély, 3.

42/ 80,783 fő (1783) - THIRRING:1938, 49. A 18. század közepén a magyarországi zsidók 75-80%-a falun vagy mezővárosban lakott (KECSKEMÉTI Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja in: *TSZ* 1982/2 [1982], 188), és a vidék és város közötti arány bár csökkent, még II. József korára is 65-70% körül mozgott: falvanként 1-2 család, az év legnagyobb részében elszigetelten mindenfajta közösségi élettől. A zsidók alig 15%-a élt az 500 főt meghaladó közösségekben, amelyek közül Pozsony, Óbuda és Kismaron voltak a legjelentősebbek és leggazdagabbak. De még ezek is csak magyar viszonylatban, az igazán jómódú zsidók, így a pozsonyi Leidersdorf, a temesvári Liebenberg, a stompfai Kann, kismartoni és pozsonyi Breisach stb. családok tagjai, előbb vagy utóbb elhagyták az országot, és Bécsben telepedtek le. Vö. Bernard WACHSTEIN: *Die Inschriften des alten Judenfriedhofs in Wien*, 2 kötet, (Bécs: Braumüller, 1917), 2. köt. Index Pozsonyra, Kis- és Nagymartonra és más magyarországi településekre – idézi SILBER: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on the Haskalah and Reform in Hungary* in: Jacob KATZ (ed.), *Toward Modernity. The European Jewish Model*, (New Brunswick – Oxford: Transaction Books, 1987), 108. A magyarországi zsidók bevándorlása persze nem korlátozódott a leggazdagabbakra. A 19. század utolsó harmadának nagy galíciai bevándorlása előtt a Bécsen kívül születettek között a magyarországiak alkották a legnagyobb csoportot. 1857-ben a Bécsben törvényesen tartózkodó 6,217 zsidó közül legalább 25% magyarországi

(négy ötödében pozsonyi) születésű volt, szemben a 15%-nyi morvaországgal, a 10%-nyi galíciaival, a 4%-nyi csehországgal, a 2%-nyi németországgal, vagy a 1,5%-nyi orosz- és törökországgal. (A Bécsben született zsidók száma 20% körül volt, az ott élők legalább egy nyolcadának származása nem ismeretes.) Lásd Peter SCHMIDTBAUER: Zur sozialen Situation der Wiener Juden im Jahre 1857 in: SJA VI (Eisenstadt: Edition Roetzer, 1978), 62.

43/ A 19. században még nagyobb arányú a növekedés. Az 1805-ös népesség-összeírás 130,000 főnyi zsidóságot tüntetett fel. Számukat, amely a természetes szaporodás és a változó intenzitással folytatódó bevándorlás (ekkor már domináns mértékben keletről; Galícia és Orosz-Lengyelország felől) következtében erősen nőtt, Magyarország szűkebben vett területén 1830 körül 213,00-re (ez a 8,6721.000-re taksált összlakosság 2.34%-a), 1842-ben 242,000-re becsülték. Csaplovits János 1829-ben azon panaszkodott (Johann von CSAPLOVICS: *Gemälde von Ungarn*, [Pest: ?, 1829], I. köt. 214), hogy a zsidók száma az utolsó 33 év alatt megduplázódott, növekedésük a legmagasabb volt Magyarország 20 nemzetisége között. A korabeli statisztikai adatok megbízhatatlanságát jól mutatja, hogy az 1850-es osztrák népszámlálás csak 190,00 zsidóról tud. Ugyanakkor Kovács Alajos (KOVÁCS:1922, 11) későbbi számításai szerint 1850-ben Magyarország 11,554,400 fős lakosságából 306,000 volt a zsidó. Mindenesetre az 1787-es adatokat az utolsó „békebeli” népszámlálással összevetve azt találjuk, hogy míg 1787 és 1910 között (ekkor 909,500 „izraelita” vallású ember élt a történeti Magyarországon) az ország teljes népessége az 1780-as évek mintegy 8,5 milliójához képest mintegy 125%-kal nőtt, addig a magyarországi zsidóság növekedése meghaladta a 1.021%-ot. – Lásd LÁSZLÓ:1966, 62. Közel kétszáz éve tart a vita a hazai közéletben és a kutatók között, hogy milyen irányból,

milyen mértékben és meddig tartott a magyarországi zsidó bevándorlás. A folyamatos, többszázvezres beözönlés elmélete nem igazolható. A korábbi időszakokban szabályozatlan tömeges bevándorlásról aligha beszélhetünk, mivel 1840 előtt lehetetlen volt a letelepedés a befogadó közeg engedélye nélkül (minden külföldről bevándorló zsidónak letelepedési engedélyt kellett szereznie, amit a korábbi lakóhelyről való elbocsátó tanúsítvány és az új megtelepülést biztosító földesúr, város stb. bizonyítványa alapján a Helytartótanács adott meg), utána pedig egy ilyen népmozgalom már statisztikailag és adminisztratív úton követhető lenne. Demográfiailag igazolt tény, hogy a kelet-közép-európai zsidó szaporodási ráta mellett - Kelet-Európában, korabeli szóhasználattal az úgynevezett *vagina Judaeorum*ban (MCCAGG:1992, 86) ahol a zsidó népesség száma a 19. századi nagymérvű szaporodás következtében hatszorosára nőtt - már százezer bevándorló „hozadéka” százhusz év alatt/múlva jó hat-hétszázvezres népességet eredményez, és többre a magyarországi zsidó lakosság intenzív növekedésének magyarázatához nincs is szükség. Vö. Evyatar FRIESEL (ed.): *Atlas of Modern Jewish History*, (Jerusalem: Carta, 1990), 12-15, 20-24. Egy korabeli statisztikus, Bárándy János (Johann BARANDY: *Über Ungarns Zustände*, [Pressburg: 1847], 29) a fontosnak tartott bevándorlás mellett már kiemelte a zsidóság belső szaporodását is, amelyet a rendezett családi életnek és a gyermekek gondozásának tulajdonított. Valóban újabb kutatások szerint a (galíciai) bevándorlás üteme 1825 után lassult (vö. Walter PIETSCH: *Die jüdische Einwanderung aus Galizien und das Judentum in Ungarn* in: Gotthold RHODE (Hrsg.): *Juden in Ostmitteleuropa. Von der Emanzipation bis zum ersten Weltkrieg*, (Marburg an der Lahn: Johann-Gottfried Herder Institut, 1989), 271-293). A Prepuk Anikó által is idézett adat (PREPUK:1997, 69), amely szerint 1840 és 1850 között 76 ezer bevándorló érkezett volna az országba az

1848-as összeírás fényében teljeséggel hibás. A bevándorlás korszaka a 19. század harmincas éveiben lassan véget ért, ha a bevándorlás még nem is apadt el. A zsidók iránt ellenséges, de szakmai tisztességéhez ragaszkodó kiváló statisztikus Kovács Alajos szerint: „1869 óta zsidó bevándorlás nincs, illetőleg azóta a zsidók kivándorlása állandóan felülmúlja bevándorlásukat.” (KOVÁCS:1922, 13). 1870 és 1910 között a várt természetes szaporulat és a tényleges növekedés közötti különbség körülbelül 113.800 fő - nagyjából ez az az embertömeg, amelyet a magyar származású amerikai történész, Robert PERLMAN a 19/20 század fordulója körüli évtizedekben a történeti Magyarországról származó, s az Egyesült Államokban letelepülő zsidó bevándorlóként regisztrál (PERLMAN:1991, 253-255). Mindazonáltal a magyarországi zsidó népesség növekedésének elsődleges oka - a bevándorlás mítoszától eltekintve - nem a nagyobb szaporulat, hanem a zsidóságnak környezeténél jóval kedvezőbb egészségügyi – életviteli szokásaiban rejlik, párosulva az urbanizációval karöltve járó demográfiai átmenet kezdeti népességnövelő tényezőivel. A nyugati irányból érkező zsidók esetében „...egy Frankfurt am Main-i demográfiai felmérés szerint a zsidók várható élettartama 48 év, 9 hónap, a nem zsidóké pedig 36 év, 11 hónap [1855-ben] A termékenység nem nagyobb, mint a nem zsidóké, de a zsidók között alacsonyabb a csecsemő és a felnőtt halálozás a gyermek- és beteggondozás, a családi stabilitás, a kevesebb törvénytelen gyerek, az alacsonyabb számú nemi betegségek és a mérsékeltebb alkoholfogyasztás miatt.” in: GRIBETZ- GREENSTEIN-STEIN:1993, 280. A „keleti” származású zsidók körében a vallási előírások szigorú betartása következtében a gyermekszaporulat is, azonos, de inkább magasabb volt a nem-zsidó környezeténél. Ez a népesedési tendencia az 1890-es évekig tartott, ettől kezdve a zsidók

természetes szaporulata alacsonyabb lett, mint bármely más vallási és/vagy etnikai csoportéhoz tartozóké.

44/ a Morvaországból érkezettek ebben az időben még évente bizonyos összeget tartoztak fizetni (korábbi) örökös uraiknak, a Kaunitzoknak, Dirichsteineknek, Lichtensteinek stb. (Ehhez némiképp hasonlóan a magyarországi illetőségű zsidók is ott, annál a hitközségnél fizették a türelmi adót, ahol illetékesek voltak, még ha állandóan külföldön is laktak.) Az északkeleti vármegyék (Sáros, Zemplén, Bereg, Ugocsa) zsidóságának családfői lengyel földről származtak, az össz-zsidóságnak alig 11%-át alkották. A nyugati határszéli megyékben: Pozsony, Nyitra, Sopron, Moson, Trencsén és Vas megyékben lakott a zsidók kétharmada, több mint 8,000 fő. A nyugati megyék közül Nyitra a legnépesebb közel kétezer zsidó lakossal, míg keleten Zemplén vármegyének a legnagyobb a zsidó népessége (541 fő), de ez 74 község között oszlott meg. Népesebb községek csak nyugaton voltak: Pozsonyváralja 770, Kismarton 600, Lakompak 449, Nagymarton 375, Vágújhely 372, Rohonc 323 lelket számlált, Északkeleten Tolcsva (43), Mád (38), Sátoraljaújhely (28) bírt a legtöbb zsidó lakossal. A Tiszántúlon népesebb község csak Aradon (19 család, 105 fő) és Nagyváradon 817 család, 70 fő volt, mindkét helyen kamarai és katonai védelem alatt. A városok - kiváltságlevelükön alapuló – elzárkózó magatartása miatt csak 8 városban lakott zsidó: négyben csak 1 – 1, Szatmárnémetiben 3, Szokolcán 7, Trencsénben 18 és Budán – újfent katonai és kamarai oltalom alatt 32 család a Vizivárosban. – GRÜNWALD Fülöp: *A zsidók története...*, 47-48. Ami a bevándorlást illeti, az 1726 és 1860 közötti közel egy és fél évszázad során a zsidók kisebb-nagyobb hullámokban folyamatosan érkeztek Magyarországra. A 19. század elejéig elsősorban nyugati irányból, a német államokból, az osztrák alpesi tartományokból, de legfőképpen Morva- és Csehországból

valamint Sziléziából (körülbelül 35-40,000 fő), illetve kelet felől (mintegy 25,000-en). A 19. század közepéig még további 50,000 bevándorló (körülbelül 1/3 –2/3 arányban nyugat, illetve kelet felől) telepedett meg tartósan Magyarországon. (Mint már többször említésre került, a nyugati bevándorlók az ország északi és középső részein, míg a keletről érkező zsidók elsősorban az ország északkeleti részein és az Alföld keleti szegélyén, utóbb Erdélyben leltek új otthonra. A hagyományokhoz erősebben kötődő keleti zsidóság bevándorlása más nyugat- és közép-európai országokhoz hasonlóan Magyarországon is gátolta, lassította a beindult asszimilációs folyamatot.) Összességében a keleti jövevények, a pejoratívan *Galizianerek*nek nevezett, a vallási tradíciókhoz erősebben kötődő bevándorlók száma alig haladta meg a nyugatról érkezettekét. (FRIESEL i.m., 35-36) A keleti és nyugati zsidóság közötti arány azonban - az előbbieket jóval magasabb házasságtermékenységének, *nupcialitásának* következtében - a 19. század derekára legalább 65-35 %-nyi megoszlásban eltolódott a keleti, vallási irányzatát tekintve túlnyomórészt „ortodox” típus javára. (Ez a két – kulturális hagyományaiban eltérő zsidó családmódel *mutatis mutandis* érdekes párhuzamokat kínál a John Hajnal magyar származású demográfus által az 1960-as évek közepén kifejtett kettős házassági modellel. Hajnal szerint Európát már jóval a 19-20. századot megelőzően - egy Szentpétervár-Triszt között húzott választóvonal mentén - két alapvető házassági minta osztotta meg. Az úgynevezett nyugati házassági mintára a nők kései házassága [25 életévnél idősebben], illetve a nőtlenség és hajadonok magas aránya [10% fölött] a jellemző. A keleti mintában a lányok 18-20 éves korukban mennek férjhez és csaknem általános a házasság. Magyarország – Hajnal szerint – valahol a két modell között helyezkedik el, de inkább „keletre gravitál”. – GYÁNI-KÖVÉR:1998, 44.) Ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy a

„keleti” és „nyugati” típus a 19. század második felétől alapvetően már nem származási, hanem életmódbeli, vallási irányzati kategória, így az ortodoxia térvesztésével fokozatosan a 19/20. század fordulójára már újra nőtt a „nyugati” típusú zsidóság aránya Magyarországon. Bár az ortodox és neológ irányzat arányszámának alakulása is a magyarországi zsidóság történetének vissza-, visszatérő kérdései közé tartozik, eligazító Zeke Gyula újabb kutatásokon alapuló számítása, mely szerint az ortodoxok részaránya az 1880. évi 56,1%-ról 1910-re 51,9%-ra csökkent. Vö. ZEKE Gyula: Szakadás után... in: HÉT ÉVTIZED:1990 1, 152.

45/ Hosszú ideig a zsidók a Szepességben csak Hunfalván (Hunsdorf, Unsdorf, Huncovce) lakhattak, ez volt a Szepesség getttója. - LÁNYI-PROPPERNE:1933, 269-270.

46/ MZSL:1929, 657; Michael K. SILBER: Utószó in: Méir Ávrám Munk: *Életem története*, (Budapest: Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2002), 338-340.

47/ LÁSZLÓ:1966, 109-115.

48/ Ez a folyamat, hasonlatosan a falusi zsidóságnak a városok felé gravitálásához, igazi dimenzióit csak a 19. században nyeri el, de a tendencia már ekkor világosan felismerhető. 1700 körül a magyarországi zsidók 90 %-a élt a határ menti megyékben (60% az osztrák, 30% a morva határ mentén). Ugyanez a szám 1735-ben 82% (30% az osztrák, 42% a morva 10% a lengyel határ menti megyékben); 1787-ben 63 % (ebből 28% lakik a lengyel határ felé eső Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Máramaros, Abaúj-Torna, Szabolcs, Szatmár és Ugocsa megyékben); 1825-ben 60% (33%-uk a lengyel határszéli megyékben), 1870-ben viszont már csak 36 %. Az 1780-as 9 % százalékkal ellentétben 1910-ben a magyarországi zsidóság több mint hatvan százaléka már a szűkebb országterületen, a trianoni Magyarország határai között élt.

Vö. GONDA:1992; MARTON:1941; VARGA László: Zsidó bevándorlás..., passim. Lásd továbbá KOVÁCS:1922, passim és PIETSCH: i.m. (magyar változata: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság in: *Valóság* 1988/11).

49/ GONDA:1992, 38; GÁL Éva: Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században in: *Századok* 1992/1, (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1993), 3-34; MOESS Alfréd: *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749-1846*, (A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 2), (Budapest: MIOK kiadása, 1968), passim. A 18. század utolsó évtizedeinek viszonyaira lásd továbbá Jacob KATZ: Chátám Szófér életrajzához in: *Századok* 1992/1, (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1993), 80-112.

50/ „A közrendű zsidók ügyeit első fokon a városi magistratus, vagy a megye intézte, amelynek területén és jurisdictiója alatt éltek. Egyes személyek ügyeiket akkor is ezek elé a szervek elé terjesztették, ha azok a központi kormányzások hatáskörébe tartoztak, kérelmüket aztán a megye, vagy a város törvényhatósága továbbította az illetékes kormány szervhez, a megyék rendszeren jóindulatú pártfogó felterjesztés kíséretében. A pénzügyektől eltekintve minden közigazgatási ügyet felső fokon a Helytartótanács intézett. Közös, több megye, vagy az egész ország zsidóságát érintő ügyekben a zsidók közvetlenül fordulnak a Helytartótanácsához, mely többnyire a megyéktől nyeri a szóbanforgó ügyre vonatkozó felvilágosítást, és ennek alapján dönt.” – VIRÁG:1935, 32.

51/ BÜCHLER:1901, 175 és skk.; VIRÁG:1935, 30-32 és Wolfdieter BIEHL: *Das Judentum Ungarns 1780-1914* in: SJA III (Eisenstadt: Edition Roetzer, 1976), 17-31. Mivel a zsidóknak tilos volt keresztény munkaerőt, akárcsak cselédet fogadni a jómódú zsidó vállalkozók a felmerülő szükségletek ellátására szegény sorsú rokonaikat és más

hitsorsosaikat alkalmazták. Ez a magyarázata annak, hogy az zsidóösszeírások tehetősebb családjaiban feltűnően nagy a rokonok és segítők (*famuli*) száma.

52/ A házaló szűkebb-tágabb környezetében a maga módján gazdasági racionalitás képviselője volt, tevékenysége a prekapitalista statikus gazdaság korlátai között a lehetséges vásárlói igények felmérésén, az árupiac és a konkrét helyi viszonyok ismeretén alapult. A modernitás hajnalán (Közép-kelet-)Európában többnyire ez volt a módja a zsidóság beilleszkedésének a környező társadalom gazdasági életébe. A házalók tevékenységét a kormányzati rendeletek és a helyhatósági előírások szabályozták. 1811-ben a kormányzat - felülvizsgálva II. József 1787. decemberi engedélyét - részletekbe menően meghatározta a házalók működési területét, az árusítható cikkeket és megtiltotta számukra a kocsival történő vándorkereskedelmet. A megyei hatóságok által többnyire elnézően kezelt korlátozás 1836-ig maradt érvényben. Vö. Péter HANÁK: *Jews and the Modernization of Commerce in Hungary, 1760-1848* in: SILBER:1992, 28-29.

53/ Lásd HANÁK: i.m., 23-39, különösen 28-31. A tanulmány rövidített magyar nyelvű változata: HANÁK Péter: *A zsidó kereskedők Magyarország modernizálásában* in: *História* 2-3/XIII (1991), 17-19.

54/ A közösségek saját szükségleteinek fedezésén túl a zsidók ipart csak ott űzhettek, ahol az illető iparágra céh nem alakult, azaz csak a városokon kívül, ahol azonban az ilyen szolgáltatások iránt a kereslet minimális volt. – VIRÁG:1935, 28.

55/ László KATUS: *The Occupational Structure of Hungarian Jewry in the Eighteenth and Twentieth Centuries* in: SILBER:1992, 94 az MZSO16:1974, 19-20 adatai alapján Az összeírás 35 megye 5,450 zsidó családjára tartalmaz adatokat. A zsidó családok többsége 1768 táján - a bevándorlás akkori irányának megfelelően – az ország nyugati

és észak-nyugati megyéiben, elsősorban Nyitra, Pozsony, Trencsén, Moson, Sopron, Vas és Veszprém megyében élt. A foglalkozási szerkezet szempontjából 3,754 család adatai értékelhetők. Ezek közül 48,2% a kereskedelem valamelyik ágában tevékenykedett; a meghatározott javakkal kereskedők között többségben voltak a bőrrel, textiliákkal és ruházati cikkekkel foglalkozók. A jobbágyoknak a földesúr (rossz) borát, gabonából és az egyébként eladhatatlan gyümölcsből főzött pálinkát kimérő korcsmárosok és pálinkafőzők aránya is igen magas volt: 9, illetve 17%, különösen az északi és keleti megyékben. Az iparosok között (számuk nagyjából a pálinkafőzőkével volt azonos) a mészárosok és szabók voltak a legszámosabbak. A különféle bérletek aránya 9,3% körül járt. A század második felétől egyre érezhetőbbé vált a zsidók jelenléte a mezőgazdasági javakkal való kereskedésben, de az őket sújtó számos tilalom következtében az ország tradicionális mezőgazdasági termelési szektorában, amely ebben az időben az összes foglalkoztatott mintegy 90%-nak adott munkát és a nemzeti termék 80%-át alkotta, gyakorlatilag nem voltak jelen. A zsidó kereskedőelemeknek a termékkereskedelemben való bekapcsolódását elősegítette, hogy a Morvaországból érkezettek egyrésze – ottani hasonló jellegű tevékenységük eredményeképp már bizonyos kezdőtőkét és méginkább „kapcsolati tőkét” hozott magával; idővel forgalmazó tevékenységük kiterjedt az örökös tartományokra, és később még távolabbi piacokra is - „...ebben valószínűleg korábbi és részben családi alapon továbbra is fennmaradt, fenntartott, sőt házasságok által még tovább erősített (Budán, Pozsonyon, Bécsen, Prágán át olykor egészen Amszterdamig, Európa akkor még egyik legjelentősebb tőkepiacáig elnyúló) kapcsolataikra támaszkodva.” (VÖRÖS Károly, A magyarországi zsidóság helyzete a mohácsi vésztől 1918-ig in: GAZDA:1989, 29).

56/ A zsidók „...mivel a király a tolerálásukat az egész ország területére általánosságában mondta ki, mindenütt letelepedhettek, hacsak azt valamely konkrét helyre nézve törvény, vagy az illető hely privilégiuma nem tiltja. Ez a jogi meggyőződés akadályozta meg a zsidó bevándorlás többször szándékolt korlátozását és nyilván e miatt maradt hatástalan a megyékben Mária Terézia rendelete, hogy a keresztényektől elkülönítve lakjanak.” – VIRÁG:1935, 25. Elvileg ugyanezen elv alapján a zsidóknak, mivel a tolerantialis taxát fizették, minden olyan kenyérkeresettel szabad volt foglalkozniuk, amit a törvény, vagy privilégiumok kifejezetten nem tiltottak. A gyakorlatban ez az elv a zsidók kárára számos esetben sérült.

57/ 1698-ban a király elrendelte, hogy a zsidók pro praeterito „elkövetett csalásaikért méltó büntetést”, a jövőre nézve pedig a *taxa tolerantialis* elnevezésű speciálisan a zsidókat sújtó adót fizessenek. Pro praeterito befizettek ugyan a magyarországi zsidók 24,000 forintot (VIRÁG:1935, 21), a türelmi adót azonban nem sikerült behajtani, csak az ország keleti részén, a szepesi kamara alá tartozó megyék területén tudták az ott élő kisszámú zsidóságot megterhelni; oly módon, hogy a kassai kamarai adminisztráció 600 forintért bérbe adván a felső-magyarországi zsidók adóját, a bérlőre bízta annak behajtását. - GRÜNWALD Fülöp: *A zsidók története...*, 42, 53; EMBER Győző: *A magyarországi országos zsidóösszeírások...*, 49-50.

58/ Hamarosan a magyar zsidók valamennyi ügye a vegyes bizottság hatáskörébe került. Annak ellenére, hogy a bizottság csupán véleményező és nem intézkedő szerv volt, mely „votumait” a királynőhöz terjesztette fel, ténylegesen mindig az történt, amit a *comissio* javasolt. A véleménye alapján kiadott királyi rendeleteket a Magyar Királyi Kamara (pénzügyek), illetve a Helytartótanács (belügyi igazgatás) hajtotta végre, esetenként a két kormányzék közösen intézkedett. (A zsidó ügyekben történt törvényhatósági felterjesztések többnyire a Helytartótanácshoz

futottak be, és ugyanez a kormányshék közölte intimatumok formájában a választ a vegyes bizottság votumai és a benigna resolutiók értelmében.) 1760 után a királyi resolutiót kívánó ügyek - döntés előtt – a frissen alakult Staatsrat tagjai között is körözésre kerültek. (A zsidókat érintő döntéseiben a Staatsratot elsődlegesen pénzügyi szempontok vezették.) – Vö. VIRÁG:1935, 32-33.

59/ Korabeli zsidó elnevezéssel *málkegeld*, a királyasszony pénze. Más speciális adókat is illettek e korban ezzel a névvel. Így a péntekesti gyertyagyújtásra kivetett összeget, vagy azt a pénzt, amelyen leánykiházásítások esetén porcelánt kellett vásárolni a királyi manufaktúrából – vö. MZSL:1929, 571. A türelmi adó mellett még a zsidókat számos fizetési kötelezettség terhelte, így a királyi porció (katonai adó), megyei adó, személyi vám stb. és Mária Terézia megtiltotta nekik a puskaporral, salétrommal, bőrökkel, valamint – a görögökkel, örményekkel egyetemben – a borkereskedéssel való foglalkozást, továbbá - átmenetileg (1760-ig) – a külföldi árukkal való kereskedést is. – Vö. GRÜNWARD Fülöp: *A zsidók története...*, 55

60/ GONDA:1992, 40-41 és speciálisan Béla BERNSTEIN: Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn in: *Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann*, Hrsg. M. BRANN – F. ROSENTHAL, (Breslau: 1900), 599-628. Az utóbbi helytörténeti változatát lásd BERNSTEIN Béla: A türelmi adó Vas megyében in: *IMIT Évkönyv:1902*, 184-207 és BERNSTEIN EMLÉKKÖNYV:1998, 215-240. A türelmi adó történetének részleteit egy későbbi periódusra lásd LÁCZER Dénes: *A magyar zsidók türelmi adójának története 1825-ben és 1826-ban*, Bölcsészettudományi értekezés (Budapest: é.n. {1920-as évek eleje}), OSZK, Fol. Hung. 1982. sz.

61/ GONDA:1992, 40-41.

62/ BÜCHLER:1901, 256-257.

63/ A pest-budai tilalom a magyarázata annak a kevésbé ismert ténynek, hogy a mai budapesti zsidóság előfutárai a földesúri fennhatóság alatt álló Óbudáról költöztek a 18. század végén a számukra korábban tilalmas Pestre és Budára. - HARASZTI György: Két világ határán in: *MÉJ* (új folyam), 1993/2, (Budapest: Múlt és Jövő Alapítvány, 1993), 15-16.

64/ „Érettebb” korú, hét esztendőnél idősebb gyermek azonban már áttérhet – a szülők akarata ellenére. Az e célból kiküldendő bizottságnak joga volt akár fiatalabbakat is érettnek nyilvánítani. – Vö. BENEC:1988, Felvilágosodás, 4.

65/ LÁSZLÓ:1966, 100.

66/ Lásd általában MARCZALI Henrik: A magyarországi zsidók II. József korában in: *MZSSZ1*, 353-363.

67/ „Európában sok-sok évszázadon át a zsidók /.../ 'nép'-nek tartották magukat, és természetesen annak tekintették őket mások is. Ám a zsidó 'nép' [az Orosz Birodalomtól nyugatra – H. Gy.] /.../ 'feloszlatta önmagát', legalábbis egy bizonyos értelemben. /.../ 1860-ra a nyugat- és közép-európai zsidók belementek abba – mivel ez volt a megkülönböztető törvények alóli mentesülésük: az emancipáció ára-, hogy a különböző országokban, ahol élnek a népszámlálások alkalmával ne nyelvi-nemzeti hovatartozás szerint, hanem pusztán 'vallási' csoportként lajstromozzák őket. /.../ az európai zsidó történelem fő iránya a tizenkilencedik században a nemzeti 'önfeladás' felé mutatott.” - MCCAGG:1992, 13.

68/ Minden ország és tartomány számára külön, a helyi viszonyokhoz szabott zsidó-rendelet került kiadásra, amely a Habsburg uralom alatt álló „... területeken élő zsidókat lényegében azonos törvényi elbírálás alá helyezte, mint a keresztényeket.” (MCCAGG:1992, 11). De az előkészítő munkát mindenütt a felvilágosodás szellemétől áthatott és a zsidók

asszimilációját, ezáltal távlatilag integrációját szorgalmazó uralkodónak 1781. március 13-i kézírata indította el. Magyarországon II. Józsefnek már egy korai, 1781. május 18.-i keltezésű, a magyar kancelláriához intézett (2692. számú) rendelete megkívánta a zsinagógák mellett iskolák állítását.

69/ II. József türelmi politikájára lásd Joseph KARNIEL: *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II.*, (Gerlingen: Bleicher Verlag, 1986), különösen a 3. és 5. fejezet. Magyarországra: Wolfdieter BIHL: Zur Entstehungsgeschichte des josephinischen Patents für die Juden Ungarns vom 31. März 1783 in: Heinrich FICHTENAU – Erich ZÖLLNER (Hrsg.): *Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs*, (Wien – Köln – Graz: 1974), 282-298. A rendelet magyar szövegét lásd GONDA:1992, 261-268.

70/ Németesítő célja is jól érzékelhető.

71/ II. József zsidókkal kapcsolatos - minden érzélgősségtől, s utóbb neki tulajdonított filozemitizmustól, távol álló - álláspontját már egy 1781. október 20-kéziratában világosan kifejtette: „...meine Absicht geht keinesfalls dahin, durch die angetragenen Begünstigungen die Judenschaft, so wie sie jetzo ist in meinen Staaten zu vermehren, oder ihre Bevölkerung, wenn sie nicht nutzbarer würden, einen weiteren Zuwachs zu verschaffen. Der Unterricht, die Aufklärung und bessere Bildung dieser Nation ist immer nur als der Hauptendzweck zu betrachten. Der erweiterte Nahrungsmittel, die nurtzbare Verwendung ihrer Arme und die Aufhebung der gehässigen Zwanggesetze und die Verachtung-bringender Unterscheidungszeichen, solle eine und das andere verbunden mit dem benötigten besseren Unterricht und Aufhebung ihrer Sprache den Vorschub geben, mit Ausrottung der dieser Nation eigenen Vorurteile, sie aufklären, dadurch zu Christen bilden, oder ihren moralischen Charakter bessern und die zu nützlichen

Staatsbürgern auszubilden, welches wenigstens, bei der folgenden Nachkommenschaft ganz gewiss erhalten werden wird.“ Még határozottabban fejt ki véleményét a galíciai „Judenpatent”-hez írt megjegyzésében (1788): ha a zsidók a részben Mózesről származó, részben később keletkezett fonák zsidó törvényekhez és szokásokhoz ragaszkodni fognak, a kiadott rendeletek nem fognak eredményre vezetni. Gyakorolhatják vallásukat, de ha ragaszkodnak államellenes, ferde nézeteikhez, mehetnek. Ha engedelmeskednek a kiadott rendeleteknek, jól járnak ők is és az állam is, amelynek hasznos tagjaivá fognak válni.” - Idézi GRÜNWALD Miksa: *Zsidó Biedermeier*, (Budapest: Minerva Társaság – Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1937), 52-53. Valószínűleg II. Józsefnek az autonóm zsidó szellemi életet felszámolni kívánó intézkedései készítették Moses Mendelssohnt arra a kijelentésre, hogy „/.../ ha a zsidó polgári jogainak elismerése feltételezi azt a kötelezettséget, hogy lemondjunk a judaizmus törvényeiről, inkább lemondunk a polgári jogokról.” - idézi MÓZES Teréz: *Váradai zsidók*, (Nagyvárad: Literator Könyvkiadó, 1995), 43.

72/ A kétéves határidőt később meghosszabbították: 8 évre a városi és 9-re a falusi zsidóknál.

73/ Az első világi, német nyelvű zsidó iskola Magyarországon a Sopron megyei Nagymartonban [Mattersdorf] jött létre (1783), a csehországi *mászkillal*, Peter Beer-rel az élén. Ezt követték a pozsonyi, óbudai, miskolci, abaújszántói, nagykárolyi, vágújhelyi, trencsényi, nagyváradai, makói, pápai, sátoraljaújhelyi stb. iskolák. II. József halálának évében, 1790-ben mintegy 2,000 tanulóval legalább 24 ilyen, nem csupán vallási, hanem világi ismereteket is közlő úgynevezett *Normalschule* működött. Vö. Michael K. SILBER: The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on the Haskalah and Reform in Hungary in: Jacob KATZ (ed.), *Toward Modernity. The European Jewish Model*, (New Brunswick –

Oxford: Transaction Books, 1987), 110, 145. A kor (oktatási-művelődési) viszonyainak becses forrása a csehországi *mászki* (a zsidó felvilágosodás híve és propagandistája) Peter Beer-nek, 1783-tól a nagymartoni iskola tanítójának közel hatvan évvel később íródott önéletírása: Peter BEER: *Reminiscenzen*, (Prag: 1839). Említettük már, hogy a zsidó iskolázás a középkorban, amely a nyugat- és közép-európai zsidóságnál a 18. század utolsó harmadáig tartott, a vallási tan és a törvény tanulmányozására és értelmezésére, valamint ezzel összefüggésben a héber és arám nyelvre szorítkozott. Emiatt nem vethető egybe a befogadó társadalmak iskoláinak színvonalával, eredményességével. Ugyanakkor a zsidó iskolák legalábbis elvben a teljes férfinépeségre kiterjedtek, így a zsidó férfiak műveltségi állapota és foka kedvezőbb volt társadalmi, jogi, anyagi viszonyaiknál. A szülők általában 6-7 (néha már 3-4) éves koruktól járatták fiúgyermeküket az imádságokra, bibliai ismeretekre oktató *chéderbe* (szoba). A 13-14 évesek tanulmányaikat a rabbik („tanítómester”) vezetése alatt álló vallási akadémiákon, *jesívákban* („ülés”) folytathatták, ahol a posztbiblikus irodalom legjelesebb alkotásait, elsősorban a Talmudot („tanítás”) tanulmányozták. Magyarországon a 18. század második felében - nagynevű rabbik vezetésével – a legtekintélyesebb és a hallgatók számát tekintve is legnagyobb jesíva Pozsonyban működött. A németországi származású Meir Barby, aki egy negyedszázadig (1764-1789) töltötte be a pozsonyi rabbiszéket, magyarországi rabbik egész sorát (Wahrmann Izraelt Götz Schwerin Kohnt stb.) nevelte. A 18. század utolsó évtizedeinek zsidó iskolaügyéről lásd MANDL Bernát: A magyarhoni zsidók tanügye II. József alatt in: *IMIT Évkönyv*:1901, 166-220. A *Normalschulek* intézménye az uralkodó halálát követően a hagyományőrző zsidók körök növekvő ellenállása, a közigazgatási és tanügyi hatóságok zömének közönye, de legfőképp a zsidó közösségek

csekély anyagi ereje miatt összeomlott. Csak egy nemzedékkel később, a 19. század első évtizedeiben voltak képesek a magyarországi zsidó felvilágosodás képviselői azokat az erőforrásokat biztosítani, amelyek segítségével sikerült az akkori két legnagyobb zsidó közösségben, a pozsonyiban és a pestiben, újból megnyitni a világi ismereteket is adó, a mobilitás emeltyűiként szolgáló iskolákat. Vö. SILBER i.m., 112.

74/ Szinte csak ez és a bányavárosoktól való eltiltás az a két jogintézmény, amely a zsidókra vonatkozóan II. József alatt is érvényben maradt.

75/ Ez tulajdonképpen a lábasjószágra kivetett vám volt a tartományi határokon, de a zsidóknak is fizetni kellett, gyakran akár a városokba való belépés fejében is.

76/ Ez a részletes rendelet német és magyar nyelven jelent meg nyomtatásban. A magyarországi zsidó nevekről és II. József névadó rendeletéről lásd SCHEIBERNÉ:1981.

77/ Az arisztokrácia és a (közép) nemesség, valamint a zsidóság kapcsolatát a kölcsönös érdek és haszon határozta meg. Az országos törvényeken túlmenően a letelepedni vágyó zsidóságnak a helyi, megyei, földesúri joghatóságba is be kellett illeszkednie. Erre a védőúr (patrónus, *Schutzherr*) intézménye adott lehetőséget. A földesurak a 18. század folyamán, de még a 19. század első évtizedeiben is szívesen telepítették meg birtokaikon a zsidókat, s a Helytartótanács zsidóellenes utasításaira vagy egyáltalán nem feleltek, vagy kedvező jelentést küldtek be. Miközben ugyanis a nemesek biztonságot és megélhetési lehetőséget nyújtottak nekik, a zsidók a kereskedelem és hitelélet megszervezésével, a földesúri haszonvételek bérletével, valamint az infrastruktúra kiépítésével lehetővé tették a birtokok emberi és természeti tartalékainak hasznosítását - hosszú távon ily módon elősegítve az árutermelő gazdálkodás kibontakozását, rövid távon belül

pedig biztos jövedelemhez juttatva az állandó pénzzavar gyötörte nemesurakat. „A zsidók voltak azok, akik a tradicionális agrárgazdálkodás lassú tempójába elsőként vitték be a kapitalista típusú pénzgazdálkodás és kereskedelem mozgékonyágát.... Mivel megelégedtek egy nagyon szerény nyereséggel, és mivel a legügyesebb és legmegbízhatóbb italmérői jogbérlőknek bizonyultak, /.../ kialakulhatott egyfajta érdekközösség a nemességgel, a megyék felső rétegével” - Walter PIETSCH: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság in: *Valóság* 1988/11 (1988), 54-55. A hazai zsidó kereskedőbérli középrétegek és a magyar liberális nemesség közötti csaknem egy évszázadon keresztül fennálló tartós érdekközösség egyaránt hathatósan előmozdította az ország modernizálását és a zsidóság asszimilációját, elmagyarosodását. – HANÁK Péter: A zsidó kereskedők Magyarország modernizálásában in: *História* 2-3/XIII (1991), 19. 78/ LÖW:1874, 46.

III. Magyar zsidó vagy zsidó magyar: a hagyományos zsidó társadalom átalakulása és a polgári jogegyenlőség megvalósulása (1790-1869)

„A zsidókat nemcsak mi, hanem a zsidók is így nevezik: zsidó nép. Nem szoktuk pedig mondani: pápista nép, kálvinista nép, luteránus nép, unitárius nép. Innen látszik, hogy e szó alatt 'zsidó', több fekszik, mint valláskülönbség”¹

„Ami a nemzetiségemet illeti, dunántúli magyar vagyok, ami pedig a vallásomat: zsidó. Jeruzsálemből eljövet azt mondtam: Megyek haza.”²

„E föld a mi szent földünk; minden köve (...) hősiek küzdelmekről beszél hozzánk, és poraiba elegyedtek őseink porai, kiket ezer év alatt befogadott anyai öle.”³

A magyarországi zsidóság történetében a II. József halála (1790) és az 1867-es egyenjogúsítás közötti időszakot egyfelől a polgárjogokért folytatott küzdelem, másrészt a zsidó közösségen belüli változások határozták meg. Ez alkotta a zsidók magyarországi története felszínén kevés hasonlóságot mutató jelenségeinek közös sajátosságait szinte az egész 19 század során. A két párhuzamos, egymással szoros kapcsolatban és interferenciában álló folyamat, lényegileg ugyanannak az érmének - a hazai zsidóság modernizáció kihívására adott

válaszának - két oldala. Az egyenlő polgárjogok megszerzéséért folytatott küzdelemmel karöltve járó belső átalakulás, amely maga is csak egy szélesebb keretben, az európai zsidóság emancipatórikus folyamatának második hullámába illesztve értelmezhető, egyrészt lényegi változásokat eredményezett a hagyományos zsidó életvitelben annak újjászerveződéséhez, a magyarországi (neo)ortodoxia létrejöttéhez vezetve, másfelől minden korábbi mértéket meghaladó módon megnövelte a zsidó közösség külső befolyások iránt szimbiotikusan nyitott szegmensének súlyát, a totális asszimiláció megvalósíthatóságának ígéretével.⁴

II. József türelmi rendelete, ha polgárjogokkal nem is ruházta fel, bizonyos intézkedéseket kiterjesztett a nép- és vallásközösségnek tekintett zsidóságra is. Mint már láttuk, az uralkodó biztosította szabad vallásgyakorlatukat, enyhítette megtelepedési korlátozásait, minden a céhek által addig makacsul őrzött foglalkozást főlzabadított előttük, sőt, ha maguk művelték meg, még földet is bérelhettek. Mindezzel - rendszerének már halála előtti összeomlása ellenére – egyengette útját a néhány évtizeddel később bekövetkezett egyenjogúsításnak. (Közel százéves megszakítás után csak 1783-at követően települ le például az első három zsidó család Pesten, s a túlhaladott kiváltságait védelmező polgárság ellenállása sem tudja megakadályozni, hogy rövid három évtized leforgása alatt a folyamatosan érkező betelepülők ezerfőnyi zsidósággá ne növekedjenek.⁵)

A megváltozott viszonyoknak megfelelően az uralkodó halála után az 1790/1791-es országgyűlés törvénnyel erősítette meg a zsidóság helyzetét a II Józseftől kapott jogaiban,⁶ de részletes szabályozást csak a helyzetük felmérésére kiküldött országgyűlési bizottság munkálatai ígértek. Az 1790. december másodikán az országgyűlés által elfogadott,

és a II. Lipót által 1791. január tizedikén szentesített törvény úgy rendelkezett:

„Hogy a zsidók állapotáról addig is gondoskodva legyen, míg ügyök s némely szabad királyi városoknak őket érintő kiváltságai a legközelebbi országgyűlésen jelentést teendő országos bizottság által tanácskozás alá vétetnék és a zsidók állapotáról Ő szent felségének s a karok és a rendeknek egyetértő akaratával intézkedés tétetnék: a karok és rendek Ő szent felségének jóváhagyásával határozták, hogy Magyarország és kapcsolt részei határain belül élő zsidók az összes szabad királyi városokban és más helységeken (ide nem értvén a királyi bányavárosokat) azon állapotban, melyben az 1790. évi január elsőjén voltak, megtartassanak, és ha abból netalán kizavartattak volna, visszahelyeztessenek.”⁷

A Magyar Királyságban élő zsidók számára ideiglenesnek szánt, *De Judaeis* (1790: XXXVIII. tc.) néven ismert törvény ötven éven keresztül maradt érvényben. A törvényben jelzett „zsidóügyi” bizottság ugyan gróf Haller József vezetésével nagyszabású, a későbbi egyenjogúsítást megelőlegező javaslatokat dolgozott ki, de az országgyűlési deputáció(k) munkájának érdemi megvitatására nem utolsósorban az országgyűlések összehívásának évtizedes halogatása folytán már nem került sor.⁸ (A 19. század első évtizedeinek abszolutizmusa ugyanakkor nem minden vonatkozásban volt káros a zsidóságra. A jozefinista nézeteket elvető, de alkotmányos jogaihoz makacsul ragaszkodó rendiséggel szembenálló bécsi központi kormány, uralmának biztosítása érdekében lehetőség szerint igyekezett a nemességgel szemben az ország elnyomott és jogtalan elemeit pártfogolni. Ebben a küzdelemben azok számára kínálkozott némi lehetőség, akiknek nem volt ugyan közvetlen befolyásuk a harcokra, de akiket akár vagyoni állásuk [városi polgárok és zsidók], akár nagy

népességszámuk [nemzetiségek és/vagy jobbágyok] miatt mindkét fél a maga oldalára kívánt állítani.)⁹

3. táblázat: a magyarországi zsidók megoszlása a városi települések és a falvak között 1835-ben¹⁰

Település jellege	Zsidók száma összesen: 203,350 ebből:	Magyarország Össznépessége	a zsidók összlako- ságon belüli arány
szabad királyi városokban	13,650	572,310	6,3%
Mezővárosokban	85,550	2.206,970	42,6%
Ebből			
10,000 lakos felett	10,310	517,940	5,6%
5,000-10,000 között	21,890	522,270	10,4%
2,000-5,000 lakos között	36,060	690,290	18,3%
2,000 lakos alatt	17,290	476,470	8,3%
Falvakban	104,150	6.219,640	51,1%

Az 1840-es évekig (az 1780-as évekhez képest több mint háromszorosára növekedett) magyarországi zsidóság kerek háromnegyed része falvakban, illetve 5000 lakosnál kevesebbel bíró falusi jellegű településeken élt. Ez a népesség - más közép-kelet-európai országok zsidóságához hasonlóan csonka társadalmi szerkezetű réteget alkotott. Értelemszerűen nem volt nemessége, úgyszólván

hiányzott belőle a földművelő elem,¹¹ a 19. század derekáig csekély számú a (nagy)polgári, vállalkozói¹² és értelmiségi¹³ részlege s a század utolsó évtizedei előtt minimális létszámú volt az ipari munkássága is. A zsidó (kis)egzisztenciák zöme a városi szegényebb elemek életszínvonalán élt, legjellegzetesebb képviselőjének a házalók (ők voltak a legszámosabban), kiskereskedők mellett a segéd nélkül, talán csak bedolgozóként működő kis szabó, cipész, szatócs, pálinkamérő, kocsmáros tekinthető. A 18. század során és a 19. század első harmadában a Magyar Királyságban élő zsidók gazdasági funkciói lényegileg azonosak voltak a szomszédos országokban élőkével. Korcsmárosként,¹⁴ boltosként, házalóként, kereskedőként, nemesi birtokok intézőiként, utóbb bérlőiként a város és falvak, a kézmű/ipar és a paraszti gazdaság közötti közvetítő szerepét vették át, ellátták a parasztokat városi árukkal, és egyben felvásárolták azok könnyen szállítható termékeit, gazdasági körforgásba kapcsolták össze a nemesi földbirtokosokat, parasztokat falusi és városi iparosokat. Javarészt zsidó kereskedők vásárolták fel a nemesi birtokok többlettermékét és részben ők is adták el azt külföldön.

A magyar mezőgazdasági termelés fejlődése a 18. század utolsó évtizedeitől egy olyan vállalkozói tevékenységet feltételezett, amely képes volt a mezőgazdasági termékek felvásárlását az ország egész területére kiterjedően megszervezni, a szükséges tőkét összegyűjteni, és a termelési folyamatba ismételten visszaforgatni. Ezt az igényt csak fokozta, hogy a napóleoni háborúk és a Habsburg Monarchia nyugati részeinek gyors industrializációja nagy keresletet támasztott a magyar gazdasággal szemben, különösen a mezőgazdasági termékek iránt, amelyeket egy viszonylag kedvező közlekedési útvonalon lehetett szállítani. E feladat ellátására erre az időre a szinte valamennyi faluban

és a jelentős kereskedelmi útvonalak mellett kialakult fontosabb mezővárosban jelen lévő zsidók bizonyultak a legalkalmasabbnak.¹⁵ Gyakorlatilag egy szórt kereskedelmi és információs láncot, mondhatni hálót alkottak. A korábbi elemekből (város és a falu közötti közvetítő szerep, koncentráció a kereskedelemben és a házalásban, falusi korcsmabérlés stb.) egy spontán új, hatékony és sikeres rendszert épült fel, amely az egész országra kiterjedt, és nemcsak egyes régiókat és centrumokat foglalt magába. A zsidó (kereskedő)társadalom hierarchikus, vertikális tagozódása - az egyszerű batyus zsidótól egészen a jómódú nagykereskedőig - és a kereskedelmi funkciók horizontális-földrajzi lokalizációja - anélkül, hogy rögzített szerkezettel rendelkezett volna - egy széles hatósugarú funkcionális egységet képezett: horizontálisan összekapcsolta a helyi kis üzleti egységeket egy hierarchikusan tagolódott, az egész országot átfogó struktúrává.¹⁶

A zsidó kereskedők felhalmozódó haszna fokozatosan hitelforrássá vált; hitelezőként előbb „az árutermelés lassan megnyíló lehetőségeitől megérintett nemesi mezőgazdaság”-ot,¹⁷ majd az 1840/50-es évektől a céhes szervezeteken kívüli, már nagyüzemi keretek között működő tőkés ipari vállalkozásokat is képes volt támogatni. A kapitalizmus jegyében meginduló városi modernizációs és fejlődési folyamatokban - a letelepülési tilalom 1840-es feloldása után - a zsidók a falvakból városokba és innen elsősorban Budapestre történő migrációjuk során magukkal hoztak egy gazdasági kezdőtőkét és egy olyan szakmai *know-howt*, amellyel - ekkor már legfőképp a céhes német polgárságból származó - konkurensikkal szemben is fölényben voltak.

A felvilágosodás és a francia forradalom Magyarországra is eljutó eszméi visszhangra találtak az országban, beleértve a zsidók iránti tolerancia eszméjét is. A magyar felvilágosodás jeles alakja, Berzeviczy

Gergely már a 18. század utolsó éveiben nyíltan és határozottan a zsidók mellé áll. Írásai nyomán terjed el az a felfogás, hogy az idők során a zsidóknak tulajdonított vétkek és hibák nagyrészt kíméletlen és méltányosságot nélkülöző elkülönítettségük következményei, s a zsidóellenes rendszabályok eltörlése a zsidóságnak az ország többi lakosaihoz való közeledését, minden irányban hasznos, közérdekű munkásságát, idővel beolvadását fogja maga után vonni.¹⁸ Ha bizonytalanul, a zsidó felvilágosodás¹⁹ és vallásreform²⁰ első képviselői is hallatják már hangjukat Magyarországon.

A 19. század első évtizedeitől magyar közéletben, úgy a megyegyűléseken, mint a sajtóban (és a politikai reformok ügyét felkaroló korabeli politikai irodalomban) egyre sűrűbben hangzott fel a zsidók egyenjogúsításának követelése. A zsidókérdés a nyilvános közbeszéd részévé vált. A reformkorban (1825 – 1848) széleskörű liberális mozgalom bontakozott ki az országban. A közhangulat változása a zsidók helyzetének megítélésében is erősen éreztette hatását, s bár a városi polgárság az ország különböző részein igyekezett visszanyerni túlhaladott kiváltságait, sem a megváltozott körülmények, sem a kormányzat intenciói nem tették lehetővé, hogy sikerrel járjanak. (Az egyes szabad királyi városok – különösen Pest és Pozsony – német polgárainak időről időre fölhangzó kérelmei, hogy a zsidókat városuk falai közül kiűzhessék, eredménytelenek maradtak.)²¹

A nemzeti újjászületéssel karöltve járó általános fellendülés egyre nagyobb gazdasági, társadalmi és kulturális lehetőségeket kínáltak a hazai kisebbség polgárisult elemei és azon bevándorlók részére, akik élni tudtak az alkalommal, és rendelkeztek a szükséges kezdeményezőképesseggel. A tőkeszegény agrárországban a sikeres „házaló – kiskereskedő, boltos - felvásárló - tőkés kereskedő” pályáivet

akár egyetlen generáció alatt befutó emberek kisebb-nagyobb csoportjainál felhalmozódó (kereskedő) tőke vállalkozásokba történő befektetése, a „vállalkozók előfutárai”-nak megjelenése az ipari társadalom előhírnöke volt.²² A magyar nacionalizmus - más országokkal összehasonlítva - liberális, befogadó és csaknem korlátozásoktól mentes volt. Megmutatkozott ez a kereskedelemben és a mezőgazdasági termékek exportjában ekkorra már érzékelhető pozíciókkal bíró, de az ingatlanszerzéstől továbbra is eltiltott zsidóság sikeres elemeinek vonatkozásában is, jóllehet az ekkora már erősen rétegzett zsidóságot, mint kollektívumot - a többségi társadalomtól etnikailag és vallásilag is idegen lévén - a többi kisebbséggel nem azonosan ítélték meg. Bár a zsidók polgári jogainak biztosítása, s vallásuk recepciója a reformerek követelései közé tartozott, a társadalom nagyobb része (a pártoló hangadók jelentős részét is beleértve) kritikusan, tartózkodással viszonyult a zsidókhöz, valamint a napóleoni háborúkat követő dekonjunktúra hitelszegény világában a kamatláb emelkedése miatt gyakran uzsoraként aposztrofált gazdasági tevékenységükhöz, és az emancipáció megvalósításának előfeltételéül bizonyos vallási reformokat és zárt életmódjuk megváltoztatását várta tőlük.²³

A zsidókkal és a polgári állapotuk megváltoztatásával kapcsolatos változatos elképzelések között három markáns irány különböztethető meg: 1/ Feltétlen egyenjogúsítás. 2/ Feltételes egyenjogúsítás, bizonyos társadalmi és vallási reformok ellenében 3/ Az egyenjogúsítás iránti kérelmek elutasítása arra hivatkozva, hogy az idő erre még nem érett meg, illetve, hogy az egyenjogúsítás önmagában sem kívánatos.²⁴

A feltétlen egyenjogúsítást igénylő liberális nézetet a legkövetkezetesebben báró Eötvös József (1813-1871) és köre

képviselte. Eötvöst nem csak a gyakorlati érdekek mérlegelése ösztönözte erre, hanem a humánus és emberi szempontok érvényre juttatása is. A *Zsidók emancipációjáról* című 1840-ben írt tanulmányában kifejtette, hogy a szabadság és egyenlőség minden ember természetes és elidegeníthetetlen joga. Tanulmánya oda konkludált, hogy amennyiben az igazságtalanságokat orvosolják, a zsidók fokozatosan asszimilálódnak, ami véleménye szerint hosszú távon a zsidókérdés megoldásához vezet.²⁵ (Ez szerinte hallgatólagosan azt is magába foglalta, hogy idővel a zsidók be fognak olvadni a kereszténységbe.²⁶) Eötvössel ellentétben „a legnagyobb magyar”, gróf Széchenyi István (1790-1860) álláspontja praktikus szempontokat követett. Az arisztokrata előítéletektől sem mentes nagy reformer időnként negatívan nyilatkozott a zsidók gazdasági tevékenységéről. Úgy vélte a magyar társadalom sohasem lesz képes a hazai zsidók nagy száma miatt azok asszimilálására, és így nem lehet számukra maradéktalanul megadni az egyenlő jogokat sem.²⁷ A nemzeti mozgalom másik kimagasló vezetője, Kossuth Lajos (1802-1894) viszont támogatta a zsidók beolvadását és integrációját a nemzetbe azzal a feltétellel, hogy lemondanak minden olyan jellegzetességtől, amely elkülöníti őket a keresztény magyaroktól.²⁸

Az 1830-as és 1840-es években a zsidó kérdés ismételt megvitatásra került mind az országgyűléseken, mind a sajtóban. A városi polgárság és a nemesség egy részének ismétlődő emancipáció-ellenes megnyilatkozásai ellenére egyre hangosabbá és egyértelműbbé vált a törvényhozó nemesség haladó szárnyának kívánsága a zsidóságnak a „szégyenletes középkori” állapotából való megszabadítására, s teljes egyenjogúsítására. Ugyanakkor kétirányú folyamatként a zsidóság egy része is fokozódó aktivitást,²⁹

asszimilációs hajlandóságot mutatott.³⁰ Az egyenjogúsításért és befogadásért folytatott küzdelemmel karöltve a zsidó közösség nagy belső változásokon ment keresztül. Kialakult egy kezdetben szerény létszámú, de gazdag és befolyásos, egyenjogúságra és társadalmi beilleszkedésre törekvő elit, amely már igényelte a modern műveltséget és saját kezébe vette a reformok ügyét.³¹ Hosszabb távon ez az egyre bővülő réteg szabta meg az iramot és az irányt, amely felé a magyarországi zsidóság tömegei mozogtak. A 19. század 30-as éveinek elején a hagyományos zsidó társadalom szinte még érintetlen volt, egy nemzedékkel később a magyarországi zsidó lakosság jelentős része már elhagyta apái tradicionális életmódját. (A fokozódó urbanizáció egyben - eltekintve az önkényuralom korának átmeneti németesítő törekvéseitől - az ország központi területein kéz a kézben járt az elmagyarosodással.) A kortárs intellektuális, szellemi és társadalmi tendenciák behatoltak a judaizmus korábban oly zártnak tűnő világába és heves visszhangot és elkerülhetetlen változást váltottak ki abban a hagyományos életstílusban, amely a magyarországi zsidóságot jellemezte a 19. század elején. Másfelől az ortodoxia és rabbinátusi rendszer újraformálódásának és megszilárdulásának kezdetei is erre az időszakra mennek vissza, és ez a két esemény meghatározta az elkövetkező magyarországi zsidó generációk jellegét.³²

A zsidó társadalmon belül reformokra és változásokra törekvő felvilágosodott zsidók és az ortodoxok közötti ellentét sokkal hevesebb és keserűbb volt Magyarországon, mint a jelentősebb számú zsidó népességgel rendelkező más közép- és kelet-európai országokban. A küzdelem a közhiedelemmel ellentétben nem egy emelkedő és egy hanyatló, hátráló erő között folyt, hanem két egyaránt növekvő erő között, amelyek mindegyike egyre erősödött a maga módján. Ez adta

ennek a küzdelemnek a különösen éles jellegét. A két tábor közötti ideológiai küzdelem leginkább a közösségeken belüli csoportok között folyt, különösen akkor, ha ezen csoportok egyike megkísérelt a zsinagógai gyakorlat és a rabbi szerepének megváltozását. Az ellentétek kiegyenlítésére törekvő paksi rabbi-konferencia (1844) eredménytelen maradt.³³

Eredetét, nyelvét, kulturális tradícióit és szokásait tekintve a 19. század első felének magyarországi zsidósága három nagy csoportra bontható. Az észak-nyugati, nyugati területek (*Oberland*) cseh-morva és osztrák eredetű zsidóságára, amely a németet, vagy egy nyugati jiddis dialektust beszélt, az észak-keleti megyék (*Unterland*) többnyire galíciai eredetű zsidóságára, akik között a jiddis keleti dialektusa dívott, és az ország központi területeinek az előző csoportok által jobb gazdasági helyzete miatt egyszerre irigyelt és előrehaladó asszimilációja miatt lenézett, később *mamelandi*aknak nevezett zsidóira, akik jelentős hányada már magyar és/vagy német ajkú volt. (A 19. század közepén a 3 csoport közel egyforma létszámmal bírt.) Az *oberlandi* zsidóság körében volt a legnagyobb a közepes és nagy méretű gyülekezetek koncentrációja, az itteni közösségek, amelyekben reneszánszukat élték a jesívák, széleskörű vallási, társadalmi, gazdasági, kulturális igényeket szolgáló intézményhálózattal rendelkeztek. Ezen a vidéken a zsidók aránya – a „hébernek”-nek a század második felében a fővárosba és az ország középső területeinek nagyobb településeire irányuló migrációja előtt - az egyes községekben helyenként megközelítette a kelet-európai *stettlekét*. Elenyésző számban szefárd zsidók is éltek Magyarországon (Temesvár, Zimony). Őseik valószínűleg Törökországból jöttek ide még a 17. században.³⁴

A 19. századi magyarországi zsidók belviszonyait alapvetően a hagyományőrzők és azon ellenlábasaik közötti polémiák határozták meg,

akik a modern kultúra, az integráció és az asszimiláció hívei voltak. 1806-ban a Majna-Frankfurt-i születésű Moses Schreibert (1762-1839), aki 1798 óta nagymartoni rabbi volt, meghívták a pozsonyi rabbiszékbe. Moses Schreiber - vagy ahogy fő művéről, vitatott vallási kérdések elbírálásánál mindmáig mértékadónak számító *reszponzumgyűjteményéről*³⁵ nevezték, Chátám Szófér - 33 éven keresztül töltötte be hivatalát. Nem utasította el teljesen a modern tudományok és a német irodalmi nyelv tanulmányozását, de csak a hagyomány ápolásának segédeszközeként engedte meg, vagy a legszűkebb értelemben vett kenyérkereseti célból. A szigorúan ortodox elveket valló Moses Szófér, korának legkiemelkedőbb rabbija, széles körben elismert és respektált kiváló szervező volt, akiben a tiszteletet parancsoló jámbor életmód, a tanári tehetség egy karizmatikus egyéniség vonzerejével és egy inkvizítor könyörtelenségével párosult. Vallástudósként végső tekintélynek számított Magyarország és az örökös tartományok valamennyi zsidó közösségében, de számos más országból, így Lengyelországból és a török uralom alatt álló Palesztinából is hozzá fordultak a zsidó joggal kapcsolatos kérdésekkel.³⁶

Chátám Szófér több évtizedes heves küzdelmet folytatott mindazok ellen- a társadalmi és kulturális elszigetelődést tudatosan felvállalva -, akik megkísérelték a judaizmus megreformálását, harcolt a héber nyelv jogaiért, és sajátos vallásos precionistaként arra ösztönözte a hagyományhű zsidókat, hogy Izrael földjén telepedjenek le. (Ösztönzésére néhány tanítványa kivándorolt Erec Jiszráélbe és a 19. század közepén az ottani askenáz közösség (*jisuv*) vezetői közé emelkedett.) Alatta Pozsony a magyarországi hagyományőrző zsidó élet szellemi központjává vált. Vezetésével egy szigorú ortodox irányzat alakult ki, amely igen nagymértékben befolyásolta a magyarországi zsidóság jellegét és történetét mind saját korában, mind az elkövetkező

generációkban.³⁷ A Tóra-stúdiumok széles körben elterjedtek az ortodox zsidóság nagy csoportjaiban és minden nagyobb gyülekezetben jesívák alakultak. A legismertebb ilyen intézmények a pozsonyi mellett Galántán, Kismartonban, Pápán, Huszton és Szatmáron működtek.³⁸ A 19. század folyamán a magyarországi rabbiság magas színvonalon állott, számos jelentős *háláchista* és vallási szerző és közösségi vezető került ki soraikból, mint például Chátám Szófér fia, Szófér Ábrahám Sámuel Benjámín és unokája, Szófér Szimchá Bunem Pozsonyban, Schick Mózes Huszton, Aszód Juda (1794–1866) Csíkszerdahelyen, Deutsch Áron Dávid (1812–78) Balassagyarmaton, Ganzfried Salamon Ungvárott és mások.³⁹

A 19. század első felében megjelent és fokozatosan erősödött az eredetileg a rabbinikus ortodoxiával szembeforduló zsidó népi vallásosság nagy lengyelországi-ukrajnai mozgalma, a chászidizmus is az ország észak-keleti megyéiben, ahol a kezdetleges viszonyok közepette kevésbé ütközött a helyi rabbik ellenállásába. Jichák (Izsák) Taubot⁴⁰ tekintik az elsőnek, aki meghonosította a chászidizmust Nágykállóban Magyarországon, halála után a chászíd tábor Móse (Mózes) Teitelbaum körül szerveződött Sátoraljaújhelyen. Teitelbaum egy chászíd rabbi-dinasztiát alapított, amely Máramarosszigeten és környékén tett szert befolyásra.⁴¹ Egy másik központ Kárpátalján, Munkácson jött létre, ahol a Galíciából származó Spira (Sapira) Jichák Elimelech telepedett meg.⁴² Ezen túlmenően a határontúli belzi, zanzi és vizsnyici *cáddik* udvarok is számos követővel rendelkeztek Magyarországon. A chászidizmus rányomta bélyegét az észak-keleti megyék zsidóságára. Szokásokban és életmódban jelentős különbség alakult ki a magyarországi chászídok és a pozsonyi típusú ortodoxia követői között.⁴³ (Az idő multával a belső migráció - amely különösen

erős volt Galíciából származó zsidók között - következtében a két ortodox csoportosulást elválasztó földrajzi határok elmosódtak, és gyakran szoros fizikai kapcsolatba kerültek egymással. Azonban az egyik tábor sem volt képes a másik integrálására. Így állt elő az a furcsa helyzet, hogy gyakran ugyanabban a helységben két ortodox közösség is fennállott. A chászíd közösségek különösen ragaszkodtak különállásukhoz és elutasították az „askenáz” közösséggel való szorosabb kapcsolatokat.)

Az 1830-as évektől már Magyarországon is jelentős tömegekhez ért el, s számos gyülekezetben megnyilatkozott (az első generáció meghatározó alakjainál még főleg német nyelvű) zsidó felvilágosodás (*hászkálá*) és vallási reformmozgalom. A morvaországi származású Schwab Leib (Löw – Arszlán) (1794-183) pesti rabbi vagy az aradi lapszerkesztő Jeiteles Lipót (1812-1871) és társaik mellett továbbra is Chorin Áron⁴⁴ (1766-1844; Arad) és a hatásában, karizmájában Chátám Szóférral vetélkedő Löw Lipót⁴⁵ (1811-1875; Nagykanizsa, Pápa, Szeged) voltak ennek az irányzatnak a vezető képviselői. A morvaországi Csernahorából származó Löw Lipót, a magyarországi zsidó emancipációért folytatott küzdelem élharcosa volt. Kossuth-tal folytatott hírlapi polémiájában (1844) Magyarországon elsőként pendítette meg a később gyakran visszatérő gondolatot: „a mostani zsidók nem különös *nép* (politikai tekintetben), hanem csupán *vallásos felekezet*.”⁴⁶ 1850-től haláláig szegedi rabbiként szolgált. Beírta a város nevét a zsidó tudomány évkönyveibe. 1858 és 1867 között itt szerkesztette az első magyarországi zsidó tudományos folyóiratot a „Ben Chananjá”-t.⁴⁷ egyben a magyarországi zsidóság történetének egyik legkorábbi történetírója. A vallási élet bensőségeinek csorbítatlan megőrzése, sőt megerősítése mellett a modern európai, de egyben

nyelvében és szellemében magyar kultúréletbe igyekezett a zsidóságot átvezetni. Szilárdan hitt abban, hogy a zsidó vallásnak és életformának változásokon kell keresztülmenni, hogy lépést tarthasson a modern korral. A rituális gyakorlat reformjára és az oktatás modernizációjára hívott fel, de nem törekedett szélsőséges reformokra és mélyen és őszintén tisztelte a hagyományt. Az 1848/49-es szabadságharcban táborig rabbiaként küzdött a magyar ügyért.⁴⁸ Ő volt az első Magyarországon, aki a zsidó régészetről, néprajzról és a magyarországi zsidó történelemről⁴⁹ írt.

A Németországból ismert szélsőséges reformkísérletek nem eresztettek gyökeret Magyarországon, de a kulturális és vallási életben kívánatos változtatások bevezetése iránti vágy széles körben elterjedt, jóllehet a reformerekkel folytatott küzdelemben egyre jobban kikovácsolódó, ortodox névvel illetett, körökben heves ellenkezésre talált.⁵⁰ Az 1840-es évektől már jelentős méreteket öltött az országlakos zsidók asszimilációval karöltve járó magyarosodása. Helyenként a zsidó iskolákban már magyarul is tanultak, magyar tanítókat szerződtettek, az ország különböző részein a zsinagógákban magyar nyelvű prédikációk hangzottak el, stb. Az első magyar nyelvű hitszónoklat még 1818-ben jelent meg (Krakauer Salamon, elhangzott: 1817, Szeged), 1839-ben az első kétnyelvű (magyar-héber) imakönyv (Rosenthal Móricz: *Jisrael könyörgései egész évre*, Pozsony). 1840-en látott napvilágot a Bloch (a későbbi Ballagi) Mór(ic) féle első magyar nyelvű bibliafordítás,⁵¹ az első magyar nyelvű zsidó folyóirat megjelenésének éve: 1847 (*Magyar Zsinagóga*, Pápa). Lelkes pesti izraeliták Magyarító Egyletet alapítottak [1844], és hasonló célú egyesületek, „Újító Egylet”-ek más nagyobb városokban – így Aradon, Nagyváradon, Nagybecskerekén, Pécsen - is

létrejöttek.⁵² Kezdt kialakulni egy magyar érzelmű művelt városi zsidó olvasóréteg, s itt-ott már magyar[országi] zsidó írók neve tűnt fel.)⁵³

A nemesi reformerek és a progresszív zsidó körök kétirányú kívánságának találkozásaként a reformkor második felében a zsidó egyenjogúsítás kérdése állandóan naprenden volt. Az elkövetkező évtizedekben – az állandó aktualitás következtében - fokozatosan (lassan és óvatosan bár) leépültek a zsidók és a befogadó társadalom tagjai között fönnálló, részint megszégyenítő, részint súlyos anyagi terheket jelentő korlátok.⁵⁴

A negyvenes évektől megkezdődött az egyre inkább városokban koncentrálódó, a befogadó népességnél nagyobb ütemben szaporodó zsidóság⁵⁵ helyi kereteken túllépő intenzív bekapcsolódása az ország gazdasági vérkeringésébe, útjára indult az a folyamat, amelyik a század második felében majd kitermeli magából a páratlan energiát mutató, a fejlett nyugati államok gazdasági struktúráját áthonosító, az ipari és banktőke jelentékeny hányadát irányító nagyvárosi zsidó polgári réteget.⁵⁶ A 19 század utolsó évtizedeire a magyar zsidóság jelentős része már átesik egy magyarosodással karöltve járó akkulturációs-asszimilációs folyamaton,⁵⁷ amelynek során felveszi a magyar nyelvet és életmódot, megváltoztatja gazdasági és foglalkozásszerkezeti helyzetét, s növekvő mértékben részt vállal a magyar tudományos és művészeti életben.

Bár 1790 és 1840 között a zsidók sorsán törvényes intézkedéssel újabb érdemi reformokat nem eszközöltek, az idők változása olyan állapotokat teremtett, amelyek jogkiterjesztésüket elkerülhetetlen szükségletté tették. A zsidóság a formai megkötöttségek jelentős részét levetkőzve integrálódni kezdett a magyarországi (városi) életbe. Ugyanakkor továbbra sem gyakorolhatott polgári jogokat, s egyes elszórt

intézkedések nehezítették helyzetét. Fönmaradt például a korábbi időkből a negyvenes évekre már több milliós hátralékot magával görgető türelmi adó⁵⁸ (kilátástalannak tűnt, hogy a zsidóság ezt valaha is meg tudja fizetni), vagy a különösen sérelmezett „zsidó eskü” stb., de ezen korlátozásoktól eltekintve az ország meghatározó erői a legtöbb területen igyekeztek utat nyitni a zsidóság érvényesülésének, s ez a lehetőség nem is maradt kihasználatlanul.

A reformeszmék széleskörű elterjedése tette lehetővé, hogy az 1839/40. évi országgyűlés határozatai jóvoltából a magyarországi zsidók sorsában érdemi változások következzenek be. A liberális ellenzék javasolta a zsidó vallásnak a fölvételét a bevett vallások közé,⁵⁹ a türelmi adó eltörlését és azt, hogy a zsidók kapják meg mindazokat a jogokat, amelyekkel a nem nemesek rendelkeznek. Az emancipációs mozgalom élén az akkori liberális nemesi vezetők legkiválóbbjai: Deák Ferenc, Eötvös József, Klauzál Gábor, Szentkirályi Móric, Beöthy Ödön stb. álltak. A követi tábla túlnyomó többsége ebben a formában elfogadta a javaslatot és a nemesi előjogokat nem veszélyeztető emancipációs törvényjavaslatot fogadott el. Az alsótábla egyenjogúsító javaslatát a helytartótanács és a kamarilla irányítása alatt álló felsőtábla nem fogadta el, ámbár maga is belátta, hogy a zsidókérdésben haladásra van szükség.⁶⁰ A nem-nemesekkel való teljes egyenlőségtételt a felsőtábla korainak találta -, maga Széchenyi István is félreérthetetlenül ellene nyilatkozott, s így a két ház kompromisszuma révén⁶¹ jött létre az 1840:29. tc.,⁶² mely a következő intézkedéseket tartalmazza:

„Addig is, míg a zsidók állapotáról a törvény bővebben rendelkezik, ezúttal határoztatik:

1.§. Mindazon zsidók, kik az országban vagy a kapcsolt részeiben születtek, valamint szinte azok is, kik az itteni lakásra törvényes úton

engedelmet nyertek, ha ellenük erkölcsi kifogás nincsen, az egész országban és kapcsolt részeiben bárhol szabadon lakhatnak, kivéven egyedül az 1790. évi XXXVI-II. törvénycikkben említett bányavárosokat, melyekből a bányák és bányászati intézetek tekintetéből törvényes régi szokás mellett jelenleg kizárva vannak.

2.§. A fennálló feltételek mellett gyárat zsidók is állíthatnak, kereskedést és mesterségeket akár maguk kezükre, akár vallásukbeli legények segítségével is űzhetnek, ifjaikat azokban taníthatják, azon tudományokat pedig és szépmesterségeket, miknek gyakorlatában eddig is voltak, ezután is gyakorolhatják.

3.§. Egyéb iránt köteleztetnek, hogy állandó vezeték- és tulajdonnevekkel éljenek, a születendőket pedig vallásuk papjai által vezetendő anyakönyvbe bejegyeztessenek.

4.§. Minden oklevelet és szerződéseket a hazában és kapcsolt részekben divatozó élő nyelveken kötelesek szerkeszteni.

5.§. Amennyiben az izraeliták polgári telkeknek szabad szerezhethetése gyakorlatában lennének, e gyakorlat jövőre nézve is megállapítható.”

Ezek az intézkedések jelentősen hozzájárultak a határmenti zsidó tömörülések felbomlásához - 1825-ben a zsidó népesség 60%-a az osztrák, morva és lengyel határ térségében élt, míg ugyanez arány 1869-re 43,7%-ra csökkent -, és városokba, illetve a belső magyarlakta területekre irányuló erős migrációt váltottak ki. Egyeben elősegítették a zsidóság gazdasági és kulturális felemelkedését, asszimilációjának (valamint magyarosodásának) felgyorsulását. Bár a zsidók egyenjogúsítása a következő országgyűlésen (1843/1844) nem haladt előre,⁶³ a türelmi adó 1846. évi eltörlése helyzetük további javulását eredményezte.⁶⁴ Az 1840-es törvény életbelépése után sor került a másik leginkább sérelmezett intézmény, a zsidó eskü megszüntetésére is. A zsidóság belső életében is felerősödött a reformmozgalom, mely a

vallási szertartásokat a magyar viszonyokhoz kívánta alkalmazni, s elősegítette az asszimilálódást.⁶⁵

Az 1847/48-as utolsó rendi országgyűlésen újból napirendre került a zsidó emancipáció kérdése, de a korábbi reformországgyűlések zsidóbarát hangulata ezúttal sem érvényesült. A negyvenes években már erőteljesebben megindult – ha kezdetben vontatottan is - a zsidó nép- és kultuszközösség Magyarországon élő ágának a környező társadalomba történő integrációja, amelynek sikere részben a magyar társadalom befogadási készségétől, részben pedig a zsidóság saját változni tudásától függött. Az asszimilációra való törekvés ugyanakkor növelte a feszültséget a zsidóságon belül a felvilágosodás, a reform hívei és az azt elutasító, többségben lévő hagyományhű erők,⁶⁶ illetve a zsidóság egésze és a magyar társadalom privilégiumaihoz ragaszkodó rétegei között. Az asszimilációs hajlandóság növekedésével nőtt és erősödött a többségi társadalomban korábban is meglévő zsidóellenes hangulat is. A zsidók városi beköltözése⁶⁷ kiélezte az ellentéteket a kiváltságaikat féltékenyen őrző helyi (zömében idegen eredetű, németajkú) polgárság és az újonnan beköltözöttek között. Míg korábban az emancipáció ellenes érvek magvát az előzetes zsidó vallásreform (a hitelvek bemutatása)⁶⁸ és a nemzethez való társadalmi hasonulás⁶⁹ iránti igény alkotta, most a galíciai bevándorlás⁷⁰ hangulatos ürügyén kiéleződött a honosítási és (városi) választójogi kérdés. A jogait elnyerő zsidóság konkurenciájától való félelem előre védekező és elhárító mozdulatokra kötelezte a magyar társadalom különböző rétegeit. A városi polgárságot elsősorban a gazdasági versenytárs elleni küzdelem motiválta,⁷¹ míg a társadalom számos szegmense egységes volt a zsidóknak a keresztény társadalom-beli

(köz)hivatal vállalásának elutasításában; a „zsidó alispán” látomása a kor kedvenc mumusaként széles körökben indulatot váltott ki.⁷²

Mivel a kiegyezés után a magyar zsidóság múltszemlélete szinte kizárólagosan az együttélés pozitív hagyományaira koncentrált⁷³ - és ebben kiemelt szerephez jutott 1848/49 jelentős mértékben utólag konstruált zsidó mítosza - érdemes az eddigi áttekítésnél részletesebben is szemügyre venni a magyarországi zsidók első emancipációjához vezető tényleges eseményláncolatot. Az utolsó rendi országgyűlés összehívása alkalmából a magyar zsidók (türelmi adó megváltása érdekében már korábban életre hívott) állandó választmánya 1847 szeptember 23-i körlevelében kérte a megyéket, hogy a követi utasításaikba vegyék fel a zsidók egyenjogúsítását is. Néhány megye, mint például Bihar vagy Borsod így is tett, de többen, mint Székesfehérvár, Szabolcs, Moson, Veszprém és mások azt követelték, hogy „az izraeliták polgárosítását az országgyűlésen mindaddig, míg jelen állapotjukban továbbá is megmaradandnak, *hatályosan ellenezzék*, külföldi izraeliták bevándorlása pedig mindenképpen meggátlandó.” Érdemben a zsidókérdés a országgyűlésen három alkalommal került terítékre.⁷⁴

1848. január 1-én a 41-ik kerületi ülésben az alsó tábla megkezdte a városi törvényjavaslat tárgyalását, melynek főpontjai a letelepülés és a választói jog körül forogtak. A zsidók letelepülését tekintettel a vitákban állandóan hivatkozási alapnak tekintett érvényes 1840:29. tc.-re megszorítani nem lehetett, de a választási jog körül nagy vita fejlődött ki. A többnyire zsidókat pártoló megyei követekkel szemben élesen felléptek a városok követei. Annak hírére, hogy február 19-én az 58. kerületi gyűlésen indítványozták, hogy a zsidók is teljes polgári jogokkal bírassanak,⁷⁵ nagy vihar támadt. A végül katonaság által megfékezett

pozsonyi zavargások február 19-én este kezdődtek és három napig tartottak. Különösen felerősödtek február 21-én (59. kerületi ülés), amikor a szövegjavaslat szerint a választójogi törvény minden ország lakosnak valláskülönbség nélkül biztosította volna a választójogot. Március 19-én este Pozsonyban ismét tüntetni kezdtek a zsidók ellen.⁷⁶ 20-án a főként iparosokból álló tömeg az országgyűlés színe előtt megtámadta a várhegyet és a városi zsidó házakat. Harmadnap délelőtt a pusztítás, fosztogatás oly méretűvé dagadt, hogy még a diéta ülését is félbeszakították. A zsidók felvételétől elzárkózó városi nemzetőrség erélytelen viselkedése miatt végül az országgyűlési ifjak fellépése szükségeltetett a zavargások lecsendesítéséhez. A fölheccelt tömeg elől a zsidók közül többen Bécsbe, illetve a környező falvakba menekültek.⁷⁷ A feszült közhangulatra való tekintettel az országgyűlés március 21-én a tárgyalás alatt levő, „a városok rendezéséről” szóló törvényjavaslatban visszatért a zsidókat kirekesztő *törvényesen bevett vallások* kifejezéshez.⁷⁸ 1848. április 11-én, az országgyűlés berekesztésekor az emancipáció törvénybe iktatásának elhalasztása miatt elkeseredett zsidók, akiknek jogi helyzetét változatlanul az 1840:29. törvénycikk szabta meg, csupán a jövő országgyűlés reménységével vigasztalhatták magukat.

A szabadság évében (*snát chérut*), 1848 forradalmas tavaszán a zsidóellenes érzület – a zsidók reményei⁷⁹ ellenére – hatásosabbnak bizonyult az emancipáció híveinek törekvéseinél, s a már megrögzült társadalmi-gazdasági ellenszenv mellett megszületett a cselekvés elhatározó szándéka is. Március utolsó harmadában a közhangulat, Bécshez, Prágához és a birodalom számos más településéhez hasonlóan,⁸⁰ Magyarországon is a zsidók ellen fordult, annak ellenére, hogy az országgyűlés a feszültség kiéleződésétől tartva a zsidók

jogainak további kiterjesztését későbbi időpontra napolta el. A városok zömében németajkú polgársága ellentámadásba ment át és kísérletet tett a zsidók városi megtelepülését biztosító 1840:29. törvénycikk. Megfelelő paragrafusainak érvénytelenítésére, a zsidók kiűzésére. Az 1848-as pogromok sorát a Pozsonyban lezajlott *Judenkrawall* nyitotta meg. A koronázó városban - mint láttuk – a forradalmi eufória közepette háromnapos zavargásra került sor. A pozsonyi eseményekkel egyidejűleg a régi pesti polgárőrségből alakul fővárosi nemzetőrség is kísérletet tett a felvételre jelentkező zsidó önkéntesek kirekesztésére. Csupán a márciusi ifjak kezdeményezésére újonnan szervezett 6. nemzetőri alosztály (az Ellenzéki Kör tagjaiból szervezett, a Pesten élő liberális és radikális értelmiséget tömörítő „körosztály”) fogadta soraikba őket.⁸¹ Bár Petőfi a város német polgárait tette felelőssé a zsidók kirekesztéséért,⁸² az igazság az – mint azt az országos események rövidesen bebizonyították -, hogy a zsidóellenes érzelmek szinte nemzetiségi különbségek nélkül szinte az ország egészén éreztették hatásukat. Március végén Sopron és a (sajtó által is feltüzelt) Pécs polgársága próbálta meg a helybeli zsidókat három nap alatt eltávolítani, de a miniszterelnök, illetve a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány (MOIB) erélyes rendeletének hatására a két város tanácsai elálltak ebbeli szándékuktól. Zavargásokra került sor Nyitrán és Kassán⁸³ is. A rendbontási kísérletek Győr, Eger, Esztergom, Veszprém, Nagykanizsa, Balassagyarmat városát sem kímélték meg.⁸⁴

A március végéig beérkező alispáni és polgármesteri jelentések, valamint a zsidók panaszlevelei meggyőzték a vezető köröket, hogy nem elszigetelt, hanem egymással kölcsönhatásban álló, országos méretű megmozdulásokkal állnak szemben. A több helyen nyíltan jelentkező zsidóellenes zavargásokra reagálva az Miniszteri Országos Ideiglenes

Bizottmány tagjai Klauzál Gábor, Szemere Bertalan és Pulszky Ferenc a pesti izraelita hitközség elnökéhez intézett levelükben⁸⁵ április 3-án sajnálatukat fejezték ki a zsidók ellen mutatkozó erőszakos mozgalom miatt. Tudomására hozzák, hogy a miniszteri bizottmány közbenjárt ennek megszüntetésére, ami néhány helyen sikerrel is járt. Ahol ezentúl a zsidók személyét s vagyonát bántalmazták, a nemzetőrség szolgál(jon) védelmükre. Ajánlják az elnöknek, hogy a zsidók kerüljenek mindent, mi által ingerültséget idézhetnének elő. Az irat nemcsak megnyugtató s figyelmeztető kívánta a pesti hitközséget, de egyben reményeiket is elosztotta. Kiderül ugyanis belőle, hogy a legközelebbi országgyűlésig a zsidók semmiféle új jogot nem gyakorolhatnak, meg kell elégedniük eddigi státuszuk háboríthatatlan élvezetével. A levélben foglaltakkal egybevetve a bizottmány ugyanazonnap körrendeletben igazította el az utasítást kérő helyi hatóságokat is.⁸⁶ A zsidóellenes hangulat azonban minden rendelkezés, felszólítás ellenére sem szűnt meg, a következő napokban Székesfehérvár⁸⁷ és Szombathely⁸⁸ üzte ki zsidó lakosait, Várpalotán és Temesvárott is történt ilyen kísérlet.⁸⁹

A felelős minisztérium kinevezésével az ország politikai súlypontja időközben Pestre helyeződött. Az április 10-én hivatalba lépő, megoldatlan kül- és belpolitikai problémák sokaságával küzdő Batthyány-kormány tervbe vette, hogy az országgyűlés márciusi utasításának megfelelően „törvényjavaslatot készítsen az emancipációról s azon akadályokról, melyek ezt jelenleg gátolják, elhárítását illetőleg.” Az eddig is csak túrt, de nem szeretett zsidók elleni hangulatkeltés azonban április elejétől Pest-Budát sem kímélte meg, s a főváros lakosságának érülete elhatározó volt a kormány jövőbeli politikájára.⁹⁰ Március végén, április elején a fővárost is elérte Párizs és Bécs után a

gazdasági dekonjunktúra és politikai zavarok nyomában járó pénzügyi válság. Sok pesti mesterember és kereskedő üzletmenete pangásáért különösen a letelepedési engedéllyel nem rendelkező izraelita bevándorlókat okolta. A nemzetőrök körében is egyre erősebb lett az az irányzat, amelyik a megbízhatatlannak és arrogánsnak tartott zsidó nemzetőrök kizárását követelte.⁹¹

Április 17-én a fővárosi céhek a velük versenyző, honossággal nem bíró zsidók kiűzését kérték Pest városától.⁹² Több más panasszal együtt Rottenbiller Lipót polgármester tolmácsolta ezeket a kívánságokat a minisztériumnak, amely megígérte, hogy ha az összeírt zsidók között lennének olyanok, kik jogtalanul telepedtek meg, úgy kiutasíttatja azokat. Két nap múlva, nagyszerdán, amely 1848-ban a zsidó húsvét, *pészách* második napjára esett, a Múzeum téren tartott népgyűlés kívánságai⁹³ között ismételten elhangzott az 1838 óta megtelepedett összes zsidó kiűzésének követelése mivel úgy vélték, hogy a beszivárgottak közül sokan a két fővárosban települési és iparüzési jog nélkül, az adófizetés kikerülésével keresték kenyerüket. A panaszokat a polgárok beadványba öntve a miniszterelnök elé terjesztették. Azt kívánták, hogy: „1. Zsidók a nemzeti őrseregbe föl ne vétessenek, az eddig fölfegyverzettektől pedig fegyvereik elszedettessenek. 2. Az 1838 óta Pesten a törvény kijátszásával letelepedett zsidók kiharcoltassanak. 3. (A zsidó) Klein Ármin, a *Der Ungar* szerkesztője botrányos kikeléséért fenyíttessék meg. A népgyűlés befejeződése után a feltüzelt tömeg, zömében iparoslegények, – időnként a nemzetőrség egyes csoportjainak asszisztenciájával – a terézvárosi zsidónegyedben agyba-főbe vert egy sereg embert s kifosztotta üzleteiket, megtámadta a nemzetőrség zsidó származású tagjait és közáport zúdított a zsidók által lakott házak ablakaira. A másnap, zöldcsütörtökön is folytatódó zavargásoknak

(délelőtt a városháza előtt, délután az Orczy-ház és az evangélikus templom közötti téren, a Zsidópiacon) csak a katonaság beavatkozása vetett véget.

Az atrocitások megfékezése végett gr. Batthyány Lajos miniszterelnök megfenyegette a rendbontókat,⁹⁴ másfelől azonban minden meggyőződése, s Szemere heves tiltakozása ellenére engedményeket is tett nekik. A zavargások kitörésekor a zsidó hitközség előjárói védelemért folyamodnak a minisztériumhoz. Hosszú és elkeseredett vita után a zsidók képviselői a miniszterelnök sugallatára „önként” lemondtak az izraelitáknak a nemzetőrségben való részvételről. Ezután Batthyány kinyilvánította, hogy a pesti hitközség saját kérelmére a csend helyreálltáig a zsidókat felmenti a nemzetőrségi szolgálat alól. És vizsgálatot rendel azon zsidók ellen, kik az 1839/40. országgyűlés határozatát kijátszva, jogtalanul telepedtek meg Pesten.⁹⁵ Felszólította továbbá a hatóságokat, hogy a közvádló „botrányos kikeléseiért” indítson keresetet a *Der Ungar* szerkesztője, Klein Hermann ellen, a magánosok pedig, kiket megsértett, a bírósághoz forduljanak elégtételért.⁹⁶ Batthyány intencióit követve „a csendre és rendre felügyelő (felújított) választmány” április 24-én hirdetményt adott ki a lakhatási engedéllyel nem rendelkező izraeliták befogadása ellen.⁹⁷ Végül április 25-én a miniszterelnök elrendelte, hogy a zsidó nemzetőröktől a fegyverek beszedessenek.

A megmozdulások a pesti központból kiindulva futótűzként terjedtek az országban. Még el sem csitultak a fővárosi tüntetés keltette hullámok, amikor Pozsonyban húsvétkor kiújult a vihar. A pozsonyiak nem felejtették el, hogy március 23-án nem érték el maradéktalanul céljukat. A városban az a hír járta, hogy „majd csak akkor tör ki valódi az ingerültség a zsidók ellen, ha az országgyűlés, amely maga sem volt

zsidóbarát, eloszlik...”.⁹⁸ Alig két héttel az országgyűlés berekesztése után április 23-24-én⁹⁹ valóban minden korábbi mértéket meghaladóan nyilvánult meg a zsidóellenesség.¹⁰⁰

Kisebb-nagyobb mértékben ugyanez ismétlődött Pozsony és Nyitra megye számos más településén is. Április végén, május elején a kormány nem lépett fel idejekorán elég eréllyel,¹⁰¹ jóllehet ekkor még föltétlenül rendelkezett a katonasággal. Bazinban kiűzték, Nádason kirabolták a zsidókat és feldúlták a templomot. Szereden április 27 és 28-án meg egyenesen olyan nagy mérvű volt a rablás és pusztítás,¹⁰² hogy a zsidók apraja-nagyja a tömeg elől a környező erdőbe menekült, s csak a katonaság 29-i megérkezése állította helyre a nyugalmat. A zavargások elfojtására Szemere Bertalan kiterjesztette Tarnóczy hatáskörét Nagyszombat, Bazin, Modor és Szentgyörgy városokra, rögtönítélő bíróságokat állítottak fel, de az intézkedések eredménye meglehetősen kétes volt. Május elsején ugyanis Vágújhelyen sor került a legnagyobb szabású (némi szlovák nemzeti megmozdulással színezett) megmozdulásra, számos halottal és sebesülttel.¹⁰³

A zsidók üldözése a vágújhelyi pogrom után sem szűnt meg, a zavargások tovább folytatódtak a környék több városában így Szakolcán, Turán, Pöstyénben, Hrussón, Bosácon és Nagytapolcsányban. Ez szükségessé tette a rögtönítélő bíróság felállítását Trencsén megyében is. Május 8-án és a következő napokon összeesve a br. Lederer Ignác főhadparancsnok elleni tüntetéssel és véres összetűzéssel (május 10-én este a budai Szent György téren) Budán voltak zavargások (helyenként zsidóellenes felhangokkal), amelyek Pestre is átterjedtek.¹⁰⁴

Az új kormányzat az első időkben - talán túlzott óvatosságból, hogy ne élezze tovább a zsidóellenes hangulatot - óvakodott az erélyes

föllépéstől, sőt hallgatásával, késedelmezésével akarva-akaratlan a zsidóellenes rétegek malmára hajtotta a vizet. A *quieta non movere* konzervatív kormányzati elve azonban ismételten elégtelennek bizonyult, a cselekvés elkerülhetetlenné vált. A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány már ismertetett április 3-i rendelete csak egy láncszem volt az intézkedések hosszú sorában. A szelet akarta kifogni a vitorlából a Batthyány-kormány, amikor az április 19-i pesti zavargások után elrendelte a helyi zsidók összeírását azzal az indoklással, hogy miután az 1840:29.tc „[...] a zsidók városokbani megtelepedésének módját elhatározza, mindazok, kik a törvény értelmében telepedtek meg Budapesten, törvényes jogaiktól meg nem foszthatnak; azokra nézve pedig, kik a törvény rendeletének megszegésével telepedtek volna le, a belügyminiszter az illető hatóságoknak kiadta a rendeletet, hogy e részben, a kellő vizsgálat előbocsátásával, a törvény szigorú megtartását eszközöljék.”¹⁰⁵

A pesti május 8-i rendbontások miatt Szemere Bertalan belügyminiszter május 9-én 783 sz. rendeletével preventív és represszív intézkedésekre hívta fel a polgármestert.¹⁰⁶ A zavargások újbóli országos fellángolása arra ösztökölte a belügyminisztert, hogy a szenvedélyek mérséklése s az események közigazgatási útra terelése érdekében az egész országra kiterjessze a zsidók pontos összeírását, s ezzel kapcsolatban annak felülvizsgálatát, vajon van-e települési engedélyük. Az 1840. évi 29. tc. végrehajtása céljából Szemere 1848. május hó 13-án kelt 1261/B sz. rendeletével¹⁰⁷ a megyék és városok¹⁰⁸ „egyetemének” meghagyta hogy a törvényhatóság „határában létező zsidókat” családonként, minden hozzátartozóikkal együtt, legfölbjebb két hónap alatt pontosan írassa össze. (A törvényhatóságokhoz intézett rendelet szép szavakkal lép ugyan fel, de

nagyon is emlékeztetett a régi időkre, amikor a zsidókat mint idegen népfajt külön kellett összeírni a türelmi adó céljából.) A rendelet kibocsátása csupán a status quo megőrzése, nem pedig a zsidók helyzetének *bármimemű* javítása érdekében történt.

A lakhatási engedélyek felülvizsgálata érdekében Szemere elrendelte, hogy a törvényhatóságok az összeírás végrehajtására a rendelet vételétől számított 5 napon belül egy vagy több összeíró bizottságot nevezzenek ki. A bizottságok feladata a rendelethez mellékelt minta szerint¹⁰⁹ a lajstromok kitöltése. A konszkriptorok feladata volt továbbá külföldről betelepedett zsidók letelepedési engedélyének „gyűlölet, kedvezés, előítélet nélkül”-i felülvizsgálata. A munka befejeződésével az elkészült összeírást, észrevételeivel egyetemben, megyékben az állandó bizottmánynak, városokban a rendes közgyűlésnek kellett bemutatni, amelyek azt végrehajtás és intézkedés *előtt* a belügyminiszternek „az izraeliták iránt általános és egyenlő intézkedések” meghozása céljából haladék nélkül kötelesek voltak megküldeni. A hangsúly az *előtt* szóra esett, ily módon kívánta Szemere már csak a folyamat elnyújtásával is a kedélyeket megnyugtatni,¹¹⁰ de egyben a megyei, és leginkább a városi hatóságok önkényes, a törvényeket ignoráló intézkedéseit megakadályozni.

Ez azonban nem mindig sikerült. Pesten például a városi összeíró küldöttség ellen a zsidók sűrűn tettek panaszt a belügyminiszternél, aki legalább utólag minden alkalommal védelmébe veszi az ok nélkül meghurcoltakat.¹¹¹ A legtöbb helyen egyébként belügyminisztériumi rendelet megérkezése után a megyék és városok állandó bizottmányai a fennmaradt iratok tanúsága szerint már május második felében késedelem nélkül megtették a szükséges intézkedéseket, kiküldötteseket neveztek ki, s az összeírás végrehajtására rövid terminust tűztek ki.¹¹²

A törvényhatóságok az összeírással túlnyomórészt már június végére, július-augusztus elejére-végére¹¹³ (egyres esetekben csak októberre!) elkészültek. A lajstromokat felküldték a belügyminisztériumba, ahonnan a terv szerint azokat a statisztikai osztályhoz kellett volna továbbítani, de erre a felgyorsult események következtében – ismereteink szerint - már nem került sor, sőt anyag egy része a megyéktől és városokból már a belügyminisztériumig sem jutott el.¹¹⁴

A tavaszi események alatt a zsidóság hangulata érthető módon a szélsőségek között ingadozott. Sok gazdag zsidó kikeresztelkedett. Mások kivándorlási tervekkel foglalkoztak, e célból a pozsonyi Korn Fülöp vezetésével szervezet is alakult. Megint mások a radikális vallásreform irányába fordultak. A hagyományőrök igazolva látták, amit már régen hirdettek: a rend felborulása üldöztetésekhez és hitehagyáshoz vezet. A magyar zsidóságnak még 1848 nyarán is azt kellett hallania: nem érkezett el az emancipáció ideje, majd a legközelebbi országgyűlésen. „A szabadságharcnak kellett elkövetkeznie, hogy a magyar zsidóság feledve a márciusi napok és az utána következő hónapok eseményeit, erkölcsi és anyagi erejével, személyes szolgálatával, tollával, lelkesedésével és katonai kötelességteljesítésével mintegy kierőszakolja a maga számára az elégtételt a távoli és közeli múlt szenvedéseieért.”¹¹⁵

Bár a közfigyelem a magyar kormány és az új erőre kapó bécsi kamarilla közötti ellentét kiéleződése után elterelődött a zsidókérdésről, az ellentét továbbra is olyan erős volt, hogy a szabadságreformokat megvalósító első parlamentáris magyar országgyűlés a szabadságharc formális megindulása előtt elnapolta a zsidó emancipáció kérdésének megtárgyalását. Mindezek ellenére az 1848-as év széleskörű zsidóellenes megmozdulásai nem térítették el a zsidóság progresszív

elemeit a magyar társadalomba történő integráció további lépéseitől.¹¹⁶ Az 1848/9-es forradalom és szabadságharc idején a magyarországi zsidóság jelentős része az objektíve szabadságot, liberalizmust jelentő törvényes magyar kormányzat oldalára állt, abban a reményben, hogy a magyar hatóságok egyenjogúsítani fogják őket. A magyar jegybank megalakulásához a pesti hitközség az elsők között, a legnagyobb összeggel, ötvenezer forinttal járult hozzá, s a hitközség tagjai között további mintegy 30,000 forintot gyűjtöttek össze a nemzeti célra. Az ország legtöbb hitközsége elvitte értéktárgyait, ezüstjeit templomaiból, s a kormány rendelkezésére bocsátotta. A nemzetiségek fegyveres felkelése és az osztrák hadsereg támadása után a zsidókat már felvették a nemzetőrségbe és az új magyar hadseregbe. Az ország egyik legismertebb rabbija, Lőw Lipót (a pesti reformegylet vezetőjéhez, Einhorn Ignáchoz, a későbbi Horn Edéhez hasonlóan) a hadsereg táborig elvezte a zsidó népség jóval arányszáma felett vett részt a honvédő harcokban.¹¹⁸

Némiképp ennek méltánylásaként is a szabadságharc utolsó napjaiban, 1849 július 28-án, az országgyűlés Szegeden biztosította a részleges és feltételes egyenjogúságot, és a forradalmi kormány Szemere Bertalan miniszterelnök aláírásával ki is hirdette, - de a magyar államnak ekkor már sem hatalma, sem ideje nem volt a törvényt a gyakorlatban (akár csak időlegesen is) megvalósítani, a győztes osztrákok a zsidóknak nyújtott valamennyi jogot felülvizsgálták, megnyirbálták, vagy visszavonták.¹¹⁹

A magyar ügy aktív támogatásának megtorlásául az osztrák katonai kormányzat hatalmas, 2.300,000 forintos hadisarcot vetett ki a hitközségekre. A kollektív büntetést 1850. szeptember huszadikán Ferenc József császár rendeletileg elengedte ugyan, helyette azonban

arra kötelezte a zsidóságot, hogy egymillió forint befizetésével zsidó iskolai és tanügyi alapítványt létesítsen. (Számos zsidó tanintézmény, köztük a ma is fennálló Országos Rabbiképző Intézet is ebből az alapítványból létesült.)¹²⁰ Haynau¹²¹ elbocsátása után a bécsi kormány rendeleti úton átalakította a magyarországi hitközségeket, felszámolta világi hatalmának utolsó maradványait, s hivatalból nevezett ki élükre vezetőket (1851). (A zsidó községek így váltak szoros értelemben kultusz-közösségekké, hitközségekké.) Az 1850-es években a zsidók újból a legkülönbözőbb jogi és gazdasági korlátozásoknak voltak kitéve.¹²² Bach belügyminiszter némi habozás után feloszlatta (a magyarosodásban is élen járó) 1848-ban alakult pesti reformegyletet,¹²³ 1852-ben kitiltotta Magyarországról a héber nyelvű imakönyveket s a zsidó vallási iratokat. Fölújította a zsidók által oly megalázónak érzett zsidó eskü intézményét is. (Ez egészen 1868-ig, az új büntetőkönyv életbelépéséig érvényben maradt, Lőw Lipót kezdeményezésére törölték el.) Megszorították a zsidó házasságjogokat is a hatósági házassági engedély bevezetésével. (Néhány év alatt az emancipáció ügye annyira elakadt, hogy sok vonatkozásban a zsidóság állapota az 1840-et megelőző, megalázott és megszorított helyzethez vált hasonlónak.¹²⁴) Az évtized végén az abszolutista rendszernek az itáliai háborúban elszenvedett veresége következtében általános politikai enyhülésre került sor, a zsidók jogi-társadalmi¹²⁵ helyzete is újból javulni kezdett. Az 1859/60-as években a korlátozások túlnyomó többségét eltörölték; a zsidóknak engedélyezték az összes foglalkozás gyakorlását és a megtelepedést az ország valamennyi helységében. 1859-ben először megengedték a zsidóknak keresztény inasok és cselédek alkalmazását, alig néhány nappal később pedig a zsidó házasság megkötő intézkedései is megszűntek. 1859. december huszadikán kibocsátották

az osztrák birodalmi ipartörvényt, amely - a felekezet említése nélkül - mindenféle ipargyakorlást szabadnak nyilvánított. 1860. januárjában a foglalkozási ágakban (gyógyszerészség, italmérés, szeszegetés stb.) még főnnálló tilalmakat császári rendelettel hatályon kívülre helyezték, és 1860. február 8-án újból kimondták a zsidók birtokképeségét is.¹²⁶ Ezzel szinte egyidejűleg 1860/611-ben olyan közeledő lépés történt a magyar társadalom vezető erői és Bécs között, amely még ha ekkor közvetlenül nem is vezetett kiegyezésre, a magyarországi zsidóság következő hatvan évének sorsát már előre körvonalazta. A császár hajlandónak mutatkozott a hatalom megosztására a magyar uralkodó osztályokkal.¹²⁷ Néhány hónap alatt a korábbi kötöttségek alól felszabadító rendelkezések sorozata, ha az emancipációt formálisan nem is mondta ki, valójában minden gazdasági-politikai korlátozást eltakarított a magyarországi zsidóság útjából.¹²⁸ Az Októberi Diploma (1860) kibocsátása utáni választásokon - jóllehet ki voltak zárva a választójogból – sok helyen zsidókat küldtek ki a megyei és városi bizottságokba, hogy ily módon érvényesíthessék befolyásukat. A magyarosodási mozgalom is új erőre kapott. 1861. március 18-án megalakult a reformkori Magyarító Egylet utódként az Izraelita Magyar Egylet, amely nem sokkal létrejötte után már több mint 600 főt számlált. (A Magyarító Egylet által 1848-ban kiadott évkönyv mintájára 1861-ben naptárt és évkönyvet jelentettek meg.) Az Egylet nagymértékben hozzájárult a magyarosításban később élenjáró Országos Izraelita Tanító Egyesület létrehozásához (1866) is. Az újból összehívott országgyűlés liberális többségének mindkét pártárnyalata – ha továbbra is fenntartásokkal – elkötelezte magát az emancipáció mellett, még a konzervatívok is beletörődtek az elkerülhetetlenbe.

A 19 század közepétől az Európában nyugattól keletig meginduló konjunktúra eladdig elképzelhetetlen lehetőségeket nyitott a kereskedelemben, pénzgazdálkodásban az ország többi lakosánál jóval járatosabb zsidóság előtt. (A magyarországi zsidó népesség ebben a korszakban is a befogadó társadalmat jóval meghaladó mértékben növekedett. A zsidók száma az 1850 körüli 340,000-ról 1869-re (az első újkori magyarországi népszámlálás évére) 542,000-re, 1880-ra 638,000-re nőtt.¹²⁹ A birtokképeség kimondása még az évszázadok óta elzárt területeket is megnyitotta a zsidóság előtt, amely hihetetlen gyorsasággal vetette magát a megnyíló területekre, növelte vagyoni erejét, fejlesztette önmagát s önmagán keresztül az ország kereskedelmi és ipari gazdálkodását. A néhány évtizeddel korábban még szinte teljeséggel német- illetve jiddisajkú magyarországi zsidóság jelentős hányada a kedvező politikai légkörben gyorsan elsajátította el a magyar nyelvet, felvette magába a 19. századi magyar kultúra szellemét, s módját ejtette, hogy részint gazdasági erejével, részint az addig modern szellemben ki nem használt úton: a sajtó útján mennél közvetlenebb kapcsolatot létesítsen önmaga és az ország szellemi élete között. Az ország fővárosa, a hamarosan egységesülő Budapest a 19. század második felére a magyarországi zsidó szellemi élet legfontosabb központjává vált. A pesti hitközség erejét, ambícióját jól mutatja, hogy új istenháza, a bécsi Ludwig Förster tervei szerint mór stílusban épült Dohány utcai templom, maga idejében a világ legnagyobb és elismerten legszebb zsinagógája volt. (A templomot 1859. szeptember 6-án avatták fel. Külön német és magyar nyelvű hitszónoka volt, az utóbbi tisztséget 1866-tól Kohn Sámuel rabbi, a későbbi jeles történész, töltötte be. A helyi erőviszonyokat jelzi, hogy a pesti gyülekezet konzervatív szárnyának szükségleteit szolgáló, Otto Wagner tervei alapján épült

Rumbach utcai zsinagóga avatására, csak egy jó évtizeddel később, 1870-ben került sor.¹³⁰⁾

1860-ra lényegében helyreállott a magyar politikai osztály és a zsidó reformtábor szövetsége. Néhány esztendő elegendő volt arra, hogy a hazai zsidóság jelentős része a negyvenes évek első hullámának - amely akkor leginkább csak az asszimilálódni vágyó zsidó értelmiség (zömében orvostanhallgatók, [újság]írók, tanítók) és az ország központi területein élő városi elemek egyes csoportjaiban hatott - javított és bővített kiadásaként azonosuljon a többségi társadalom magyarságával. (A szabadelvű politikai elit a magyarság kárpát medencei szupremáciáját biztosítandó mindvégig támogatta a magát immár csupán vallásfelekezetnek nyilvánító zsidóság emancipációját és befogadását a magyar társadalomba, mitöbb a magyar liberalizmus a század utolsó harmadában elfojtotta az időnként fellángoló antiszemita megnyilvánulásokat is.) Az új Magyarország vezető politikusai – így Deák Ferenc, gr. Andrássy Gyula, és Tisza Kálmán - kinyilvánították azon szándékukat, hogy – 1849-el ellentétben - minden feltétel nélkül megadják¹³¹ az ország összes zsidó lakosa számára a politikai és polgárjogok teljességét. Habár a két generáció küzdelmeinek betetőzését jelentő politikai egyenjogúsítást csak elhúzódva és részlegesen („sallangosan”) követte a zsidók társadalmi emancipációja, az egyenjogúsítás törvénybe iktatásának ténye jóllehet csak véglegesnek tűnő jogi formát adott egy, már a gyakorlatban és érdeemben megvalósuló helyzetnek - döntő jelentőségűvé vált.

A modern magyar történelem fordulópontját jelentő kiegyezés létrejötte után néhány hónapnyi huzavonát követően¹³² 1867. november 25-én megszületett a mindössze két cikkelyből álló, a zsidók által félévszázad óta várt emancipációs törvény (1867: XVII. tc.), amelyet a

honossági törvénnyel való összekapcsolás nélkül gr. Andrássy Gyula miniszterelnök terjesztett a képviselőház elé. A törvényjavaslatot a képviselőház 1867. december 20-án vita nélkül, a főrendiház 64 szavazattal négy ellenében fogadott el:

1. §. Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítattnak.

2.§. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik.¹³³

Az emancipációs törvény azonban csak a zsidó egyént egyenjogúsította, így a zsidó vallás és hitközségi szervezet nem vált egyenjogúvá a keresztény vallásokkal és egyházi szervezetekkel. Ez további küzdelmek kiinduló pontjává vált.¹³⁴

Az emancipációnak a zsidó entitás szempontjából súlyos ára volt. Elfogadása gyakorlatilag magáévá tette azt az általános nyugat- és közép-európai felfogást, amely pusztán vallási csoportoknak tekintette a zsidókat, saját nemzeti hovatartozás nélküli egyéneknek. A magyar nacionalizmus radikális alkalmazkodást várt a nemzeti kulturális mintához, s megkövetelte az idegen eredetű etnikai és kulturális jelképek feladását.¹³⁵ A gyors elmagyarosodás következtében – a nagy zsidó tömegekkel rendelkező cári birodalom és Románia, de akár a több versengő nép lakta Galícia és a Cseh-Morvaország zsidóságától eltérően a nyugat-európai nemzetállamok modelljét követve - Magyarországon nem alakult ki az autonóm, szekuláris zsidó kultúra. A magyar zsidóságnak az emancipációval kapcsolatos álláspontja, válaszreakciója összetett és változatos volt.

Voltak zsidók, akik önszántukból és teljes szívből üdvözölték a felhívást, hogy vessék el a régit az új érdekében. A gazdasági növekedés és a zsidó letelepedés korlátainak feloldása

Magyarországon, amely egy egész nemzedékkel megelőzte az emancipációt, sokféle pozíciót, foglalkozást lehetővé tett a zsidók számára. A zsidó energia, kezdeményezőkézség és gondolat nem csupán az üzletre, iparra és a szabadfoglalkozásokra irányult, hanem kiterjedt a mezőgazdaságra is.¹³⁶ Maguk a zsidók ugyan nem váltak földművelővé - bár szórányosan, főleg Kelet-Magyarországon ez is előfordult -, de földet béreltek,¹³⁷ és az egyenjogúsítás után sokan közülük földbirtokosok lettek. A közös alkotás élménye megkönnyítette az új hazával és nemzettel való azonosulást. Megkívánta és elősegítette továbbá a zsidó származás megkülönböztető jegyeinek föladását. A magyarországi zsidók számos csoportjában gyakori jelenség volt a teljes beolvadásra törekvő asszimiláció; a befejeződött nyelvcsere, a vegyes-házasságok számának megnövekedése - különösen a „nemzeti olvasztótégely”-nek számító Budapesten – (és leginkább 1895 után), a nyilvános szerepvállalás, a közélet jótékonyág és mecénatúra, a nemesi címek utáni törekvés¹³⁸ és mindezen folyamatok (szimbolikus) betetőzéseként a hitehagyás, a kikeresztelkedés. A magyar társadalomban az 1867 után „zsidó” politikusként aposztrafált közszereplők ebből a csoportból kerültek ki. Alapvető tapasztalatuk szerint számíthattak az „egy politikai nemzet” ideológiáját valló magyar nemesi liberálisok támogatására, ha emancipatórikus célkitűzéseiket a liberális-nemzeti paradigma keretein belül fogalmazták meg, s tartózkodtak az autonóm zsidó politikától. Azokban a politikai vitákban és konfliktusokban, amelyek közvetlenül érintették a zsidók érdekeit, a döntéseket befolyásolni törekvő „zsidó” képviselők és világi vezetők a zsidó közvélemény mozgósítása mellett a nagypolitikában lényegileg a tradicionális „kijáró” (a kulisszák mögött a felsőbbségénél közbenjáró) magatartás hagyományait követték.¹³⁹ A neológ zsidóság vezetői a

liberális elitben szövetségest láttak, s a hallgatólagos „asszimilációs alku”-ban¹⁴⁰ olyan eszközt, amely segítségével az integrációs célok szinte mindegyike hosszabb-rövidebb távon megvalósítható.

A zsidóságtól való (teljes) elszakadás azonban csupán a legszélsőségesebb volt, egy sor más reakció között. Az ellenkező szélsőséget az képviselte, ahogyan az ultraortodoxok válaszoltak az asszimiláció veszélyeire¹⁴¹ és a judaizmus elhagyására: minden kapcsolatot felmondtak a környező társadalommal. 1865-ben, két évvel az emancipáció előtt egy Nagymihályon megrendezett rabbinikus tanácskozás¹⁴² nemcsak a zsinagógai liturgia megváltoztatását, hanem a nyelvtudást és a világi művelődést is megtiltotta követői számára. (Az egyik értelmezés szerint – amelyet nem volt szabad írásba foglalni, mivel ellentétben állt az állam törvényeivel – e tiltás vonatkozott a fiúgyermekes állami iskolában való taníttatására is.) A magyarországi ultraortodoxok szerették volna megőrizni a kisvárosi zsidó élet minden jellemvonását, például öltözködést, jiddis nyelv, *chéderek* és *jesívák*. A zsidó magatartásformák hanyatlását olyan elzárkózással kísérelték meg elérni, amely egyben szervezeti autonómiát és a magyar zsidóság hagyományos szervezeti struktúráitól való függetlenedést is jelentett.¹⁴³ (Számos keleti típusú zsidó közösség, főként Észak-Keleten és Erdélyben, életét chászíd rebbék irányításával élte, s a szomszédos Galícia chászíd közösségeihez hasonlóan totálisan elszigetelődött a nem zsidó társadalomtól. Teljességgel hidegen hagyta őket mindaz, ami saját világukon kívül történt.)

A nagy többség azonban a két szélsőség között helyezkedett el. Ennek egyik pólusát a többé-kevésbé mérsékelt reformpártiak, a másikat pedig a külön szervezetbe tömörülni kívánó hagyományhű erők képviselték, akik – ha nem is az ultraortodoxok módjára, változatlanul

fenntartották konzervatív álláspontjukat. (Az Izrael földjéhez való kapcsolat – gondolata – jöllehet Chátám Szófér javaslatára néhány kiváló tanítványa a 19. század közepén kivándorolt Palesztinába, és az ottani askenázi *jisuv* vezetői közé emelkedett - nem igen vert gyökeret a magyarországi zsidóságban. A *chibbát Cion* periódusban Joszéf Natonek¹⁴⁴ volt a precionista gondolat képviselője Magyarországon. Néhányan úgy vélik, hogy aktívan befolyásolta a pesti születésű Herzl Tivadart, aki gyermek- és ifjúkorát Budapesten töltötte. A 19. század második felének újjáéledő zsidó nacionalizmusa és a totális asszimiláció kudarcának sajátos amalgámjaként megszülető politikai cionizmus,¹⁴⁵ mint az autonóm zsidó politika egyetlen reális magyarországi lehetősége [egészen a második világháború végéig] - a speciális magyarországi államnemzeti közeg és a más országokban a cionista tábor derékhadát alkotó önálló mérsékelt felvilágosodott mozgalom hiányában - csak az egyetemi ifjúság, az értelmiség és az ortodox zsidóság egy elenyésző kisebbségét ragadta magával, az asszimiláltak nagy tömegei, és az ortodoxia túlnyomó többsége szilárdan ellenezte.¹⁴⁶ (A jeruzsálemi *Kolél Hungárijá* [a magyar gyülekezet], amelyből később a cionizmus legharciasabb ellenzői közé tartozó ultraortodox *Neturé Kártá* [a város őrei] formálódott Palesztinában.)

Az ortodoxok és a reformpártiak (akiket Magyarországon neológoknak neveztek) közötti ellentétek egyre fokozódtak és egy évvel a teljes és feltétlen emancipáció után, a kormányzat által összehívott, 1868/69-ban tartott országos zsidó kongresszuson¹⁴⁷ érték el csúcspontjukat. Már közvetlenül az emancipációs törvény kihirdetése után napirendre került a zsidó közösség átfogó megszervezésének kérdése. A cél az volt, hogy a keresztény egyházakkal párhuzamosan létrejöjjön egyfajta nemzeti zsidó egyház, amely valamelyest

alkalmazkodik az elfogadott mintákhoz. Ez megkövetelte, hogy magyar legyen az iskolák nyelve, megreformálják a zsinagógai liturgiát, legfőképp pedig azt, hogy több évtizedes törekvés után a rabbikat végre korszerű, tudományosan naprakész szemináriumban képezzék. A vezető szerepet betöltő egyben legerősebb és legnépesebb pesti hitközség számos tagja - élén dr. Hirschler Ignác (1823-1891) ismert szemorvossal, a főrendiház jövőendő tagjával br. Eötvös József kultuszminiszter nem hivatalos tanácsadójával a zsidó ügyekben - volt a kezdeményező. A prosperáló zsidó polgárság érdekelve volt a széleskörű általános oktatásban és a korszellem megkívánta változásokban. 1867 áprilisában a közösség vezetősége memorandummal¹⁴⁸ fordult Eötvös kultuszminiszterhez a zsidó hitközségi szervezet tárgyában. A memorandum javaslatai közt szerepelt a zsidó közösségek képviselői kongresszusának összehívása. Ezen kívánták meghatározni a magyarországi zsidó hitfelekezet autonóm szervezetének alapelveit, s kialakítani a hitközségi adminisztráció szervezeti kereteit. A memorandum másolatát megküldték az ország főbb zsidó hitközségének és számos helyen kedvező fogadtatásra is talált, de egy pontja már a kezdet kezdetén heves vitákat váltott ki, ugyanis a memorandum szerzői élesen támadták a közösségek rabbijait azzal vádolva őket, hogy túllépnek hatáskörükön, olyan közösségi ügyekbe avatkoznak, amelyek nem rájuk, hanem az előljárókra tartoznak, és így a rabbik akadályozzák a közösségek adminisztrációjának rendes menetét. A memorandumra válaszként az ortodox vezetők „120 hithű község nevében” ugyancsak a miniszterhez fordultak és kifejtették, hogy a zsidóságon belül két különböző felfogás alakult ki a rituális és ateológiai kérdésekben. Ezzel azt akarták kihangsúlyozni, hogy az ortodoxok és a reformerek közötti ellentétek mennyire jelentékenyek, sőt a vita elfajultával egyenesen arra a

következtetésre jutottak, hogy a zsidók egyenesen két különböző vallási közösségre váltak szét. Álláspontjuk megerősítése céljából az ortodoxok, - akik valamiképp a (magyarországi) zsidóság önálló vallási és etnikai-nemzeti arculatának megőrzésére törekedtek, és bizalmatlanok voltak az asszimilációval elkerülhetetlenül karöltve járó változások iránt - nemcsak rabbijaik és hitközségi személyiségek jól szervezett és hatékonyan működő hálózatát hozták létre, hanem egy az ortodox érdekeket a külvilágban megjelenítő, a modern politikai nyomásgyakorlás eszközéül szolgáló saját egyesülést, a „Somré ha-Dát”, Hitőr Egyletet is, és hatékony sajtókampányt szerveztek nézeteik terjesztésére, nemcsak belföldön, hanem külföldön is.¹⁴⁹

A pesti hitközség memorandumának a kongresszus összehívására irányuló javaslatát a hatóságok felkarolták, és alig két hónappal az emancipációs törvény elfogadása után Eötvös 1868. február 17-ére összehívta a magyar zsidó kongresszus előkészítő értekezletét „Magyarország izraelita hiten lévő polgárainak hitközségi, de főként köznevelési, oktatási és iskolai ügyeinek rendezése, s újabb, alkotmányos társadalmi és közigazgatási viszonyaihoz való törvényes átalakítása”¹⁵⁰ tárgyában. Mivel formálisan az értekezlet napirendi pontjai vallási kérdéseket nem öleltek fel a miniszter csak előljárókat és közéleti személyeket hívott meg, rabbikat nem.

Az előkészítő értekezlet 36 résztvevőjének többsége a neológok vagy azok támogatói közül került ki.¹⁵¹ A konferencia három szabálytervezetet fogalmazott meg, amelyek a hitközségi szervezettel, az oktatással és a küszöbönálló kongresszusi választásokkal foglalkoztak. A javaslatok nem nyerték el az ortodoxia tetszését, mivel attól tartottak, hogy az újítók a tervezett centralisztikus szervezetet felhasználva rákényszeríthetik akaratukat a hitközségekre,

mindenekelőtt a hagyományhű többségű kisebbségekre. Azt kívánták, hogy a szabályok széleskörű autonómiát biztosítsanak a hitközségek számára. Elvetették az előkészítő értekezlet által javasolt rabbiképző felállítását és követelték a rabbik kongresszusi jelölésének jogát. (Ez utóbbi kérelemnek a konferencia utóbb helyt adott, elismerve a rabbik kirekesztésének méltánytalan voltát.)¹⁵²

A kongresszusi küldöttek megválasztására 1868. november 18-án került sor. Mindkét tábor széleskörű kampányt folytatott a jelölteknek a hatóságok felügyelete mellett történő megválasztása során. A választás a reformerek, az úgynevezett neológok csekély többségét (57,5%) eredményezte az ortodoxokkal (42,5%) szemben. A 220 kongresszusi küldöttből 126-an tartoztak a többségi frakcióhoz, és 94-en a kisebbséghez.¹⁵³

Röviddel a kongresszus összeülése előtt 1868. november 24-én Pesten kétszáz ortodox rabbi külön tanácskozást tartott. Az összejövetelen a mérsékelt ortodoxia egyik tekintélyes vezetője, Jiszráél Azriel Hildesheimer (1820-1890) kismartoni rabbi,¹⁵⁴ utóbb a berlini ortodox rabbiképző alapítója és vezetője a két tábor békés viszonyának és egységének megőrzése mellett érvelt és kiemelte - a vallási ismereteken túl - az általános műveltség megszerzésének fontosságát. A Szófér-dinasztia tagja, Ávrám Smuel Binjámín Szófér pozsonyi rabbi felvetette, hogy a nagyobb jesívák korlátozott mértékben, mint ez a kismartoni jesívában is történt, tanítsanak világi tantárgyakat is. Ezzel remélte meggyorsítani a rabbiképző felállításának tervét. A szélsőségesek, köztük a chászíd rabbik, ebben a kérdésben minden kompromisszumot elutasítottak, hajlíthatatlan álláspontot foglaltak el, amire a reményeiben csalódott Hildesheimer és követői elhagyták a tanácskozást. Ugyanebben az időben a neológiához húzó, illetve

független rabbik is gyűlést tartottak. Közzétett nyilatkozatukban elítélték a széthúzó törekvéseket, s megpróbálták kibékíteni az ellentétes nézeteket,¹⁵⁵ de mint az események rövidesen bebizonyították fáradozásuk nem vezetett eredményre.

A magyar zsidók választott képviselői 1868. december 10-én gyűltek össze Pesten a megyeház nagytermében. A kongresszust Eötvös nyitotta meg, kihangsúlyozva, hogy a kormányzat az egyetemes gyűlést abból a célból hívta össze, hogy megteremtsék a magyarországi zsidó közösség autonóm szervezetének kereteit, ezért a hitelvek és vallástanok kérdéseiben a kongresszus nem illetékes. A beszéd a felizgatott kedélyek lecsillapítására törekedett és egyértelművé akarta tenni, hogy a kongresszus nem jogosult a vitatott vallási ügyekben dönteni. A fennálló körülmények között azonban lehetetlen volt a vallási és szervezeti kérdések szétválasztása.¹⁵⁶ A kongresszusi tárgyalások közel két és fél hónapon át tartottak, és végeredményükben a zsidó belső életben már évtizedek óta lappangó ellentéteket hozták napvilágra, a kívánt egységes szervezetet megteremtése helyett a belsőleg már amúgy is megosztott magyarországi zsidóság – egyedülálló unikumként - formálisan is három részre szakadt.

Az egyes irányzatok közötti ellentét akkor éleződött ki, amikor a többség elutasította az ortodoxok követelését, hogy a hitközségek működése a Sulchán Áruch szabályai szerint történjék. A hagyományhű ellenzéki frakció közel fele, 48 képviselő elhagyta a kongresszust,¹⁵⁷ amely tovább folytatta működését, hogy meghatározza a közösségek és az oktatási intézmények szervezeti szabályzatát. A javasolt szervezeti felépítés a helyi hitközségekre,¹⁵⁸ az azokat összefogó nagyobb területi szövetségekre (a 26 községkerületre) valamint a központi országos irodára épült, amelynek feladata a hatóságok és a

gyülekezetek közötti kapcsolatok működtetése. Az országos iroda elnökét a szabályzat szerint a községkerületi elnökök évente választják, és ők gyakorolnak felügyeletet az állam által kezelt iskolaalap¹⁵⁹ felett. A kongresszuson jelenlévők (ottmaradtak) végül túlnyomó többséggel elfogadták a javasolt szervezeti újításokat, a parlamentáris többségi szabály alkalmazását azonban nem sikerült érvényre juttatni. Az ortodox kisebbség minden kérdésben hajlíthatatlan ellenállást tanúsított. Különösen elleneztek, hogy egy helyen csak egy közösség létezhesen. A többségi döntés elvét lelkiismereti erőszaknak bélyegezték, és kijelentették, hogy nem tartják magukra nézve kötelezőnek a többség által hozott határozatok érvényességét.

A kongresszus február 23-iki befejeződésekor a két frakció közötti ellentét döntő fordulóponthoz érkezett. Mindaddig az ellentét nagyjából a zsidó közösség keretei között maradt, de most teljes egészében a szélesebb magyarországi közvélemény elé tárult, mivel mindkét fél a kormányhoz és az országgyűléshez fordult céljai elérése érdekében. A győzelmüket szinte előre elkönnyelő neológok arra törekedtek, hogy a kormányzat mielőbb véglegesen erősítse meg a kongresszuson elfogadott határozatokat, mivel azok állami elfogadása kötelező érvénnyel bírt volna valamennyi zsidó számára. Ezzel ellentétben az ortodoxok célja a határozatok kötelező jellegének érvénytelenítése volt, és ennek érdekében heves politikai kampányt indítottak; 1869 áprilisában interveniáltak I. Ferenc Józsefnél,¹⁶⁰ s a nemzetközi rabbinikus tekintélyek - így a neoortodoxia vezető személyisége, a frankfurti Samson Raphael Hirsch (1808-1888), aki korábban is ötletadójuk, támogatójuk volt – mellett maguk mögé állították a magyar parlament baloldali ellenzékét, amely a vallásszabadság megengedhetetlen korlátozásaként utasította el az egységes zsidó képviselő létrehozását. A királyi jóváhagyás ellenére 1869 júliusában

sikerült az ügyet a parlament napirendjére tűzni. Elhúzódó viták után, amelyekben Jókai Mór, sőt a kormánypárt legtekintélyesebb tagja, Deák Ferenc is az ortodoxok pártját fogta, végül az országgyűlés 1870. március 18-án¹⁶¹ egyhangúan úgy határozott, hogy a lelkiismereti- és vallásszabadság elveivel összhangban az ortodoxok nem kötelezhetők a kongresszusi határozatok elfogadására.

Röviddel ezután az ortodoxia, amely megszabadult a kongresszusi szabályzat nyomásától, megkezdte (1870. augusztus 9-től) saját önálló szervezetének kialakítását,¹⁶² s ezzel kialakítani egy olyan szervezeti felépítést, amely a magyar zsidóságra oly jellemző polarizációt fenntartotta. (A zsidó világon belül Magyarországon egyedülálló helyzet jött létre; a központi orgánumok mellett számos helyen két egymástól független közösség [neológ és ortodox¹⁶³] állt fenn, sőt néhány helyen létezett egy harmadik is, azok számára, akik egyik táborhoz sem kívántak csatlakozni, és megmaradtak a kongresszus előtti állapotukban. Ez utóbbiakat *satus quo ante* gyülekezeteknek hívták. Ezek egészen 1928-ig nem rendelkeztek központi képviselői szervvel, jogállapotuk – ahogy elnevezésük is mutatta – a kongresszus előtti formában, hitközségi szinten rögzült.¹⁶⁴)

A kongresszus látszólag vallási, hitgyakorlási és szertartási kérdések miatt megghiúsult egységesítő munkája mélyebb gyökerekre utal vissza, mint az első pillanatra látszik. A magyarországi zsidóság polarizációja, belső életének jellemző sajátossága,¹⁶⁵ hosszú folyamat eredménye volt és tartósnak bizonyult.¹⁶⁶ A (háromszoros) szakadás egészen a holokausztig meghatározta a magyarországi zsidóság életét és belső szervezeti struktúráját. A hivatalos szétválás csak szentesítette a régóta fennálló ellentéteket. „A kongresszus által elfogadott 'új' szabályzatot követő (és ezért neológ), illetve ortodox hitközségek

lényegében nem tartottak kapcsolatot egymással, párhuzamos szervek voltak, olykor harcoltak is egymás ellen. A Status quo hitközségekhez tartozó zsidók elenyésző kisebbségben voltak.”¹⁶⁷

A hagyományos életformájához ragaszkodó, de mindemellett a gazdasági, társadalmi és kulturális felemelkedés csábításainak kitett, lassan modernizálódó, sőt magyarosodó ortodoxia ragaszkodott a késő középkori eredetű vallási törvénykönyv, a *Sulchán Áruch* csorbítatlan érvényben tartásához, s annak előírásait bíraskodási ügyekben is érvényesíteni kívánta. Ideológiájuk szerint a Tóra és a vallási parancsolatok megtartói nem élhetnek együtt a szabályok deklarált megszegőivel: az istenfélők (*jeréim*) kötelessége az elkülönülés.

A Lőw Lipót szellemi örököseinek tekinthető kongresszusi hitközségek szövetsége, a magyarországi zsidóság neológ szárnya – ha a hozzájuk sok szempontból közelebb álló status quo ante híveit is ide számítjuk - az összzsidó népesség maximum 40-50 %-a¹⁶⁸ úgy vélte, hogy fokozott mértékben alkalmazkodni kell a kor szelleméhez. A nyilvánosság előtt az egész magyarországi zsidóság reprezentációjára igényt tartó, az ország gazdasági és kulturális életébe rohamos iramban betagozódó, önmagát felekezeti alapon meghatározó irányzat, amely a (nagy)városokban és Budapesten volt a legerősebb, érzésben, gondolkodásban az új, a liberális Magyarország részének érezte magát. Annak érdekeit és szempontjait sajátjának tekintette, s hajlamos volt ezt élete formáiban, vallási megnyilvánulásaiban,¹⁶⁹ munkájában és társadalmi életében kifejezésre is juttatni. Ez a gyorsan polgárosodó, a környező országokban élő zsidóság asszimilációjának mértékét messze meghaladó sikerrel integrálódó, társadalmi-gazdasági státusát tekintve emelkedő réteg¹⁷⁰ fokozatosan már nemcsak a gazdasági, de a művészeti és tudományos téren is bizonyos befolyásra tett szert.

Befolyásának növekedésével arányosan, sőt azon túlmenően, azonosnak érezte magát az országgal, s önmagát valóban zsidó vallású magyarnak tartotta.

Jegyzetek

1/ KOSSUTH Lajos megjegyzései FÁBIÁN Gábor Zsidó emancipáció című cikkéhez in: *Pesti Hírlap* 1844. május 5., 300.

2/ Részlet GOLDZIHNER Ignác egy 1889-ben kelt leveléből – idézi FROJIMOVICS-KOMORÓCZY-PUSZTAI-STRBIK:1995, 1. köt., 242.

3/ KOHN Sámuel: ? in: *Egyenlőség* 1896. május 15, ?.

4/ A zsidó közösség magyarországi asszimilációja és emancipációja alapkérdéseinek - a befogadottak oldaláról történő - vizsgálatában, modelljének megalkotásában kiemelkedő érdemei vannak a magyar zsidóságból származó két izraeli történésznek, akik a történeti szociológia, és a weberi tipológia gazdag eszköztárát alkalmazták az újkori magyarországi zsidó közösségre, elemezve annak működését, struktúráit, komplex kapcsolatait. Lásd vonatkozó munkáikat: Jacob KATZ: Chátám Szófér életrajzához in: *Századok* 126/1 (1992), 80-112 (eredetileg héberül, 1967); Jakov KATZ: A magyar zsidóság egyedisége in: *MÉJ* 2001/3 (2001), 30-35; (eredetileg héberül, 1976); Jacob KATZ: The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry in: Yehuda DON – Victor KARADY (ed.): *A Social and Economic History of Central European Jewry*, (New Brunswick – London: Transaction Publishers, 1990), 13-31; KATZ:1995 (angol változata 1973-ból), különösen 8, 14, 15, 17, 19, 161, 164-167, 169, 196, 208, 220, 226-228; Katz:1999 (eredetileg héberül, 1995), passim és Joseph BEN-DAVID eredetileg

héberül írt tanulmányát (Háthálotechá sel chevrá jehudit modernit be-Hungárijá berésit há-meá há-19 in: *Cion* 17 (1952), 101-128): The Beginnings of Modern Jewish Society in Hungary in the First Half of the Nineteenth Century in: *Jewish History* 11 (1997), 57-97 (rövidített változata magyarul: Joseph BEN-DAVID: A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon in *Világosság*, 1997/8, 3-38.) Katz és Ben-David magyar tárgyú műveinek áttekintése, elemzése: Michael K. SILBER: Magyar „Rhapsody in Blue” – Jakov Katz kései hódolata Hágár csábításának in: *MÉJ* 2001/3, 36-49. Az ortodoxok álláspontjára lásd továbbá Nathaniel KATZBURG: Assimilation in Hungary during the Nineteenth Century: Orthodox Positions in: Bela VAGO (ed.): *Jewish Assimilation in Modern Times*, (Boulder: Westview Press, 1981), 49-55.

5/ A Helytartótanács hathatós támogatásának eredményeképpen a zsidó kereskedők a vásárokat alkalmilag ugyan már 1755-től kezdve látogathatták, de állandó részvételüket az illetékes hatóságok továbbra sem tűrték. Tudjuk azonban, hogy már a 18. század hetvenes éveiben hosszabb-rövidebb időre megtelepedett Pesten egy-egy *commoráns*, azaz „időző” zsidó, olyan személy, aki csak meghatározott ideig tartózkodhatott a városban, s üzletet sem nyithatott. Csak a *Systematica gentis Judaicae regulatio* kibocsátását (1783. március 31.) követően nyílt meg a legtöbb város (a bányavárosok kivételével) kapuja, így Pesté is, az izraeliták előtt. Az első betelepülők főként a 18. században már folyamatos zsidó népelességgel bíró Óbuda mezővárosából érkeztek, de utóbb egyre nagyobb számban az ország más tájairól és külföldről is, főleg a Vencel-korona országaiból és egyéb osztrák örökös tartományokból, valamint a német államokból. Kereskedelmi tevékenységükkel egyre növekvő mértékben fellendítették a jelentéktelen kisvárosból - a természeti adottságai révén - néhány évtized alatt az ország gazdasági, majd politikai központjává váló Pest

gazdasági életét. 1785-ig Pesten csak *commoráns* zsidók laktak. Az első *tolerált*, „túrt” zsidó, az óbudai Israel Abraham Offenheim, aki helytartósági rendelettel állandó lakást bérelhetett és üzletet nyithatott, csak 1786-ban telepedett meg. (1787-ben a tolerált zsidók száma már 14-re rúgott, ez családtagjaikkal, szolgálóikkal együtt összesen 114 lelket tett ki. – Vö. BÜCHLER:1901, 347.) 1799 tavaszán Israel (ben Solomon) Wahrmann (Óbuda, 1755 – Pest, 1826) személyében az első pesti rabbit is megválasztották. A pesti zsidók túlnyomó többsége a legdinamikusabban fejlődő elővárosban, a Teréz(ia)városban lakott; a 19. század elejétől kezdve ez volt Pest legnépesebb kerülete. A többségében kereskedelemről élő zsidóság a városrész gyakran csak „Judenstadt”-nak nevezett centrumában tömörült, a „héber” száma Pesten 1830-ra 4,222, 1852-re 12,000 főre nőtt. A pesti zsidóság abszolút száma és a város össznépességén belül elfoglalt százalékos aránya három időmetszetben a következőképp alakult (vö. ZEKE Gyula: Statisztikai mellékletek in: HÉT ÉVTIZED:1990 1., 188 és DON, Jehuda – MAGOS, George: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése in: TSZ 1985/3 [1985], 443):

év	zsidók száma	az összlakosság %-át
1825	8,264	8,8
1869	44,890	16,6
1873	48,306	16,3
1880	71,940	19,4

A pesti zsidóság fejlődésére, egyházi intézményeire lásd HARASZTI György: Két világ határán in: HARASZTI:1999, 149-188.

6/ II. József halálakor, a kiváltságaikat visszanyert városok ismét élni kívántak azon jogukkal, hogy zsidókat nem kell megtúrni falaik között. Pest, Nagyszombat, Pécs már határidőt is szabott, amikor az elmúlt időszakban beköltözött zsidók kötelesek a város területét elhagyni. A Helytartótanács a zsidók kérelmére leiratot intézett a városokhoz, hogy mivel a zsidók kitiltása a városokból országos ügy, a kérdés eldöntése a rövidesen összehívandó országgyűlésre tartozik. Ez készítette a magyarországi zsidó közösség vezető embereit a pozsonyi Koppel Mendel Thebent és Éliá(s) Rosenthalt, hogy az országgyűlés összehívásával (1790. június 6.) egyidőben Budára összehívják a zsidóság megbízottait. A három napos budai nagygyűlés (ászfá) eredményeként létrehozta egy tíz főből álló bizottságot, hogy az országgyűlési tárgyalásokat és törvényt megelőzően, a „Magyarországon élő zsidók közönsége” érdekképviselőjének első újkori megnyilvánulásaként kérvényben forduljon a diétához és az uralkodóhoz védelemért és jogaik biztosításáért. Folyamodványukban szabad letelepedést, földvásárlási, iparüzési jogot, valamint az országos és a heti vásárokon való szabad kereskedelem biztosítását kérték. A valószínűleg javarészt a Magyar Kancellária referense, a szabadkőműves Pászthory Sámuel által fogalmazott és báró Splényi Ferenc váci püspök előadásában az országgyűlés elé került latin beadvány szövegét lásd in: *IMIT ÉVKÖNYV*:1900, ??

7/ CSIKY Kálmán et al.: *Corpus Juris Hungarici, Magyar Törvénytar 1740-1835*, (Budapest: Franklin Társulat, 1901), 186-187.

8/ VENETIANER:1922, 93-94. A Haller-bizottság javaslataihoz hasonló sorsra jutott az erdélyi országgyűlés elé terjesztett, Bánffy György gubernátornak, az erdélyi országgyűlés közigazgatási bizottsága elnökének és munkatársainak (Teleki Lajos, Michael Fronius) *Opinio de judaeis* című tervezete (1791/92) is. Vö. *GYÉMÁNT*:2000, 306-307 és

SEBESTYÉN Mihály: Egy soha meg nem valósult országgyűlési elaborátum – *Opinio de Judaeis* in SEBESTYÉN:2000, 46-65. A korábbi állapotokhoz képest változást jelentettek I. Ferenc 1807. és 1808. évi dekrétumainak ujjoncfelajánlási cikkelyei, amelyek szerint „az ujjoncok közé zsidókat is lehessen fölvenni és elfogadni”, illetve hogy „a zsidókra is azon község népességének arányában, melynek részét teszik, vesse ki az illető törvényhatóság a jutalékot és a zsidó községek által a saját tagjaik közül előállított egyéneket az ujjoncok fölajánlott számába el kell fogadni.” - VENETIANER:1922, 94.

9/ SZABOLCSI:1991, 245.

10/ SILBER:1983, 177. 1910-re az akkor 910.000 főt meghaladó magyarországi zsidóság (Horvátország nélkül) több mint fele városi lakos volt, az urbánus népesség 12,4%-a. (A falusi lakosságon belüli részarányuk csupán 3,1% volt.) Vö. László KATUS: *The Occupational Structure of Hungarian Jewry in the Eighteenth and Twentieth Centuries* in: SILBER:1992, 94-95.

11/ Jóllehet a zsidóknak 1848/49-ig, majd 1853 és 1860 között újból tilos volt földet birtokolni, földek, sőt szőlőskertek bérlése – ha nehézségekkel - már korábban is lehetséges volt. Elszórtan már a 18. század második felében találunk mezőgazdasági tevékenységet folytató zsidókat. 1774-es adatok Sáros megyében szántóföld-tulajdonos zsidók jelenlétéről tanúskodnak. Szőlőbirtokos zsidókról a Zemplén megyei Erdőbényéről 1787-ből van adat. Az összeírásokban időnként – leginkább az északi megyékben - zsidó „jobbágyok”-ra bukkanunk. Jakab Salamon pöstényi zsidó 1752-ben bérlője gr. Forgách Ignác összes jószágának. Vö. VENETIANER:1922, 75. A zsidók 18. századi földhasználatáról az országban részleteiben lásd MANDL Bernát: *Magyarországi zsidók földmivelési törekvései a XVIII. században* in: *IMIT ÉVKÖNYV*:1907, 280-298. A 19. század első felében a magyarországi

zsidóság egyharmada, az észak-keleti régióban több mint fele nemesi birtokokon *arendator* volt, korcsmák, malmok stb. bérlője. Ez gyakran némi földhasználattal is együtt járt. A nemesi kiváltságok eltörlése után (1848) a föld birtoklására és/vagy bérlésére irányuló törekvések felerősödtek. - Michael K., SILBER: A Jewish Minority in a Backward Economy: An Introduction in: SILBER:1992, 12-13.

12/ A magyar zsidók 18. századi gazdasági, ipari tevékenységére, terveire lásd VENETIANER:1922, 74-75 MANDL Bernát tanulmánya (*Zsidók közgazdasági tervei* in: *IMIT ÉVKÖNYV*:1905, 205-219) alapján.

13/ A legszámosabb réteget a zsidó községek vallási ismeretek mellett bizonyos világi műveltséget is elsajátító tanítói, illetve a tehetősebb családok által felfogadott magántanítók (*melámdim*) alkották, akik esetenként már átmenetként szolgáltak a világi értelmiség felé. Életüknek, küzdelmeiknek szép emléket állít Munkácsi Bernát édesapjának, az *oberlandi* Ávrám Mérir (Adolf) Munknak hébernyelvű önéletírása (MUNK:2002), amely egyben a 19. század második harmadának egyik legbecsesebb hazai zsidó öndokumentuma. A világi értelmiségi pályák közül az orvosi nyílt meg leghamarabb. A Habsburg-birodalom orvosi fakultásai elvileg már II. József 1781-es türelmi rendelete óta reális pályát jelentettek a zsidóságnak, ellentétben más karokkal, mivel ezek olyan foglalkozásokhoz vezettek volna, amelyeket a zsidók az emancipációt megelőzően nem folytathattak. (II. József rendelete előtt csak egyes zsidó orvosokról tudunk, akik külföldön szerzett diplomájuk birtokában praktizáltak Magyarországon, így a pozsonyi zsidó község orvosa Samuel Bernhard Oppenheimer, aki helytartótanácsi engedéllyel a nagyszombati egyetem akkor alapított orvosi fakultásán igazolta vizsgával orvosi képesítését, 1773. – Vö. GRÜNWALD Fülöp: *A zsidók története Magyarországon 1790-ig*,

(Budapest: kiadatlan kézirat a Magyar Országos Rabbiszeminárium könyvtárban, é. n. [1940-es évek eleje]), 62-63.) Az óbudai születésű Joseph Manes Oesterreicher volt az első, aki bécsi tanulmányok után végül 1782-ben - királyi engedéllyel - a budai egyetemen megszerezte a diplomát, majd Füreden fürdőorvosként praktizált. (VENETIANER:1922, 79-80). (A 19. század első felében a zsidók elvben jogi stúdiumokat is folytathattak, de csak 1856-ban kapott Magyarországon először zsidó ügyvéd működési engedélyt - HARASZTI:2004, ?.) Az orvostanhallgatók mellett az asszimiláció első nemzedékében (a kezdeti időkben a német kultúra vonzáskörébe került) írók, újságírók alkották a szekuláris, ha nem is szekularizált, zsidó értelmiség legszámosabb rétegét. Jelentősebb alakjaikról (Moritz Gotlieb Saphir, Karl Beck, Moritz Gans [Ludasi], Moritz Bloch [Ballagi] és társaik), tevékenységükről lásd OSZTERN Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi németnyelvű időszakai sajtóban a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig*, (Budapest: Pfeifer, 1930) és KOMLÓS:1997, passim. Az első magyarországi – németnyelvű – zsidó újságokról lásd Heinrich RÉZ: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn vom Beginn bis 1918*, (Südosteuropäische Arbeiten, Band 9), (München, ?, 1935) és SCHEIBER:1993 bibliográfiáinak megfelelő tételeit. 1890 előtt a magyarországi zsidó értelmiség szinte automatikusan két, esetenként háromnyelvű volt, az egyre nagyobb entuziazmussal elsajátított és művelt magyar nyelv mellett, a német a nagyvilággal ápoló kapcsolatok közvetítő eszköze volt.

14/ A 18-19. századi kelet-európai zsidóságra lásd HAUMANN:2002. A zsidók falusi kocsmák bérlőiként nem csupán szeszesitalokat árusítottak; a kocsmá zsidó bérlője többfunkciós kereskedő volt, aki amellet, hogy adott és vett, egyidejűleg a legkülönbözőbb hitelügyleteket is bonyolította. Gyakran teljesített a falusiak számára különféle városi

megbízásokat, nem csupán a kereskedelmi szférákban. A csomóponti szerepet betöltő falusi korcsma egyfajta lerakataként szolgált a legkülönbözőbb mezőgazdasági termékeknek, egyidejűleg hitelező és hitelközvetítő helyként is funkcionált. – Vö. Péter HANÁK: Jews and the Modernization of Commerce in Hungary, 1760–1848 in: SILBER:1992, 23–39, különösen 33-35. Ugyanakkor a zsidókorcsmáros, mint a földesurak és parasztok közötti közvetítő számos támadásnak volt kitéve mindkét oldalról. A nemesség számos képviselője, különösen az ország észak-keleti részében, (vö. KÖLCSEY Ferenc: A szatmári adózó nép állapotáról, 1830) a paraszti nyomorúság egyik okát a zsidó korcsmárosok tevékenységében vélte feltalálni, míg a parasztok szemében a zsidó parasztok szemében az elnyomó földesúri hatalom képviselője, egyik megszemélyesítője volt. Nem véletlen, hogy a felsőbbség és a vagyonos rétegek elleni megmozdulások - mint a felvidéki koleralázadás (1831) esetében is összekapcsolódtak a zsidóellenes atrocitásokkal. 1848. március 21-én - a pozsonyi zavargások idején - a zsidók teljes asszimilációja iránt fenntartásokat hangoztató Széchenyi egyenesen a statárium kihirdetését javasolta, mivel a „zsidóhecc” – mint írja: „...es ist der Krieg gegen das Eigenthum.” – MAJLÁTH Béla (szerk.): *Gróf Széchenyi István levelei*, (Budapest: 1889-1891, 3, köt. 604. A konfliktus – a vallási és gazdasági ellentéteken túl nemzetiségi területeken, így német többségű városokban vagy a felvidéki szlovákok között, az 1840-es évektől már etnikai jelleggel is bírt, a zsidókat nem csupán veszélyes konkurensnek, netán a jámbor falusi nép „megrontóinak”, hanem a magyarosító államhatalom eszközeinek is tekintették.

15/ Ennek az életörésnek az okai az adott történelmi szituációban és társadalmi struktúrában találhatóak. A sajátos történelmi fejlődésnek megfelelően a Magyar Királyságban nem alakult ki egy nagyszámú,

tőkeerős autochton kereskedő-polgári réteg. Ennek minimálfunkcióit korábban a magyar társadalomban csak alárendelt szerephez jutó, többségében idegen etnikumú kereskedők, legyenek akár örmény felvásárlók, „görög”-ök névvel összefoglalt balkáni közvetítő kereskedők, vagy német városi polgárok látták el, akik ugyanakkor - ha közülük sokan a türelmi rendeltig hátrányos helyzetben lévő keresztény kisebbségi hitfelekezetek tagjaiként is - többnyire polgárjoggal rendelkeztek, a helyi feudális rendszer részét alkották, és osztották az uralkodó nemesi társadalom érték és presztízs rendszerét. Ha meggazdagodtak, ritkán fogtak újabb kockázatos vállalkozásokba, inkább élve a rendi társadalom kínálta lehetőségekkel földbirtok (és a további privilégiumokat biztosító nemesség) megszerzésére törekedtek. Mivel a békés viszonyok helyreálltával számos társadalmi felemelkedési lehetőség állt rendelkezésükre a 18. század utolsó évtizedeitől kezdődően fokozatosan háttérbe szorultak (a „görög”-ök és örmények lényegileg a 19. század második harmadára el is tűntek) a feudális társadalom sáncain kívül álló, őket már egyre inkább számszerűen is meghaladó, bővített újratermelésben érdekelt, növekvő mértékben modernizációs technikákat alkalmazó, a „terepen működő”, városi lakhatás hiányában a földesúri *jurisdictio* alatt álló falvakban, uradalmi központokban megtelepedett, a korszak magyarországi társadalmának tendenciáiban leginkább polgári szektorát képviselő zsidósággal szemben. Vö. HANÁK i.m., 26-28, 38-39. A zsidó üzletemberek ugyanazokat és módszereket és eszközöket alkalmazták, mint keresztény konkurenseik. A sikerükhöz vezető különbség, a felhalmozott tőke forgatásában, a beruházási stratégiában rejlett. Mivel az 1840-es évekig nem szerezhettek földbirtokot, városi polgárjogot, nem tölthettek be hivatalnoki állást, s csekély kivétellel nem folytathattak diplomát igénylő tevékenységet, szinte egyetlen felemelkedési lehetőségként

rákényszerültek arra, hogy a felhalmozott tőkét újból üzletbe fektessék és új ágakra terjesszék ki vállalkozói tevékenységüket. Vö. HANÁK Péter: A zsidó kereskedők Magyarország modernizálásában in: *História* 2-3/XIII (1991), 19.

16/ Magyarországon a weberi „szabad munka racionális-kapitalista szervezete” nem az iparban, hanem az országos kereskedelmi hálózatban fejlődött ki. A nyugati típusú ipari vállalkozássá átnövő Verlag-System-mel szemben a magyarországi kereskedőtőkés fő működési területe hosszú ideig a terménykereskedelem volt. A malom- és cukoriparba a 19. század közepétől befektetett tőke döntően itt halmozódott fel. Vö. HANÁK i.m., 25-28 és 32-35. Lásd továbbá Michael K., SILBER: A Jewish Minority in a Backward Economy: An Introduction in: SILBER:1992, 3–22, különösen 3-12.

17/ VÖRÖS Károly: A magyarországi zsidóság helyzete a mohácsi vésztől 1918-ig in: GAZDA:1989, 29. A kereskedelmi tevékenységnek az ipari szférákra való átnyúlásáról, a csonka zsidó társadalomról uő., 29-32. A környező országok zsidóságától eltérő magyarországi állapotokról, perspektívákról lásd Walter PIETSCH. A magyar vidéki zsidóság fejlődésirányzatai a 19. század első felében in: *MÉJ* 2003/3 (2003), 75-82. A 19. század első felének zsidó nagykereskedőiről: Vera BÁCSKAI: Jewish Wholesale Merchants in Pest in the First Half of the Nineteenth Century in: SILBER:1992, 40–49, illetve BÁCSKAI:1989.

18/ SZABOLCSI:1991, 245. Nagyváthy János gyakran idézet röpiratában (*A tizenkilencedik században élt igaz magyar hazafinak örömörái*, 1790) ugyancsak síkraszállt a zsidóknak a társadalomból való kirekesztése ellen. Lásd RICHTMANN Mózes: A régi Magyarország zsidósága (1711-1825) in: *MZSSZ*29 (1912), 9-40, 91-122, 298-318, különösen 302-304.

19/ A korabeli felvilágosultak-felvilágosítók jellemző típusa a világi tudományokra szomjazó fiatal, gyakran (korábbi) *jesíva-bócher* (Vö. MUNK:2002, passim). Közéjük tartoztak a Vencel-korona országaiból bevándorló ifjak, akik a jómódú családoknál házitanítóként tevékenykedtek. A nem zsidó kultúrával érintkezve sokan eltávolodtak a zsidóságtól, akár ki is keresztelkedtek. „E rétegből kerültek ki a szabadfoglalkozású pályákat választó első zsidók. Többen közülük az irodalom felé vették útjukat, jelentős szerepet vállalva a magyarországi német nyelvű irodalomban és újságírásban.

A felvilágosultak másik típusa a héber *mászkil* [felvilágosult, felvilágosító, a *hászkalá* <zsidó felvilágosodás> követője – H. Gy.] , aki elsajátította a kor felvilágosult eszméit, de megmaradt a zsidóság keretein belül. Különbségeket azonban közöttük is felfedezhetünk; a mérsékelt felfogású *mászkil*-t, másrészt a zsidó hagyományokhoz kritikusan viszonyuló felvilágosultakat. A zsidó hagyományok alapján állók közül kiemelkedett a Rosenthal család. A móri Rosenthal Naftali (1728-1798) Moses Mendelsohn fiataalkori barátja volt, fia, Rosenthal Salamon (1764-1845) fordította héberre Mendelsohn /.../ műveit /.../ és kapcsolatban állt korának mérsékeltebb felvilágosult tudósaival, köztük a prágai Slómó Jehudá Leib Rappoporttal (1790-1867) és a páduai Smuel Dávid Luzattóval (1800-1865).

A magyarországi héber *mászkil*-ok közül kiemelkedett Levisohn Salamon (1789-18239, a modern héber irodalom jelentős személyisége. A többi *mászkil* szerepe irodalmi szempontból jelentéktelen volt, de mivel műveltségük héber jelleget viselt, nagy hatást tudtak gyakorolni hagyományhű környezetükre. Többen közülük, nagyrészt vidéki városok lakói, a bécsi időszak héber kiadványokban publikálták írásaikat.” – KATZBURG:1999, 60.

20/ A magyarországi zsidó felvilágosodás kezdetben nem rendelkezett sajátos jelleggel sem a nyelv (német és alárendelten héber), sem pedig az eszmék tekintetében, csupán a szomszédos országok hasonló mozgalmainak vetülete volt. (Vö. Michael K., SILBER: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on the Haskalah and Reform in Hungary* in: Jacob KATZ (ed.), *Toward Modernity. The European Jewish Model*, (New Brunswick – Oxford: Transaction Books, 1987), 107–157.) Mérsékelt jellege elsősorban annak tulajdonítható, hogy a zsidó felvilágosodás Magyarországra elsődlegesen Csehország közvetítésével érkezett, amelynek *hászkalá*-mozgalma vallási modernizációs törekvéseiben – ellentétben a militáns németországi zsidó felvilágosodással – maga is „fontolva haladó” volt, nem távolodott el a hagyományoktól. Az első reformerekről lásd BÜCHLER Sándor: *A zsidó reform úttörői Magyarországon* in: *MZSSZ17* (1900), 107-119. A reformerek a rabbinikus törvények szigorúságát kárhóztatva a hitélet korszerű átformálására törekedtek. A legjelentősebbek közé tartozott a bajorországi születésű, jelentős természettudományos ismeretekkel rendelkező és szakírói tevékenységet folytató Dávid ben Méir há-Kohén Friesenhausen, aki a tudomány és vallás összeegyeztethetőségét kutatta. E célból a rabbiképzés intézményes kereteinek megteremtésére törekedett, 1806. július 24-én József nádorhoz benyújtott részletes tervezetében javaslatot tett a rabbiképző felállítására, de javaslatát a kérdéssel csak 7 évnyi halasztás után foglalkozó Helytartótanács – a javaslatot a zsidóság további elkülönülésének eszközeként megbélyegezve 1813-ban elutasította, arra hivatkozva, hogy a zsidóság nem rendelkezik az intézet létrehozásához szükséges pénzalappal. Friesenhausenről és tevékenységéről lásd SCHÖN:1997,45-49; Moshe CARMILLY-WEINBERGER: *One Hundred Years of the Seminary in Retrospect* in: *RABBINICAL SEMINARY*:1986, 3-5; Meir GILON: Dávid

Friesenhausen a felvilágosodás és chászidizmus között (héberül) in: RABBINICAL SEMINARY:1986, 18-54 (héber rész); PATAI:1996, 242-244. Az utóbb kikeresztelkedett Marcus (vagy Mordecháj) Nissa Weiss az 1802-ben a *Der Jude wie er ist* című emlékiratában a zsidók „erkölcsi érzület”-ének átalakításának kérdéseit taglalta, hevesen támadva a modern világtól elzárkózó ortodoxiát. Weiss az étkezésre és ruházkodásokra vonatkozó szabályok megváltoztatását kívánta. A részleges egyenjogúsítást és vallási reformokat egyaránt magában foglaló elképzeléseit részletesebben az 1807-ben megjelent *Unpartheyische Betrachtungen über das grosse jüdische Sanhedrin zu Paris* című munkájában fejtette ki. Vö. PATAI:1996, 242. Erre az időszakra esik a magyarországi zsidó felvilágosodás első generációja legnagyobb hatású alakjának, Chorin Áronnak a fellépése. Életéről, működéséről lásd a 44. jegyzetet. Korai követői közé tartozott a homonnai rabbi, Eliézer ben Wolf Liebermann, aki társait korszerű reformokra szólította fel, nem kizárva más vallások jó és célszerű szokásainak követését. Lásd PATAI:1996, 244.

21/ SZABOLCSI:1991, 245. A magyar rendi alkotmányosság 10 éves korlátozása után először 1825-ben összeült országgyűlés újraindította az 1792-ben félbehagyott bizottsági munkálatokat. A munkálatok folytatásaként 1831-ben elkészült tervezet - a zsidó közösségeknek az 1807-es országgyűléshez intézett folyamodványával összhangban – a zsidók jogainak bővítését összekapcsolta a zsidók foglalkozási ágakba (földbirtokos, kereskedő, „szabad művészetek mestere”, kézműves, engedélyes házaló kereskedő) való besorolásának igényével. „A javaslat a zsidóknak a fennálló rendi társadalomba való beillesztését célozta, az ezzel járó jogok megszerzésével együtt. /.../ az 1830-as években színre lépő reformnemzedék /.../ képviselői azonban a zsidóság tevékenységének és beilleszkedésének kérdését már a pogáru

társadalom és a polgári nemzet megteremtésének szemszögéből szemlélték.” – PREPUK:1997, 63-64.

22/ Az etnikai és vallási kisebbségeknek, így a zsidókénak is, a magyarországi kapitalizmus kezdeteinél - az autochton középosztály hiányában - játszott szerepe, súlya egyike a modern kori magyar történelem alapkérdéseinek. A korábbi nézetekkel ellentétben a mai kutatók többsége arra a nézetre hajlik, hogy az 1860-as évek előtti zsidó szerepvállalás mértéke, modern jellege korlátozott volt, annak ellenére, hogy a zsidók 1840 (1848, 1860, 1867) előtti jogi helyzete, felemelkedési lehetőségei alapvetően eltértek a hasonló polgári, polgáriasuló elemekétől. A kérdés általános vetületéről lásd Michael K., SILBER: A Jewish Minority in a Backward Economy: An Introduction in: SILBER:1992, illetve BÁCSKAI:1989, passim; a pesti nagykereskedők vonatkozásában BÁCSKAI: Jewish Wholesale Merchants in Pest in the First Half of the Nineteenth Century in: SILBER:1992, 40–49. A kérdés tágabb kontextusú társadalomtörténeti megközelítéséről: GYÁNI Gábor: A polgárosodás történeti problémája in: GYÁNI:2002, 98-115.

23/ FEJTŐ:2000, 47-59, különösen 55-59. A korabeli magyar nemzeti mozgalom befogadó jellege, győzelmi perspektívája és a gazdasági fejlődés kínálta felemelkedési lehetőségek voltak a legfontosabb hatóerők, amelyek a harmincas-negyvenes évek fiatal zsidó nemzedékének legmozgékonyabb részét a soketnikumú Magyar Királyságban magyar liberálisok táborába vitték, ily módon előre kijelölve a magyarországi zsidóság többségének jövőbeli útját. Döntésüket megkönnyítette a magyarországi nemzetiségek, elsősorban a városi német lakosság, ellenséges magatartása és az a tény, hogy az 1848 előtti kritikus évtizedekben a Habsburg birodalom vezetői a fejedelmi jog, a hagyományos legitimitás alapjára helyezkedtek, gyanakodva figyelték az új keletű nacionalizmus általuk bomlasztónak tartott erőit, de legalább

annyira a német kultúrának és az összbirodalmi lojalitásnak az összekapcsolásával próbálkozó felvilágosodás-kori állampatriotizmus megújuló törekvéseit is. A reformerekkel ellentétben a korabeli zsidóság tömegei - ha a kérdés egyáltalán artikuláltan felmerült - megmaradtak az évezredes hagyományok (*diná málkutá diná* – az állam törvénye a törvény) által előírt államhatalom iránti lojalitás keretein belül, élve a gazdasági lehetőségekkel s bezárkózva saját vallási-kulturális tradíciók világába.

24/ GYURGYÁK:2000, 263. A társadalmi átalakulás motorja, az alsótáblán reprezentált magyar köznemesség javarésze az első, a főrendek (felsőtábla) a második, a városi polgárok többnyire a harmadik álláspontot képviselték.

25/ Nézeteit a diéta felsőtáblájának 1840. március 31-i ülésén fejtette ki. Röviddel ezután írta klasszikussá vált értekezését. Vö. KATZBURG:1999, 40-42 FEJTŐ:2000, 51-52. Lásd továbbá Stephen B.VARDY: The Origins of Jewish Emancipation in Hungary. The Role of Baron Joseph Eötvös in: *Ungarn Jahrbuch* 7 (Mainz: ?, 1976), 137–166. Eötvös, eredetileg a *Budapesti Szemle* 1841. évfolyamában (no. 2 [február], 110-156) közétett, nagy tanulmányának gondolatmenetére erősen hatott az e vonatkozásban mintaképének tekintett Thomas MACULAY híres értekezése (*Civil disabilities of the Jews in England*, 1831) az angliai zsidók választhatósága érdekében. Eötvös érvelésének elemzése során Venetianer az emancipáció ellenzőinek motívumai közül nyomatékosan kiemeli a zsidó vetélytárs gazdasági tevékenységétől való félelmet. – VENETIANER:1922, 135-136.

26/ Az emancipációnak erre az aspektusára Eötvös az 1840-es évek vitáiban még nem utalt, de hallgatólagosan benne rejlik a szövegben. Az 1860-as években írt naplójegyzeteiben (Br. EÖTVÖS József: *Naplójegyzetek – Gondolatok, 1864-1868*, közzéteszi /.../ LUKINICH

Imre, [Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1941], 68-69, 296) *expressis verbis* megfogalmazza ezt a gondolatot.

27/ Lásd híres tinta és mentőcsónak hasonlatait. „Széchenyitől, a született arisztokratától nem idegen a megvetés a zsidók, különösen a felkapaszkodott zsidók iránt. Modora szarkasztikus, hajlik a végletes ítékezésre. De bőven lehet találni pejoratív kitételeket bármely nációra roppant terjedelmű irataiban és műveiben. A zsidókat illetően még a romantikus együttérzés is megszólal benne: 'Ha az ember tekinti, hogy Magyarországon ezen szerencsétlen népfaj egy idő óta mennyi ipart fejt ki, lehetetlen, hogy az ember valami szimpátiát ne érezzen...' – mondja 1844. október 1-i beszédében.” – BENCE:1988, Különös, 15. A zsidók emancipációjának kérdésében vallott, a túlzásba vitt demokráciától és általában a magyarságnak más népekkel, etnikumokkal szembeni szám- és potenciabeli hátrányától (egyedül vagyunk) való félelmével átszínezett - utóbb az antiszemita interpretációk által eltorzított - nézeteinek ismertetését, elemzését lásd George BARANY: »Magyar Jew or: Jewish Magyar?« Reflections on the Question of Assimilation' in Bela VAGO – George L. MOSSE (ed.): *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918–1945*, (New York – Toronto – Jerusalem: John Wiley and Sons – Israel Universities Press, 1974), 51 – 98, különösen 56-62; FEJTŐ:2000, 52-53 és GYURGYÁK:2001, 267-268.

28/ „Az emancipációnak Kossuth felfogásában 'két ága' van. a politikai emancipáció és a szociális. Az egyik a törvényhozás dolga, a másik 'csak annyiban, amennyiben a szociális egybeolvadásnak törvényes akadályait el kell hárítani'. A szociális emancipációhoz olyan reformokat kell véghez vinni, melyeket csak a zsidók valósíthatnak meg. Ameddig ugyanis 'a zsidó vallás szoros követői vallásuk tanaihoz tartozónak vélik ama hajdan politikai, most pedig a szociális térre átvitt intézményt, hogy más vallású polgártársaikkal egy sót, egy kenyeret nem ehetnek, egy

bort nem ihatnak, egy asztalnál nem ülhetnek, egy edényt nem használhatnak’, ameddig ilyen tilalmak ’a különböző vallásfelekezetek szociális egybeforradását gátolják’, addig a zsidók szocialiter emancipálva nem lesznek, ha mindjárt politikailag százszor emancipáltatnak is’. Ezt pedig, a szociális emancipációt azzal kellene előkészíteniük a zsidóknak, hogy egy szanhedrint hívnak össze – mint Franciaországban tették Napóleon parancsára -, s ott ’ünnepélyes egyházi hitvallomás’ formájában a vallás lényegéhez nem tartozónak nyilatkoztatják ki a közeledést akadályozó parancsokat.” – BENCE:1988, Különös, 19. Kossuth álláspontját az újabb irodalomban részletesen elemzi Michael K. Silber: *Sorsé há-pilug be-jáchádut Hungárijá: tmurót tárbutiót ve-chevrátiót mi-jomé Joszéf há-séni ád erev máhápechát 1848* (SILBER:1985), 150-158. Mikor végül döntésre került sor lényegileg az ő álláspontja diadalmaskodott. A szabadságharc végnapjaiban a magyar országgyűlés elfogadta a feltételekhez kötött emancipáció alapelveit.

29/ „A nemesség és a zsidók közeledése nem a társas érintkezésben megy végbe, családi kapcsolatok ekkor még szóba se jönnek. Bár a harmincas évektől fogva felvesznek zsidókat a reform-szellemű egyesületekbe és klubokba, sőt ez sokhelyütt tudatos program, az úri társaság egészében exkluzív marad. A találkozásra a politika mezején kerül sor. Zsidók támogatják a reformok által felkarolt gazdasági és kulturális ügyeket. Hozzájárulnak a megyei tisztségekre és országgyűlési követségekre pályázó liberális jelöltek választási kampányához. Mozgalmakat indítanak – a maguk körében – a magyar nyelv terjesztésére és ápolására. Nem a magyar elemmel összekeveredve, hanem külön társadalmi egységként kapcsolódnak be a közös célok előmozdításába. Ebből adódik az a különös jelenség, hogy a zsidók először németül – német röpiratokban és újságokban – beszélnek meg és védelmezik a magyar ügyet.” – BENCE:1988, Különös, 4.

30/ Az 1832-1836-os reform-országgyűlésen a zsidóság helyzetének rendezése a vallásügy kapcsán került az országgyűlés elé. 1833. április 11-én Temes megye küldötte javasolta, hogy a türelmi adó eltörlése mellett a zsidókat ruházzák fel a polgári jogokkal, s szintúgy Baranya, Bars, Ung Veszprém megyék követői nemcsak a vallási, hanem a polgári szabadságot is biztosítani kívánták a zsidók számára. Somogy megye javaslatára azonban a polgári jogok kérdése lekerült a napirendről és a zsidóügy tárgyalása a türelmi adó kérdésére korlátozódott. (az alsótábla, majd - háromszoros üzenetváltás után - a felsőtábla is belegyezett a „gravamen”-nek tekintett türelmi adó megszüntetésébe, de az uralkodó a hatalmi jogkörét megkérdőjelező javaslatot elutasította.) – SIMON László: *Zsidókérdés a reformkorban (1790-1848)*, (Debrecen: 1936), 30; SZÁNTÓ Sámuel: Adalékok a zsidók történetéhez Magyarországon (1790-1840) in. *MZSSZ3*, 663. „A haladók és a rendi sérelmi politikát képviselők /.../ egyetértettek abban, hogy a zsidóság korabeli állapotában nem alkalmas a nem-zsidó társadalmat megillető jogok elnyerésére. Többen a zsidók erkölcsi színvonalának alacsony fokára hivatkoztak, mások az elzárkózásra való hajlamot és anémet nyelvhasználatot kifogásolták.” – PERPUK:1997, 65. A kérdés tágabb összefüggéseit lásd Wolfgang HÄUSLER: *Assimilation und Emanzipation des ungarisches Judentums um die Mitte des 19. Jahrhunderts* in: *SJA III*, (Eisenstadt: Edition Roetzer, 1976), 33-79 és KECSKEMÉTI Károly: *A liberalizmus és a zsidók emancipációja* in: *TSZ* 1982/2 (1982), 185-210. Az egyes társadalmi csoportok és a nevükben fellépő személyek nézeteinek összefoglalását különösen irodalmi vonatkozásokban lásd ZSOLDOS:1943, passim és ZSOLDOS:1998, 7-31. Az események menetére lásd GROSZMANN Zsigmond: *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835-1848)*, (Budapest: Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat R.-T, 1916), kronológiájára: HARASZTI:2004, **??**. A

zsidóságon belüli változások híveinek erősödését mutatja, hogy 1830-ban Pesten a közösség vagyonos tagjai bécsi mintára (*Wiener minhág*) – öt évvel Prága előtt járva! - Kultusz Tempomot (*Cultus Tempel*) létesítettek istentiszteleti reformjaik megvalósítása céljából. Az istentiszteletet kórus kísérte, a prédikáció nyelve a jiddis helyet a német lett, 1832-től a házasságkötést az udvar helyet a templomban végezték. A hagyományokhoz ragaszkodók a reformokat a zsidó vallás elleni támadásként fogták fel, viszályok törtek ki, amelyek csak a morvaországi származású (Kruknau) jó diplomáciai érzékkel rendelkező, nagytudású Schwab Lőw (1794-1857) főrabbivá választása (1836) után csendesültek el. Schwab, aki Chátám Szófér tanítványa volt az emancipációért folytatott küzdelem élharcosa volt. Működése alatt Pest – Pozsonnyal szemben – a hazai zsidóság elismerten legfőbb képviselőjévé vált. A magyarországi zsidóság haladó szárnyának képviselői között, mint az Lőw Lipót korabeli beszédeiben is kifejezésre jut, a negyvenes években egyre népszerűbbé vált az a mazziniánus eszme, amely az emberi szabadság megvalósításának útját a nemzeti célok támogatásával kívánta elősegíteni [George BARANY: 'Magyar Jew or Jewish Magyar?' Reflections on the Question of of Assimilation in: *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918-1945*, ed. by Bela VAGO – George L. MOSSE, (New York – Toronto – Jerusalem: John Wiley and Sons – Israel Universities Press, 1974), 66]. Ez jó alapul szolgált a magyarságot megtestesítő liberális nemességgel való szövetség gondolatának terjedéséhez.

31/ Pesten a 18. század utolsó évtizedeiben még II. József rendelete ellenére sem létesítettek iskolát. 1814-ben viszont maga a közösség kezdeményezi egy „Nationalschule” létrehozását. Pozsonyban a császár rendeletére alapított Normalschule az uralkodó halála után csak látszatéletet él, míg 1820-ban a „Zsidó Családapák Egylete” – Chátám

Szófér tilalma ellenére – feléleszti a tanintézetet. Chorinnak csak 1832-ben sikerül az aradi gyülekezet konzervatív erőin felülkerekedve létrehozni egy világi tárgyakat is oktató iskolát. – BENCE:1988, Felvilágosodás, 19-20. Az iskolák száma a 19. század első felében szinte folyamatosan emelkedett. Az 1840-es években a magyarországi zsidóknak legalább a fele ismerte a latin vagy gót betűt. A helyi közösségek által létesített és fenntartott elemi iskolák általában 2-3 osztályosok voltak, de minden osztály többnyire két évfolyammal működött, így a tanulók 4-6 évig tanulhattak ilyen szinten. A főtárgy továbbra is a vallástan maradt, de helyet kapott a német nyelv, a helyesírás, a fogalmazás, a szépírás, a számtan, az ének és a reformkortól néhol a magyar nyelv is. A tanítás nyelve az 1860-as évekig a német volt.

32/ Lásd Joseph BEN-DAVID: A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon in *Világosság*, 1997/8, 3-38 [1952]; SILBER:1985; KATZ:1999, passim.

33/ A vallástól való eltávolodás és a világi eszmék behatolása elleni küzdelem jegyében az ortodoxia megszilárdítása és a mérsékelt reformerekkel való esetleges megegyezés érdekében indítványozta 1844-ben Srágá Feivel (Paul) Hurwitz (Horowitz) pápai rabbi egy országos rabbigyűlés összehívását Paksra. A tanácskozás kísérlet volt, hogy a magyarországi zsidóság szellemi és vallási életét megegyezés alapján rendezzék, de ez a kísérlet - előrevetítve az 1868-69-es egyetemes kongresszus későbbi sikertelenségét – az ortodox rabbik többségének fenntartásai miatt (a meghívott 120 rabbi közül csak 25, többnyire a kisebb gyülekezetekből, tett eleget a felkérésnek) kudarcba fulladt. A gyűlés fő tárgya a vallási és nevelési ügyek rendezése, illetve az erre felügyelő szervek felállítása volt. A Hurwitz által képviselt ortodox álláspont a rabbinikus szupremáciát kívánta intézményesíteni, míg a

Schwab Lów (aki jó szándéka jeléül Arszlánra magyarította fordításban megjelent munkájának címlapján a nevét, de csak nagyon keveset tudott magyarul) pesti rabbi által – az agg Kohn Götz Schwerin bajai rabbi támogatásával – előterjesztett tervezet a világi oktatás fejlesztése mellett egy központi országos terv felállítását javasolta világi vezetők bevonásával. Schwab javaslatát a gyűlés tárgyalásra sem méltatta az összetételénél fogva egyébként is határozatképtelen gyűlés, egy nappal a tárgyalás megkezdése után feloszlott. – Vö. GONDA:1992, 77-79 és KATZBURG:1999, 67-69

34/ HARASZTI: Szezárd zsidók Magyarországon a kezdetektől in: HARASZTI:1999, 69.

35/ Megjelent 6 kötetben Pozsonyban és Munkácson 1841-1912 között.

36/ A nagyvilágban Chátám Szófér a politikai cionizmus életrehívójaként elhíresült Theodor Herzl (Herzl Tivadar) mellett mindmáig a legismertebb és legjelentősebb magyarországi zsidó személyiségnek számít. Életéről és munkásságáról lásd Jacob KATZ: Chátám Szófér életrajzához in: *Századok* 126/1 (1992), 80-112 és Schlomo SPITZER: Der Einfluss des Chatam Sofer und seiner Pressburger Schule auf die jüdischen Gemeinden Mitteleuropas im 19. Jahrhundert in: SJA VIII, (Eisenstadt: Edition Roetzer, 1980), 111-121. Zarándokhellyé vált síremlékéről: HARASZTI György: Mauzóleum Pozsonyban. Chátám Szófér síremléke a „föld alatti” temetőben in: *História* 2004/2-3 (2004), 67. A születő reform és neológ irányzatok elleni harcban kialakuló ortodoxiáról lásd továbbá a magyar származású Moshe SAMET kitűnő tanulmányát: The Beginnings of Orthodoxy in: *Modern Judaism* 8 (19889, 249-269.

37/ A Szófér-család 4 generáción keresztül töltötte be a pozsonyi rabbiszéket, az ortodoxia fellegvárát. Az általuk fenntartott *jesíva* (vallási főiskola) közel egy évszázadon keresztül a legjelentősebb volt Közép-Európában, befolyása kiterjedt szinte valamennyi magyar gyülekezetre

és még jóval azokon is túl. Chátám Szófér és iskolája tanítványain keresztül döntően meghatározta a nyugat- és közép-magyarországi ortodox zsidóság fejlődését. Vö. KATZBURG:1999, 69-71.

38/ Vö. PINKÁSZ:1976 és PINKÁSZ:1980, passim. A magyarországi jesivákról általában lásd Ávrám FUCHS: *Jesivót Hungárijá bi gdulátán u-be-churbánán* I-II, (Jerusálajim: ? , 1978, 1987) DOMÁN István: A magyarországi jesivák in: KRIZA Ildikó (szerk.): *A hagyomány kötelékében*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990) és Armin Harry FRIEDMAN: *Major Aspects of Yeshivah Education in Hungary, 1848-1948. (With Emphasis on the Role of the Yeshivah of Pressburg)*, PhD disszertáció, (New York: Yeshiva University, 1971), (Ann. Arbor, Michigan, 1974, Univ. Microfilms XV. 383). Későbbi időszakokról: Cvi MOSKOVITS: *Jesivák Magyarországon. Adalékok a zsidó hitközségek 1944. évi összeírásának történeti értékeléséhez*, (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1999).

39/ A Tóra- és általában a vallási irodalom is jelentősen fejlődött, e téren számos jelentős nyomtatvány látott napvilágot. A szerzőkre és műveikre lásd Jichák Jozsef Kohen-nek a régebbi irodalmat feldolgozó nagy összegzéseit: KOHEN:1989 és KOHEN:1995, passim.

40/ Jichák Taubról és a köré szőtt legendákról lásd HANDLER:1978.

41/ A magyarországi chászidizmus történetével LŐW Lipót foglalkozott először: *Vergangenheit und Gegenwart der Chassidäer* in: *Gesammelte Schriften*, II (Szeged: Bába & Engel 189?), 57-103 (eredetileg in: *Ben Chananja*, 1859). A chászidizmus elterjedésére lásd KATZBURG:1999, 76-80. A Teitelbaum-dinasztia és az erdélyi chászidizmus történetét részletesen Schön Dezső dolgozta fel eredetileg a harmincas években Erdélyben megjelent könyvében.: SCHÖN1997. A máramarosi chászidizmusról: Vasile GRUNEA: *About Hasidism in Maramureş* in: *Studia Judaica* III, (szerk.: Ladislau GYÉMÁNT), (Cluj – Napoca: Editura

Sincron, 1994), 148-154 és Mircea MOLDOVAN: Hasidism and Human Endurance in Maramureş in: uo., 155-157. A vizsnyici chászídok magyarországi szerepéről lásd Eugen GLÜCK: The Rabbinic Court of Vijniţa While Active in Oredea (in the View of the Local Population) in: *Studia Judaica* III, (szerk.: Ladislau GYÉMÁNT), (Cluj – Napoca: Editura Sincron, 1994), 158-164. A chászíd mozgalom magyarországi történetének legújabb rövid áttekintése FROJIMOVICS Kinga: ??? in: HAGAR:2002, ?-?. Magyarországon „...egy olyan kései aránylag kései fázisában terjedt el nagyobb mértékben a chászidizmus, amikor vezetői kezdték felismerni, hogy össze kell fogniuk a rabbinikus ortodoxiával a közös ellenség a hászkálá ellen, s a népi miszticizmus naiv bája is mindinkább elhomályosult a közönséges babona mellett.” - BENCE:1988, Felvilágosodás, 15-16.

42/ MZSL:1929, 801; KOHEN:1995, ?; KATZBURG.1999, 78-79. A Spira-dinasztia későbbi tagjairól és a modernitás, valamint a cionizmus elleni küzdelmükről lásd Allan N. NADLER: The War on Modernity of R. Hayyim Eleazar Shapira of Munkacz in: *Studia Judaica* III, (szerk.: Ladislau GYÉMÁNT), (Cluj – Napoca: Editura Sincron, 1994), 91-123.

43/ A magyarországi chászídok és a pozsonyi típusú ortodoxia követői, illetve 1871-től az ortodox központi iroda közötti ellentétekről lásd SCHÖN1997, passim. Lásd továbbá Michael K. SILBER kitűnő esettanulmányát az 1862. évi (sátoralja)újhelyi kontroverziáról és előzményeiről: The Limits of Rapprochement: The Anatomy of an Anti-Hasidic Controversy in Hungary in: *Studia Judaica* III, (szerk.: Ladislau GYÉMÁNT), (Cluj – Napoca: Editura Sincron, 1994), 124-147.

44/ A magyarországi zsidó felvilágosodás úttörője, az emancipációs mozgalom egyik megindítója, a 19-20. századi nagytőkés Chorin-család őse Hranicében (Weisskirchen, Morvaország) született 1766. augusztus 3-án. Két évig a nagymartoni (Mattersdorf) jesívában tanult, majd

tanulmányait Ezékiel Landaunál folytatta Prágában, ahol vallási ismeretek mellett széleskörű jártasságra tett szert az egyetemes filozófiában is. Nagy érdeklődést tanúsított a zsidó misztika iránt, és ugyancsak Prágában tanulta meg az irodalmi német nyelvet is. 17 éves korában megnősült és kereskedői pályára lépett, de mivel e téren nem boldogult - s képzettsége és természete úgyszólván olyan pályára ösztökélte, amelyen zavartalanul folytathatja tudományos kutatásait -, elfogadta az aradi hitközség meghívását és 1789-ben rabbijuk lett. Az ottani rabbiszéket haláláig (1844. augusztus 24.) töltötte be. Első röpirata 1798-ban jelent meg *Imré Noám* címmel. Ebben rituális kérdéseket vetett fel, és engedélyezte a kecsge evését, mert a kósersági tilalom csak a nem pikkelyesekre vonatkozik. Jóllehet Landau is osztotta ezt a véleményét, a nagytekintélyű Mordecháj Benet morvaországi főrabbi megtámadta ezért, úgyszintén Kriszhaber Izsák paksi rabbi is, aki külön műben (*Mákkel Noám*) cáfolta meg Chorin nézeteit. Chorin a *Sirjon Káskászim* című röpirattal válaszolt (1799). Ebben számos hazai zsidó tradíció ellen foglalt állást, amiért hagyományhű rabbitársai ellenségüknek tekintették. Ez jól megmutatkozott, amikor még ugyanezen évben Somogy megyében járt, hogy az ottani jövődöbéli nagykanizsai rabbiszéke érdekében agitáljon. Prédikációi rendkívüli tetszésre találtak, s a helyi hitközségi elnök támogatását is elnyerte, de a vele szembeni rabbinkus ellenállás olyan erős volt, hogy ejtették, jóllehet már egy röpirata címlapján nagykanizsai főrabbiként tüntette fel magát. 1803-ban Prágában adta ki az *Émek há-Sáve* című háromrészes munkáját, amelyben deklarált reformerként élesen támadta azokat a szokásokat, amelyeknek szerinte a zsidóságban nem volt jogalapja. Reformjavaslatait a Talmud döntéseire alapozta. Művében ritka nagy tudományának adta jelét: Maimonidészt, a *háláchát* és *haggádát*, továbbá a zsidó misztika főművét, a *Zohárt* filozófiai módszerrel kritizálta. Nézetei csupán a teóriákra vonatkoznak, mert a gyakorlati

kabbalát, mint a józan ésszel ellenkezőt elvetette. Jóllehet ez a munka *Móse Münz* (Münz Mózes) óbudai rabbi előszavával jelent meg, mégis nagy felháborodást keltett ortodox körökben, mert ezek tartalmát eretneknek találták. Mordecháj Benet Nikolsburgból arra kérte az aradi közösséget, hogy égessék el a könyvet. A község nagyobb része ugyan Chorin pártján állt, de miután ellenzék vezetője Chorint prédikációja közben inzultálta, a község szakvéleményt kért Müntől arra nézve, hogy tartalmaz-e Chorin könyve eretnekséget. Az ortodox Münz, a túlzott reformok ellenfele, korábban approbálta a könyvet, így komoly dilemma elé került, mert az ultraortodoxok sürgették, hogy minősítse eretnekségnek azt a könyvet, amelyen a saját neve is rajta állt. Münz a problémát úgy oldotta meg, hogy 1805-ben Óbudára két idegen rabbit hívott meg vallási bíróság (*bét din*) tartása céljából, s ez elé idéztette Chorint. A tárgyalás második napján azonban az elnöklő Münz nem jelent meg, mire a rangidős Smuel Butsevitz aszódi rabbi kihirdette az ítéletet, amely arra szólította fel Chorint, hogy égesse el könyvét, és tartalmát írásban vonja vissza. Ha ezt nem tenné meg, akkor büntetésképpen az eretnekséggel határos állásfoglalásáért le kell vágni szakállát. Azonkívül elrendelték Chorin fizetésének leszállítását, amit azonban az aradi hitközség elutasított. Chorin, akinek nagy tekintélye volt az állami tisztségviselők körében, a kormányzathoz fordult, amely 1806-ban érvénytelenítette az ítéletet. Az elkövetkező időszakban Chorin továbbra is a reformok híve maradt, főleg miután olvasott a hamburgi újításokról. Elkezdte megreformálni a rituális szokásokat, és idővel kiterjesztette reformjait, különös tekintettel a zsinagógai liturgiára. Az elsők között javasolta német nyelvű hitszónoklat bevezetését. Eltörölte a *Kol nidre* imádságot, lerövidítve, megváltoztatva más imádságok szövegét, megengedte az imádkozást (*Nogá há-Cedek* című művében) helyi nyelveken, fedetlen fővel és az orgona szombatokénti használatát, de

Münz kérésére ezeket a tanait 1809-ben visszavonta, noha később újból felvetette ezeket a témákat. Megrövidítette továbbá a hétnapos gyász idejét, s engedélyezte a lovaglást és az írást szombaton. A *Kinát há-Emet* című cikkében támogatta Israel Jacobson reformjait, a *Dávar be-Itto*-ban (héberül és németül 1820) hangsúlyozta, hogy Isten szeretete és a humanitás előjogokat élvez a pozitív parancsolatokkal szemben. Írásai nyomán a német és osztrák zsidóság reform irányzatának követői felfigyeltek rá, és javasolták, hogy ő foglalja el az új bécsi rabbiállást. A bécsi kormányzat azonban ezt nem engedte meg, s helyette a dániai származású I. N. Mannheimert hívták meg erre a posztra. 1821-ben a Badeni Nagyhercegség és a karlsruhei zsidó közösség - közvetítőn keresztül - Chorin szakvéleményét kérte a rabbik kötelességeire és a reformokra vonatkozólag. Chorin *Iggeret Elássáf* című röpiratával válaszolt, amelynek alcíme: *Egy afrikai rabbi levelei európai kollégáihoz*. Mint a reformok elkötelezett híve (ortodox ellenfelei utalva a talmudi idők hírhedt eretnekének az Achérnak nevezett Elisá ben Ávujá kétes szerepére Chorint is nevének akronimiájával [„Aron Chorin Rabbi”] Achérnak emlegették) a világi és szakiskolák létesítését kívánta, úgyszintén egy teológiai főiskolát (rabbiképző) is, és a zsidóknak a kézműiparban és földművelésben való elhelyezkedését. Sohasem támogatta a szélsőséges reformerek törekvését, hogy a szombatnak a vasárnapra való áttételét követelje; de síkraszállt a túl rigorózus vallási törvények enyhítéséért, így többek között azért, hogy engedjék meg a vasúton való szombati utazás, az orgona templomi használata, és függeszék fel a *pészáchi* pászka általános kötelezettségét. Az 1824-ben megjelent Hillél című cikkében, amely formáját tekintve dialógus Hillél és tanítványa, Jochánán ben Zakkáj között, ugyanebben a szellemben írt, ráadásul valóságos cionista nézeteket ütött meg. A zsidóság egyesülését sürgette, s azt, hogy ismerjenek el egy legfőbb vallási tekintélyt, akinek

székhelye Jeruzsálemben lenne. Chorin 1828-ban Prágában kiadta az *Ávák Szófér* című munkáját, amely a *Suclhán Áruch* nehezebb vallásjogi fejezeteit magyarázta. A *Zir Né'émán* (1831) és a *Jeled Zekunim* (Bécs, 1839) című munkáiban a zsidó reform kérdéseivel kapcsolatban foglalt állást, az utóbbi műve tartalmazza saját életrajzát is héberül és részben németül, Lőw Lipót előszavával. A damaszkuszi vérvád alkalmából 1840-ben Chorin Lőw Lipóttal közösen újra kiadta Sonnenfelsnek, a nagy osztrák jogásznak elfeledett védőiratát. Halálos ágyán sem szűnt meg tevékenykedni; csatlakozó iratot küldött a braunschweigi rabbikonferenciára, s üdvözölte a magyar rabbik paksi értekezletét. Vö. Simon BERNFELD in: *Kneszet Jiszráél*, 3 (1888), 91ff.; uő., *Toldót há-Reformacion há-Dátit be-Jiszráél* (1900), passim; Leopold LÖW: *Aron Chorin* in: *Gesammelte Schriften* (Hrsg. von Immanuel LÖW Nachdr. d. Ausg. Szegedin 1889-1900.) 2. köt. (Hildesheim - New York: Olms Verlag, 1979), 251–420; Juda Jekutiel (Leopold) GREENWALD (GRÜN WALD): *Há-Jehudim be-Hungárijá* (Budapest: 1913), 59–63; uő., *Korót há-Tórá ve-há-Emunáh be-Hungárijá*, (Budapest: 1921), 41–44; uő., *Li-Flágót Jisszráél be-Hungárijá*, (Budapest: 1929), 7, 9–11, 14–23; MZSL:1929, 170-171; Wolfgang Günter PLAUT: *Rise of Reform Judaism*, (New York: 1963), passim; David PHILPSON: *The Reform Movement in Judaism*, (New York: 1967), passim; Jakob Josef PETUCHOWSKI: *Prayerbook Reform in Europe*, (New York: 1968), passim.

45/ Lőw Lipótról lásd Abraham HOCHMUTH: *Leopold Lőw als Theologe, Historiker und Publizist*, (Leipzig: ?, 1871; LÖW-KULINYI:1885, 172-155; William N. LOEW: *Leopold Lőw: A Biography* (New York: ?, 1912) és VENETIANER Lajos: Lőw Lipót in: *Zsidó Plutarchos I*, (Budapest: Népszerű Zsidó Könyvtár, é. n.), 5-26. Lőw magyar nyelvű beszédeinek új kiadása: LÖW:1999. Ortodox vetélytársaihoz hasonlóan a maga módján Lőw is dinaszticiát alapított. Halála után pár évvel fiát, Lőw Immánuel (1854

- 1944) választották szegedi főrabbiává, aki hatvanhat éven keresztül töltötte be ezt a tisztséget.

46/ VENETIANER:1922, 152

47/ Löw tudományos tevékenységére, lapszerkesztői munkásságára és általában a korai magyarországi zsidó sajtótörténetre (további eligazító irodalommal) lásd HARASZTI György: A „Ben Chananja” szerkesztője (Ecsetvonások a zszurnaliszta Löw Lipót arcképéhez) in: HARASZTI:1999, 220-238.

48/ Az ő és Einhorn Ignác tábori szolgálatáról lásd ZAKAR Péter: Tábori rabbik 1848-49-ben in: *MÉJ* (új folyam) '98/1 (1998), 88-102.

49/ Számos kisebb-nagyobb cikke, tanulmánya mellett lásd Leopold LÖW: *Der jüdische Kongress in Ungarn, historisch beleuchtet*, (Pest: ?, 1871) és LÖW:1874. Löw történetírói értékei különösen szembeötlők, ha munkáját kortársaiével, korai követőivel hasonlítjuk össze, így például az ugyancsak morvaországi születésű orvos, költő és amatőr történész Bergl (vagy Bergel) József korai, alapkutatásokat nélkülöző, szakmailag erős kritikával fogadott összefoglalásával: Joseph BERGL: *Geschichte der ungarischen Juden nach den besten Quellen bearbeitet*, ((Leipzig: W. Friedrich, 1879). (A könyv a német kiadást megelőzően - ugyanebben az évben - Kaposváron „A magyarországi zsidók története....” címen magyarul is megjelent.)

50/ A németországi fejleményeknek a magyarországi zsidóság fejlődésére gyakorolt hatását lásd KATZ:1999, passim és speciálisan Michael K., SILBER: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on the Haskalah and Reform in Hungary* in: Jacob KATZ (ed.), *Toward Modernity. The European Jewish Model*, (New Brunswick – Oxford: Transaction Books, 1987), 107–157. A tradicionális körökből kinövő, a reformerekkel vívott harcban születő ortodoxia születéséről és

felemelkedéséről lásd SAMET i. m. és Michael K. SILBER: *The Emergence of Ultra-Orthodoxy: the Invention of a Tradition* in: Jack WERTHEIMER (ed.): *The Uses of Tradition: Jewish Continuity since Emancipation*, (New York-Jerusalem: JTS distributed by Harvard University Press, 1992), 23-84.

51/ BLOCH Móric: *Mózes öt könyve*. Fordította és jegyzetekkel felvilágosította. Budán, 1840. 922, 117-129, 138. Bloch 1843-ban kitért, evangélikus, majd református lett. Az első magyar nyelvű prédikációról, és az első magyar nyelvű zsidó folyóiratról lásd SCHÖNER ALFRÉD: „Biztonságos Jele az örökké tartandó szeretetnek” in: SCHÖNER ALFRÉD: *Mérleg*, (Budapest: OR-ZSE, é. n. ,[2002]), 258-268. Az első magyar nyelvű imakönyvről lásd KOMLÓS:1997,57. A korszak nyomtatásban megjelent prédikációinak és vallási-világi munkáinak felsorolása: VENETIANER:1922, 118-132.

52/ „A honi izraeliták közt magyar nyelvet terjesztő pesti egyesület” történetére lásd VENETIANER:1922, 139-141. Még 1842-ben megalakult Pesten dr. Jakobovics Fülöp elnök-vezérigazgató és Kern Jakab (a későbbi Pester Lloyd Társaság egyik alapítója) alelnök vezetésével „A nehéz kézműveket és a földművelést az izraeliták közt terjesztő pesti egyesület”, amely utóbb a „Magyar Izraelita Kézmű- és Földműves-Egyesület” nevet vette fel és egészen 1949-ig működött – Vö. MIKÉFE:2000, passim. Az utóbbi egyesület vidéki tevékenységére, valamint más egyesületek működésére lásd még VENETIANER:1922, 141-146.

53/ A magyar zsidóság irodalmi tevékenységéről a 19. században lásd KOLOSVÁRY-BORCSA:1943, 20-32; KOMLÓS:1977 és visszatekintéseiben UNGVÁRI:1999. A kérdései periódusra KOMLÓS:1977, 1-104. Lásd továbbá ZSOLDOS:1943, passim és legújabban SZALAI Anna: *Házalók, árendások, kocsmárosok*,

uzsorások. Zsidóábrázolás a reformkori prózában, (Budapest: Osiris Kiadó, 2002).

54/ A folyamatra vonatkozó részletes adatok megtalálhatók: GROSZMANN Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849-1870). Történelmi tanulmány*, (Budapest: az „Egyenlőség” Könyvkiadóvállalata [Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat R.-T], 1917); GONDA:1992, 63-81 és KATZBURG:1999, passim. A társas érintkezés egyik kitüntetett színhelyéről a klubokról és kaszinókról lásd Michael K. SILBER gondolatgazdag, a kérdést tágabb összefüggéseiben taglaló cikkét: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók” in: *Századok* 1992/1 (1992), 113-141.

55/ A zsidó népesség növekedésére lásd III. fejezet 43. jegyzet. A száz főt meghaladó zsidó községek száma az 1840-re elért 310-ről 1869-re 630-ra emelkedett. Vö. GONDA:1992, 58 és KATZBURG:1999, 46. Az 1941-ben Magyarországhoz tartozó területek településsoros adatait lásd KEPECS:1993, 52-497.

56/ A folyamat egyes fázisainak elemzését, történetét, konkrét esettanulmányait lásd BÁCSKAI:1989; SILBER:1992; Károly VÖRÖS: Ungarns Judentum vor der bürgerlichen Revolution in: *Studies in East European Social History*, ed. by Keith HITCHINS, (Leiden, 1981), 139-156; uő.: A budapesti zsidóság a két forradalom között 1849-1918 in: VÖRÖS Károly: *Hétköznapok a polgári Magyarországon*, (Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1997), 187-205, különösen 187-193

57/ A magyar zsidó együttélés (vö. BÉRI-LICHTNER:1995 és FEJTŐ:2000, passim) sarkalatos kérdése az asszimiláció megítélése. Az önálló zsidó álláspont képviselőinek legfontosabb munkáit lásd a második jegyzetben. A rendkívül terjedelmes újabb irodalomból kiemelendő: George BARANY: 'Magyar Jew or Jewish Magyar?' Reflections on the Question of Assimilation in: *Jews and Non-Jews in Eastern Europe*,

1918-1945, ed. by Bela VAGO – George L. MOSSE, (New York – Toronto – Jerusalem: John Wiley and Sons – Israel Universities Press, 1974), 51-98; valamint Hanák Péter és Karády Viktor e témával foglalkozó tanulmányai. - Vö. HANÁK Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században in: *TSZ* 17 (1974, 513-536; uő.: Problems of Jewish Assimilation in Austria in the Nineteenth and Twentieth Centuries in: *The Power of the Past, Essays for Eric Hobsbaum*, ed. by P. THANE – G. CROSSICK – R. FLOUD, (Cambridge – La Maison des Sciences L’homme: Cambridge University – Paris, 1984), 235-251; uő.: A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában in: *Jelenkor* 1983/3, 450-461; A témával a legrészletesebben foglalkozó Karády Viktor számos idevágó tanulmánya közül csak jelzésszerűen: KARÁDY Viktor: Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon in: *KARÁDY:1997*, 11-77, uő.: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben in: *KARÁDY:1997*, 78-113; uő.: Asszimiláció és társadalmi krízis in: *KARÁDY:1997*, 114-150; uő.: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá in: *KARÁDY:1997*, 151-195; uő.: Zsidóság és modernizáció a történeti Magyarországon in: *KARÁDY2:2000*, 7-38.

58/ Gyakorlatilag a türelmi adó fizetése 1828 óta szünetelt. A felhalmozódott adóhátralék az 1840-es évek közepére elérte a 2,5 millió forintot. Vö. GONDA:1992, 66-67, 75.

59/ A bevett vallás nyilvántartás már az alsó tábla tárgyalásai során elveszett.

60/ A felsőtábla csupán a türelmi adó felszámolását, a zsidóság általános letelepedési engedélyét, ingatlanvásárlási jogát (nemesi birtokok esetén csak azok bérlését) és ipartestület felvételét hagyta jóvá. Csupán azoknak a „tudományoknak és művészeteknek” a művelést akarták elismerni,

amelyeket addig is űztek zsidók. Mindezen javaslatokat összekapcsolták a bevándorlás korlátozásával; engedélyt csak azoknak adva, akik vagyonnal rendelkeznek, iparűzésük és tudásuk révén az ország hasznára lehetnek.

61/ Az alsó- és felsőtábla, illetve a kormány álláspontjára lásd KATZBURG:1999, 45-46, az események menetére: GONDA:1992, 67-68. Az 1840. évi törvény legfontosabb rendelkezéseivel biztosította a zsidóknak a szabad letelepedés jogát az egész ország területén kivéve a bányavárosokat és határőrvidéket, valamint, hogy szabadon foglalkozhassanak - céhes kereteken kívül - iparral és kereskedelemmel.

62/ CSIKY Kálmán et al.: *Corpus Juris Hungarici, Magyar Törvénytár 1836-1868*, (Budapest: Franklin Társulat, 1896), 175-176. Az országgyűlés reform szárnyának emancipációt támogató magatartása karöltve a társadalmi átalakulás nyomán kibontakozó gazdasági lehetőségekkel (és nem utolsósorban a bécsi kormányzat által is támogatott német eredetű városi polgárság ellenséges viselkedése) az ekkor még javarészt német (jiddis) ajkú zsidókat hosszú távon a „magyar ügy”-höz közelítette. Löw Lipót úgy vélte, hogy a magyarországi zsidók jelentős részének 1848/49-ben a magyar szabadság ügyéhez való csatlakozása az 1840-i országgyűlés emlékében leli eredetét. – Vö. BERNSTEIN:1998, 16.

63/ A már korábban is a zsidók emancipációja ellen fellépő, a városi polgárjogoknak a zsidók számára való megadásától elzárkózó városi követek mellett most az előző országgyűlés teljes emancipációt követelő alsótáblájának hangulata is megváltozott, a színteret most azon megyék szószolói uralták, akik – félve a törvényadta lehetőségekkel élő zsidók növekvő szerepvállalásától - a zsidók vallásreformjához és nyelvi-kulturális asszimilációjához kötötték a jogok kiterjesztését. – VENETIANER:1922, 147. Az aggályok között nem utolsó sorban az is

szerepet játszott, hogy mivel a környező országokban a zsidók sehol sem rendelkeztek polgárjoggal, a teljes emancipáció megadása esetén - sokak félelme szerint – a Magyarország a zsidó migráció kiemelt célpontjává vált volna.

64/ Miután engedélyezték a zsidók szinte korlátlan megtelepedését (a bányavárosok kivételével) az országban, megkérdőjeleződött a türelmi adó jogi alapja. A megyei hatóságok elutasították, hogy segédkezzenek az adó behajtásánál arra hivatkozva, hogy a zsidók a jövőben többé nem „megtűrtek”. 1842-ben a zsidóság felségfolyamodvánnyal fordult a bécsi udvarhoz, kérte a türelmi adó megszüntetését és a hátralékok elengedését. Az udvar hajlandónak mutatkozott a türelmi adó megszüntetésére, de a hátralék letörlesztését, vagy megváltását kívánta. 1846-ban hosszú tárgyalások után megállapodás jött létre, hogy egyszeri megváltás – 1,200.000 arany - fejében a türelmi adó eltörlésre kerül, a hátralékot pedig évi részletekben törleszti az ország zsidósága. (Ez a törlesztés csak megkezdődött, de befejezésig soha nem jutott el, mert a forradalom és szabadságharc fejleményei hamarosan feloldották a zsidókat kötelezettségük alól. - LÖW:1874, 195; BÜCHLER:1901, 433-434.

65/ Ezen erők képviselőjeként került előtérbe Lőw Lipót, aki 1841-ben foglalta el első rabbiállását Nagykanizsán. Elismerte, hogy a magyarországi zsidóság számára létszükséglet a magyarosodás, a hitközség iskolájában bevezette a magyar nyelv oktatását, a zsinagógában magyarul prédikált. A magyarosodást az állampolgári szintre korlátozta - mint Kossuthnak a híres Pesti Hírlapi megnyilatkozásához (1844. május 5.) hozzászólva kifejtette – elveti az oly mértékű magyarosodást, amely a teljes kulturális összeolvadás felé vinné a zsidóságot. Lőw a mérsékelt reform híve volt. A reform határainak

kijelölésére való törekvés fedezhető fel 1847. június 22-i nyilatkozatában, amelynek aláírására szólította fel a magyarországi rabbikat:

„Mi alulírt magyar rabbik, szent vallásunkkal összehangzólag, ezennel ünnepélyesen kinyilatkoztatjuk: 1. Minden felebaráti kötelességek, melyek szent irományainkban taníttatnak, nemcsak izraeliták, hanem egyenlőképp nem izraelita iránt is szentül teljesítendő; mert mi minden embert, akármi vallást kövessen, valódi felebarátunknak tartunk. 2. Magyarországot valóságos és egyedüli hazánknak elismervén, azon leszünk, hogy irántai szeretetet s nemzetisége érti buzgalmat becsepegtessük híveink szívébe. 3. A népmívelés becsét méltányolván, minden lelkeszi befolyásunkat arra fordítandjuk, hogy községünk kebelében jó és célszerű iskolák alakuljanak. 4. Mindent, ami causisticai munkáinkban a mondottakkal meg nem egyezik, elavultnak és érvénytelennek nyilatkoztatván, minden tőlünk kitelhető módon törekedünk, hogy előadott elveink mind élő szó, mind iratandó s általunk helybehagyandó tankönyvek által terjesztessék népünk között. Nyer a kormány értelmes és mívelt alattvalókat; nyer a nemzetiség lelkes és buzgó ápolókat; s nyerjünk mi magunk a lelkiismeretünk békéjét, istenünk tetszését, s azon méltánylást, minél fogva a zsidókérdés nem lesz többé hasonló Penelope ruhájához, mely ma szövetik, hogy holnap fölbontassék.” – idézi VENETIANER:1922, 156-157. Kunewalder Jónás, a pesti gyülekezet elnöke hasonló szellemű beadványt intézett az 1847. évi országgyűléshez (ZELLER Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847-1894. Országgyűlési naplók és irományok /.../ és egyéb hiteles kútfők alapján I: 1847-1872*, [Budapest: Barnuth nyomda, 1894], 3-7). Beadványának mellékleteként jelent meg SCHWAB Arszlán *Emlékeztetés a vallásban nyert oktatásra az iskolából kilépő izraelita ifjúágnak ajándék gyanánt. Erinnerung an den erhaltenen Religionsunterricht. Eine Mitgabe fürs Leben an die aus der Schule tretende israelitische Jugend* című, a haladó

irányzat hatásáról tanúskodó vallási tankönyve, amely a zsidó vallás hitelveinek első nyilvános összefoglalása volt Magyarországon (Buda, 1846)

66/ Az 1843-44. évi országgyűlés idején például az Ugocsa megyei zsidóság – a megye országgyűlési követének azon nyilatkozatára, hogy „addig ne emancipáltassanak, míg vallásuk külsőségeiről nem faragják le a cafrangokat” – feleletként kinyilvánítja, hogy „inkább lemond a boldog jövőről, ha polgári állapotuk javítása vallásuk legcsekélyebb változtatásától tétetnék függővé.” – VENETIANER:1922, 147.

67/ A zsidók koncentrálódása mind a nagyobb biztonság, mind vallási intézményrendszerük miatt szükségszerű volt. Az elsődleges ok persze a nagyobb települések nyújtotta nagyobb gazdasági és művelődési lehetőség volt.– Vö. ORBÁNNÉ SZEGŐ Ágnes: *A tiszafüredi zsidóság története és demográfiája*, (Tiszafüred: Füredi Kaszinó Egyesület, 1995), 10.

68/ Elegendő itt csupán Kossuth és Lőw Lipót hírlapi vitájára utalni. Vö. VENETIANER:1922, 150-154. Még az utolsó rendi országgyűlés végnapjaiban is (1848. április 6-án) a kerületi ülésen Kassa követe egy ottani népgyűlés alábbi kívánságát tolmácsolja, „[...] hogy a törvényhozás kényszerítse a zsidókat azon aggodalmak eloszlatására, melyek vallásuk titkai iránt általánosan léteznek: míg ezt nem teszik, semmi politikai jogokban ne részesüljenek, ha pedig nem teljesítik, üzessenek ki az országból, jelesül pedig a sz. kir. városokból.” – BERNSTEIN:1998, 41.

69/ ZSOLDOS:1998, 12.

70/ A bevándorlóknak a már korábban itt élő zsidók sem örültek, mivel mint korabeli beadványaikból kitűnik az „[...] nem nagy örömmel fogadták újonnan érkező hitrokonaikat, és szerettek volna tőlük megszabadulni. Számuk növekedése ugyanis maga után vonta a verseny erősödését. Az évenkénti vagy háromévenkénti bérlet-árveréseken egyre keményebb

feltételek mellett lehetett elnyerni egy-egy kocsmá vagy mészárszék használatának jogát. Még kevésbé volt kívánatos a vagyontalanok számának emelkedése, hiszen eltartásuk a hitközségeket terhelte volna.” – FAZEKAS Róza: A Szatmár megyei zsidóság az 1848. évi összeírás tükrében in: CSERVENYÁK L. (szerk.): *Emlékkönyv Hársfalvi Péter születésének 60. évfordulójára*, (Nyíregyháza: 1989), 155-156. A rendi országgyűlés tagjaiból nem hiányzott a hajlam egy bevándorlási törvény meghozatalára, talán az akarat is meglett volna hozzá, „[...]de kétségtelen, hogy az időnként felmerült kívánságot már csírájában fojtotta el a bécsi udvar, amely a császári jogar tartományainak lakosságát nem akadályozhatta meg a szabad költözködés jogában.” – VENETIANER.1922, 163.

71/ A zömében német eredetű polgárság számára a (magyarosodás útján első lépéseit megtévő) zsidóság beköltözése az éleződő nemzeti kérdés korában a gazdasági-társadalmi-vallási ellentétén túl etnikai konfliktust is jelentett. Több város is megkísérelte útját állni a zsidók letelepedésének, vagyis inkább a zsidó kereskedők és mesteremberek versenyének, de sikertelenül. Így például „Pozsonyban például a gettó rácsán kívül 1842-ig csak egy zsidó bolt volt, amint azonban újak keletkeztek ezután, a jó pozsonyiak azonnal megütköztek rajta. – 1846-ban folyamodik 'a városi céhmesterek és polgári kereskedők testülete' a Helytartótanácshoz, hogy a zsidóknak a városban való üzletnyitás és lakhatás ne engedessék meg. És bár a Helytartótanács több ízben azt feleli, hogy 'ha a héber kereskedők a kívánt képességet kimutatják, el nem tilthatók', amint ez az 1840:29. törvénycikk természetes következménye volt, a céhmesterek és polgári kereskedők nem tudnak belenyugodni a dolog illetén való folyásába, és újra meg újra kérik a zsidóknak a városból való kizárását, utoljára 1847-ben is.

A Helytartótanács azonban döntés előtt az ügyre vonatkozó iratokat kéri és nem hajlik a város folyamodására. Hasonlóképp megkísérelték a zsidó mesteremberek kizárását 1844-ben Székesfehérvár [...] és más városok, de eredmény nélkül [...]” Pesten a polgárok 1846-ban azt kérték, hogy a zsidók a céhekbe ne vétessenek fel, de folyamodványukkal csak azt érték el, hogy a Helytartótanács engedélyezte a zsidóknak külön ipartestületek alakítását. – BERNSTEIN:1998, 15-16, 40. Székesfehérváron, ahol az „izraeliták” száma rohamosan nőtt (1838-ban 9, 1844-ben 119, 1846-ban 328, 1848-ban 548 zsidó lakosa volt a városnak) a zsidó iparúzők és kereskedők konkurenciájától tartó helyi kereskedők és céhes iparosok sokszor a városi tanácsot is támadó megnyilatkozásban tiltakoztak a zsidók letelepedése ellen. Miután - mint hallottuk - sikertelenül próbálkoztak a zsidó mesteremberek kirekesztésével, 1844-ben a közgyűlésen legalább „[...] ‘a zsidóság [...] igen kiterjesztett jogainak némi megszorítását’ követelték. Országgyűlési követutasításban megfogalmazták: mindaddig, amid a feudális előjogokat az országban el nem törlik, a zsidók városi polgárjogot ne kaphassanak, és a külföldi – nagyrészt galíciai – zsidók bevándorlását tiltsák meg.” – ERDŐS Ferenc: *Forradalom és szabadságharc Fejér megyében (1848-1849)*, (Székesfehérvár: Fejér megyei Levéltár kiadása, 1998), 35.

72/ ZSOLDOS:1998, 21-24.

73/ „Három nemzedék öröklött érdektelenséggel csak azokat a mozzanatok tudatosította a XIX. század politikai-társadalmi-irodalmi eseményeiből, amelyek az optimizmus erejével igazolták helyzetének körülményeit: a liberalizmus magyar szelleme előkészítette a közhangulatot az emancipációra, s eljuttatta a politikai élet vonalát a szegedi zsidó-törvényen át 1867-ig.” - ZSOLDOS:1998, 7. Hasonló szkepszist fogalmaz meg SCHWEIZTER Gábor: *Történelem és történetírás. Gondolatok a magyarországi zsidóság első emancipációjára*

kapcsán in: Új Forrás, 23, no. 5 (1991. május), 14-25. Nem szabad elfelejteni, hogy Zsoldosnak a magyarországi zsidók tudatállapotát kiábrándultsággal és rezignációval tekintő mondatai 1948-ban, a fizikai holokauszt után és a berendezkedő „kommunista” államhatalom zsidósággal kapcsolatos politikájának baljós előérzetében íródtak, de az tény, hogy '48 mítosza jelentős mértékben hozzájárult az asszimilációs folyamat valós problémáinak elfedéséhez. Fejtő Ferenc az emancipáció korszakára visszatekintve – a dolgok menetét erősen leegyszerűsítve – szellemesen azt írja, hogy „[...] a nagy magyar arisztokrata államférfiak, romantikus írók és hazafiak – Eötvös, Trefort, Greguss, Deák, Kossuth, Kemény vagy Petőfi, Vörösmarty, Jókai, Kölcsey és a többiek – nemzedéke megnyugtatta a zsidókat, hatásuk pedig döntőnek bizonyult a magyar patriotizmushoz való mély és tartós kötődésükben.

Ez volt a kiindulópontja, annak a később pusztá illúzióknak bizonyuló meggyőződésnek, hogy a kulturális beilleszkedés és az államnak tett szolgálatok viszonzásra találnak, majd a társadalomban is, amely befogadja őket.

[...] Igaz, a magyar vezető osztály nem állt egyöntetűen amellett, hogy a zsidók minél gyorsabban nyerjék el a polgári jogok teljességét, de legkiválóbb szellemeik, Kossuth, Eötvös, Deák, Petőfi, Vörösmarty barátságosnak mutatkoztak, és a 20. század elejének művészeti-irodalmi elitje – szemben immár a németországi elittel – minden tartózkodás nélkül fogadta soraiba a zsidókat. A hazai zsidók magyarságuk kifejezésekor ezzel az elittel azonosultak, s annál könnyebben tekintettek el az alsóbb néposztályok némely elemei részéről érzékelhető ellenséges megnyilvánulásoktól (melyeket amúgy pusztá képzetlenségnek, visszamaradt obskurantizmusnak minősítettek), mert a konzervatív-liberális (ám antidemokratikus) vezető osztály – mint úriemberhez

méltatlan dologtól – távol tartotta magát mindenféle antiszemita megmozdulástól.” – Vö. FEJTŐ:2000, 12-13, 320

74/ A történetek részletes ábrázolását és elemzését lásd VENETIANER:1922, 162-172. 1847. december 11-én a kerületi, majd 1848. január 27-én az országos gyűlésen a magyar honosságról kibontakozott vitában a feltételek közé a *bevett valláshoz* való tartozást is felvenni követelték. A törvényjavaslatot végül, a pozsonyi követ indítványára, a következő, a zsidók hátrányos paragrafussal egészítették ki: „A honban lakó zsidókra nézve az 1840:29. tc. rendelete fennmaradván, külföldi zsidók sem be nem vándorolhatnak, sem meg nem telepedhetnek.” (A javaslatot a főrendiház rövid tárgyalás után módosítás végett visszaküldte, újabb tárgyalására azonban már nem került idő s így törvényerőre nem is emelkedett.)

75/ Kossuth kompromisszumos tervezetét, amelyben azt indítványozta, hogy a város képviselőtestületének legyen joga, egyes izraelitákat, kiket erre érdemesnek talál, választói joggal felruházni, végül is leszavazták. – Vö. BERNSTEIN:1998, 23-24.

76/ A zavargások kirobbanásához a szerveződő nemzetőrség körüli problémák szolgáltak ürügyül. Amikor március 19-én az éppen alakuló nemzetőrségbe néhány zsidó is be akart lépni, az összegyűlt pozsonyiak a kizárásukat követelték. A városi tanács a zavargásokat megelőzendő, falragaszokon hirdette ki, hogy „minden ingerültség elkerülésére a zsidók a nemzetőrségbe fel nem vétének.” Másnap a pozsonyi zsidók is kiragasztották nyilatkozatukat, mely szerint az eddig besorozott izraeliták önként visszalépnek. Ez azonban már kevés volt a tömeg lecsillapítására. A zsidókra kedvező választójogi törvényjavaslaton túlmenően a polgárság leginkább azt sérelmezte, hogy az 1840:29 tc. értelmében a zsidók nem csupán a pozsonyi várhegyen lévő gettóban, de magában a városban is lakhattak, és üzleteket nyithattak. A polgárok a

március 21-én tartott népgyűlésen követelték Adolf Neustadt a *Pressburger Zeitung* szerkesztője, valamint a városi serházban levő zsidó üzletvezető távozását, a zsidók kiűzését és a házalás eltiltását. Az első két pont kívánságát a hatóságok azonnal teljesítették, a másik kettőnek egy hónappal később, a hírhedt húsvéti pogrom során szereztek érvényt a pozsonyiak. – Vö. BERNSTEIN:1998, 30-31. A március 15-i pesti forradalmi eseményekben több zsidó fiatal vett részt, sőt a sajtót szimbolikusan felszabadító, a Landerer-nyomdát birtokbavevő tömeg előtt egy zsidó orvostanhallgató beszédet is mondott. Neve nem maradt fenn, ami szimptomatikusan mutatja – a két nappal korábbi bécsi forradalommal összehasonlítva -, hogy a megmozdulásokban a zsidók, amint ez természetes is, csak alárendelt szerepet játszottak.

77/ A zavargásokra lásd még Bártfay József levelét Bártfay Lászlóhoz, Pozsony, 1848. márc. 22 in: WALDAPFEL Eszter: *A forradalom és szabadságharc levelestára* I. (Budapest: ?, 1950), 140; a menekülő zsidókra lásd Cherszky Antal levelét Pakodczay Pálhoz, Cseklész, 1848. márc. 24, uo.: 154.

78/ A zsidóellenes közhangulat következtében az izraelita vallás recepciója érdemben nem került az országgyűlésen tárgyalásra. Kossuth március 23-án még a zsidók egyenjogúsítása érdekében emelte fel szavát, és szükségesnek látta, hogy e tárgyban az országgyűlés külön törvénycikket alkosson. A roppant szűkmarkú, az 1848-as követelések és reformtörvények szellemével kiáltó ellentétben álló, március 24-én a hírlapokban is megjelent törvényjavaslat kiábrándítóan hatott az emancipáció híveire. A javaslat szövege (ZSOLDOS:1998, 78-79) szerint: „A különböző hitvallások tekintetéből létező jogi és kötelességi különbségeknek megszüntetése végett, a zsidó valláson levőkre nézve rendeltetik.

1. §. Öfölsége magyar ministeriuma által a zsidó valláson levők belállapotait, kebelökből és egyéb vallásbeliek közül is meghívandó egyének közbejöttével megvizsgálatni s az e tekintetben szükséges reformokra nézve a lelkiismeret teljes szabadságának alapján a legközelebbi országgyűlésnek törvényjavaslatot előterjeszteni fog. Addig is
2. §. A zsidó községek polgári tekintetben teljesen megszüntetnek, és annak tagjai a község rendes előjáróságának minden tekintetben alávetetnek, s illetőleg a községbe teljesen beleolvasztatnak.
3. §. A zsidó és keresztény valláson levők között kötendő vegyes házasságok, a házasságból származó polgári viszonyokra s következményeire nézve, ezennel, mint polgári kötések, törvényeseknek ismertetnek.
4. §. Ily házasságok megyékben az alispánok előtt, a Jász-Kun s Hajdú területeken a főkapitány, a fiumei és bukkari kerületekben a tengermelléki kormányzó, a szepesi 16 városokban és turmezei kerületekben a kerületi gróf, szab. Kir. városokban a polgármester előtt nyilvánítandók az által, hogy a házasságra lépők négy bizonyosaikkal a nevezett tisztviselők előtt megjelenvén, házassági szándékukat kijelentsék és a házassági szerződést aláírják.
5. §. Az illető tisztviselő a házassági szerződésre, a házasságnak előtte lett nyilvánításáról a bizonyítványt ráírja, ugyanezen szerződésnek két eredeti példányát a törvényhatóságnak, a törvényhatóság pedig egy példányt a minisztériumnak fog fölterjeszteni.
6. §. A zsidók és keresztények közt kötendő házasságokból születendő gyermekek, a keresztény szülő hitvallásában lesznek nevelendők.
7. §. A belügyminiszter rendelet teend, idegen zsidóknak más országból beköltözését meggátolni.”

Azonban még ez (a minden szempontból) visszalépést jelentő törvényjavaslat sem került tárgyalásra, mivel Kossuth időközben, mint egy március 31-i felszólalásából kitűnik, megváltoztatta a zsidók egyenjogúsításával kapcsolatos álláspontját, úgy vélvén, hogy lehetetlen annak az adott körülmények közötti megvalósítása, csak felesleges vérontást eredményezne.

79/ Pest a 19 század első évtizedeire egyre inkább az egész magyarországi zsidóság központjává vált, vezető szerepe az 1820-as évektől már megkérdőjelezhetetlen. A folyamat kezdetei a 18. század végére nyúlnak vissza, amikor is a magyarországi zsidók tanácskozásaik színhelyéül Pestet választották az országos vásárok idején. 1807-ben az óbudai gyülekezet által összehívott zsidó községek képviselői Pesten szerkesztették meg az országgyűléshez intézett beadványukat. Pesten választják meg 1832-ben azt a nyolc férfit, akik a zsidóság képviseltében bíznak meg az országgyűlés idejére. 1839-ben Pest nem csupán a tanácskozások színhelye, de egyenesen az itteni gyülekezet kezdeményezésére hívják fel a többi törvényhatóságban élő zsidókat, hogy a megyékhez fordulva azok képviselőitől várjanak támogatást. A pozsonyiak tiltakozása ellenére az itteni község tagjai közül választották meg azt a 12 személyt, akik a diétához beterjesztették a Schwab Arszlán által készített folyamodványt (GONDA:1992, 74-75). A pest-budai zsidó népesség (10,266 - az össznépesség 9,8%) már 1840-ben nagyobb volt, mint bármely más városé – a második helyen Pozsony áll 2,854 fővel – és több mint bármely megyéé, Nyitra (17,135) kivételével. - Vö. KEPECS:1993, 11-36. Március 16-án a kiegészített „közcsendi bizottmány”-ba több zsidó is bekerült, s még ugyanaznap a rendre ügyelő bizottmány kiáltványban szólította fel – minden megkülönböztetés nélkül - polgárokat a nemzetőrségbe való belépésre. A pesti zsidók nem is késlekedtek. A pesti hitközség elnöke, Kunewalder Jónás „a

magyarországi és erdélyhoni zsidók képviselőinek” nevében március 17-én kiáltványt intézett valamennyi hitközséghez, a nemzet iránti hálára buzdítva a zsidókat s reményt keltve a törvény sáncai mögé való rövides bevonulás iránt. Kunewalder tagja volt Pest város küldöttségének is, mely Pozsonyba utazott az országgyűlés üdvözlésére. Ott azonban szóba hozván a zsidók egyenjogúsítását, a pozsonyi zavargások eredményeképp olyan visszautasításban részesült, hogy március 22-i újabb körlevélben a hitközségek, tagjait a remények gyors teljesülése helyett türelmes várakozásra inti, s lelkükre köti a felelős kormány iránti bizalmat. (Április első hetében csalódva az emancipáció gyors sikerében egyéni ambícióit követve megtagadta zsidóságát.) – VENETIANER:1922, 168; BERNSTEIN:1998, 27-29. A kitérések – hasonlóan a magyarországi zsidóság modernizációjában mintául szolgáló más országok, elsősorban a német területek zsidóságáéhoz – az emancipációs folyamat első periódusában elsősorban azokban a vagyonos és/vagy értelmiségi körökben (Ullmann, Wodianer, Kánitz, Finály, Bloch stb.) voltak gyakoriak, amelyek elégedetlenek voltak a reformok tempójával és a külvilág által részükre, mint zsidók számára felkínált lehetőségekkel. A kikeresztelkedés számukra – többnyire - nem hitbeli, vallási problémaként jelentkezett, a keresztlevél az esetek túlnyomó többségében Heine híres kifejezésével az európai társadalomba és kultúrába való belépőjegyként szolgált. A 19. századi áttérésekről lásd Todd M. ENDELMANN (ed.): *Jewish Apostasy in the Modern World*, (New York – London: Holmes and Meier, 1987). Magyarországra lásd KEMPELEN:1999, ? és William O. McCAGG, Jr.: *Jewish Conversion in Hungary in Modern Times* in: ENDELMANN, i.m., 142-164. Az 1867 után „...a mind teljesebb integráció óhaja ösztönözte az elkövetkező évtizedek növekvő számú vegyes házasságát és az áttéréseket is, amelyek jobbra a zsidó polgárság felső rétegeit és az

értelmiséget érintették. Karády Viktor az asszimilációs törekvések 'túlinvesztálásáról' beszél e jelenség kapcsán. Minél több zsidónak sikerült feljebb jutnia a társadalmi hierarchiában, annál erősebb volt az ellenállás, mely az integrációs szint további emelésének útjában állt. Az utolsó lépcsőfok átlépésére az áttérés tűnt a legmegfelelőbb eszköznek." (FEJTŐ:2000:,91). A *Jevrejszkaja Enciklopedgyiának* a kereszténységre való áttérésekkel foglalkozó cikke szerint (XI. kötet, 884-896) a kitértek száma a 19. században a Habsburg Birodalomban 44,756 főre rúgott, ennek egyharmada esett Magyarországra, ahol a kitérések száma az 1896-1905 közötti években évi átlagban 446 volt – idézi H. SEATON-WATSON: Two Contrasting Policies toward Jews: Russia and Hungary in: Bela VAGO – George L. MOSSE (ed.): *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918–1945*, (New York – Toronto – Jerusalem: John Wiley and Sons – Israel Universities Press, 1974), 112.

80/ A forradalmi események árnyékában 1848-ban Európa számos területén, így Elzászban, a különböző német államokban, vagy a hármasszéttagoltság alatt nyögő lengyel területeken, sor került zsidóellenes megmozdulásokra, amelyekben gyakran szétválaszthatatlanul keveredtek a régi vallási előítéletek, a nemzeti-etnikai ellentétek, a megvalósult vagy megvalósulatlan emancipáció által kiváltott feszültségek és a modernizációs átalakulás okozta új társadalmi ellentmondások. A probléma háttéréről (további eligazító irodalommal) lásd BÁRÁNY: i.m., 69-70. A 1848-as forradalmak és az emancipáció kapcsolatáról lásd S. W. BARON: Impact of the Revolution of 1848 on Jewish Emancipation in: *Jewish Social Studies* XI. (1949), 195-248.

81/ URBÁN Aladár: *A nemzetőrség és a honvédség szervezése 1848 nyarán*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 13-15. o. A főváros zsidóságának a forradalom és szabadságharc alatti helyzetéről a legújabb és legrészletesebb ábrázolás SPIRA György monumentális művében (A

pestiek Petőfi és Haynau között, {Budapest: Enciklopédia kiadó, 1998}) található, a zsidókra vonatkozó adatok 1849 tavaszáig: 42-44, 46, 101-105, 112-113, 119-121, 129-134, 138-141, 144-151, 164, 183, 206-208, 209-213, 221, 289, 299, 308, 348-350, 352, 363-364, 378-379, 391, 402-405, 419, 438, 442-443, 461-464. Némi küzdelem után március 18-ától a zsidókat felvették a nemzetőrség ötödik osztályába, az egyetemi hallgatók „egyenlőségi zászlóalj”-ába is. A zsidókból és a hozzájuk csatlakozó nem zsidókból álló új „méltányos század” vezetését. Táncsics Mihály vállalta. – SPIRA: i.m., 43-44.

82/ PETŐFI Sándor: „*A német polgárok és a zsidók*”, Pest: 1848. március 20. – lapok Petőfi Sándor naplójából in: ZSOLDOS:1998, 66-67. Az igazsághoz tartozik, hogy a kirekesztő tendencia először a város magyar etnikumában nyilvánul meg: „A pesti polgárőrség magyar vezényleti nyelvű (s ennek megfelelően nagyrészt magyar származású polgárokat tömörítő) gyalogosszázadának a tagjai [...] már 17-én gyűlést tartanak s – parancsnokukkal, a forradalmi választmányba előző reggel besorolt s egyébként (mármint ha nem zsidókról van szó) liberális nézeteket valló Nádosy István őrnagy úrral, Győr megye táblabírájával az élen – egyhangúlag kinyilvánítják, hogy inkább mindnyájan ‘leteszik a fegyvert, semhogy egyetlen zsidóval is együtt szolgáljanak’. S ezzel az elhatározással aztán teljes mértékben azonosítják magukat a német vezényleti nyelvű vadászok és dragonyosok meg a magyar vezényszóra hallgató huszárok is.” – SPIRA: i.m., 42.

83/ A kassai zavargásokat kirobbantó ürügyet ugyancsak a szerveződő nemzetőrség körüli problémák szolgáltatták. A valódi ok - mint ez Rimanóczy Ferenc polgármesternek a MOIB –hoz írott jelentéséből kiténik – a kiváltságaikat féltő városi polgárok félelmében keresendő: „Kassa város azelőtt az izraeliták lakásától teljesen ment lévén, csak a legutóbbi törvény által mintegy kényszerítőleg azok befogadására

köteleztetett, [...] a letelepedett izraeliták egyedüli oka[i] a [...] keresztény lakosok elszegényedésének, miután a keresztény kézmíves és kereskedő [...] céhbeli rendeletek szerint tanulási, vándorlási, remeklési, egyéb fizetési kötelezettségekkel terheltetik, hogy mesterséget űzhessen, holott az izraelita mindezeknek mellőzésével a mesterség és kereskedés gyakorlására egyszerűen engedelmet nyer [...]„ Március 21-én a pesti 12 pont felolvasása után a városi bíró minden helybéli zsidót eltiltott a jogegyenlőséget és nemzeti azonosulást jelképező kokárda viselésétől és a nemzetőri szolgálattól. Az intézkedéseken felbátorodott tömeg a zsidók eltávolítását követelte a városból. A zsidó lakások ajtaját betörtét, nem kímélték a zsinagógát sem. – Vö. Kassa, 1848. március 27, április 1, Magyar Országos Levéltár, MOIB ir., 198. sz. Más felvidéki településekre lásd BÁRKÁNY-DOJČ:1991, passim.

84/ MESZLÉNYI Antal: A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottság Működése 1848. március 23-tól április 20-ig in: *Századok* 1923/24 (Budapest: 1924), 724-725.

85/ Pesti Hitk. Lev., Zsp. II. Kivonatosan idézi BÜCHLER:1901, 450.

86/ Az alispánokat a bizottmány fölszólította, hogy megyéjükben kötelességüknek ismerjék el a következőket: „1. Hogy a zsidók elleni előítélet vagy ellenszenv megszüntetésére munkálkodjanak, miután most nincs arról szó, hogy ők a legközelebbi országgyűlésen hozandó rendeletig új jogokat gyakoroljanak, hanem hogy eddigi jogaikban ne háboríttassanak. 2. Eszközöljék, hogy a vagyon- és személybiztonság meg ne sérthessék, felelőssé tévén minden károkért azt, ki azt megtámadja. 3. Használja fel a nemzetőrséget arra, hogy ez megtéve kötelességét, biztosítsa mindenkinek szabadságát. 4. Figyelmeztesse komolyan az izraelitákat, hogy mindent kerüljenek, a mi ellenük ingerültséget okozhatna.” A rendelet teljes szövegét lásd *MZSSZ1*, 413. Vö. MESZLÉNYI: i.m., 725-726.

87/ Székesfehérvár sz. kir. városban (mindig ugyanaz a történet!) a polgárság, főleg a céhek, rossz szemmel nézték, hogy az 1840:29 tc. értelmében a zsidók szabadon letelepedhettek a városban. (Az 1846/47-es adókiivetés szerint a megtelepedett, 92 üzlethelyiséggel rendelkező zsidó kereskedő és iparos családfők száma elérte a 70 főt. Többségük gabonakereskedelemmel foglalkozott, de volt köztük „szeszgyártó”, „olajgyártó”, vaskereskedő, dohánykereskedő, ötvös, szabó stb.) Az 1848. április 5-én tartott népgyűlésen elhatározták, hogy az ottani zsidók *három nap alatt* kimenjenek. Ez – mint Miskey Ferenc polgármester beszámolójából kitűnik - miután “[...] a polgárok ingerültsége a zsidók ellen nem csillapodott, s “[...] a bizottmányi körlevél iránti engedelmesség is megtagadtatott”, és egyenlőre a zsidók két küldöttsége is eredménytelenül tért vissza Pestről, 7-én meg is történt. A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány erre már reagálni kényszerült. Az ugyanazonnap teljhatalmú kormánybiztosnak kinevezett Pulszky Ferenc erélyes fellépése (8-án Mórról katonaságot rendelt be), személyes bátorsága és az újabb, április 9-i népgyűlésen hatalommal alátámasztott ‘mindent legyőző ékesszólása’ eredményeképp a zsidók még április 9-én délután visszatértek a városba. Vö. PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*, (Budapest: 1884), 300-305; BERSTEIN:1998, 35-37; ERDŐS: i.m., 63-68. Ez azonban nem gátolta a városi csendválasztmányt, hogy végzésben tiltsa meg a zsidóknak a nemzetörségbe történő felvételét és elrendelje „az alattomosan, hatósági engedelem nélkül a városba belopódzott izraeliták” összeírását. A kereskedő és iparos polgárság által felszított zsidóellenes hangulat még több mint egy hónapon keresztül tartotta feszültségben a város lakosságát.

88/ Szombathelyen nagyobb zavargásokra került sor. Az 1840:29. törvénycikk elleni küzdelme során a felbőszült tömeg, soraiban a kezdeményező helyi nemzetőrökkel, április 4-én megtámadta és

kifosztotta a zsidók lakásait, üzleteit, megszenteltetett a zsidó templomot. (Ez volt 1848-ban az első mezővárosi pogrom az országban.) A zavargásokban több ember is megsebesült. Az április 5-én népgyűlésen azt is elhatározzák, hogy „1. a f. évi Szt.- György-napon túl nemcsak városunkból, de a szomszéd Szt.-Márton és Perént helységekből, úgy a szőkeföldi telkekről s minden kivétel nélkül eltávolíttassanak. 2. hogy annál fogva minden ház- és telekbirtokos annyiszor a mennyiszor a mennyszer fizetendő ezer pg. Frt kötés terhe alatt örökösen kötelezze magát: miként Szt.- György-nap után zsidó egyént házába vagy bárminő telkére lakóul s haszonbérlelőül be nem fogad, sőt az eddigleni szerzővényeket is megsemmisítve, e határidőn túl házából s telkeiről haladéktalanul elutasítandja; 3. hogy jövőre a zsidók által üzenni szokott házaló kereskedés is, a város, Perént és Szt.-Márton körében eltiltassanak”. Vö. KACSICS Kristóf: Támadás a zsidók ellen in: *Savaria fórum*, (1998. márc. 12.), 12. A határozat 289 embert érintett, az 1848-as összeírás szerint ugyanis ennyi volt a 45 családból és 33 önálló személyből álló szombathelyi zsidóság száma, a városi népesség körülbelül 6-7%-a. A szombathelyi példa Vas megyében több helyen (így Rádócson és Rábahídvégen) követésre talált, a közbiztonság komolyan veszélyeztetve volt. Míg a korábban említett pozsonyi, pesti, kassai, pécsi, temesvári stb. megmozdulások háttérében a polgári rétegek gazdaságilag motivált jogfélése állt, a Vas megyei és az azzal egyidőben kibontakozó nógrádi, zalai, varasdi és pozsegi zavargások elsősorban a parasztoktól indultak ki, akik a nemesi, nagyrészt zsidók által árendált kisebb regálék (borkimérés, mézárászék, pálinkafőzés stb.) kisajátítására törekedtek. A zavargások továbbterjedését megakadályozandó április 10-én a miniszteri rendelet Vas-, Zala-, Veszprém-, Sopron megyékbe valamint Sopron, Kőszeg, Körmend, Ruszt, Sárvár, Németújvár, Vasvár városokba (ahol szintén voltak zsidóellenes próbálkozások) Széll Józsefet és Csány

Lászlót nevezi ki teljhatalmú biztosnak. A két kormánybiztos április 24-én személyesen jelent meg Szombathely város gyűlésén, ahol a zsidóknak bárminemű bántalmazását az április 17-én kelt miniszteri rendelet alapján szigorúan eltiltották és az április 5-i népgyűlés határozatait megsemmisítették. Erélyes közbelépésük hatására a nyugalom helyreállott. Vö. BERNSTEIN:1998, 37-40; MESZLÉNYI: i.m., 728-730. Sopronra a részleteket lásd POLLÁK:1896, passim. A Vas megyei zavargásokra összefoglalóan: FLEISCHER Alexandra: *Zsidóellenes megmozdulások Vas megyében 1848 tavaszán*, Szakdolgozat, (Budapest: Országos Rabbiképző Intézet Tanárképző Főiskolai Szak, é. n. {1998}).

89/ A temesvári eseményekre lásd SINGER Jakab: A temesvári zsidók az 1848-49-iki szabadságharcban in: *Történelmi és Régészeti figyelő* 1913/III-IV, különlenyomat, 5-8. Kisebb rendbontásokra Horvátországban: Eszéken, Pozsegában és Varasdon is sor került. Vö. MESZLÉNYI: i.m., 728., 730-731. o. Pápa városa május elején kísérelte meg kiűzni zsidóit.

90/ 1848-ban Pest egész népességének mintegy 15, Budának 3,5%-a volt zsidó. Óbudán arányuk meghaladta a 31%-ot. A szociális konfliktusokat lehetőség szerint elkerülendő a kormány különböző jogcímeken elodázta a zsidók polgárjogainak megadását. 1848. július 12-én, az első népképviseleti országgyűlésen Kállay Ödön rövid interpellációjára ugyanoly rövidséggel Szemere azt felelte, hogy „idő rá ez ülés alatt nem lévén, nem fogunk törvényjavaslatot benyújtani a háznak”. – Vö. VENETANER:1922, 171. Valóban, az emancipációs törvényjavaslat beterjesztésére és szimbolikus elfogadására csak egy évvel később, 1849. július 28-án a szabadságharc utolsó pillanatában került sor.

91/ Mint már láttuk a városi polgárok – főleg ahol a német származásúak voltak túlsúlyban – általában nem lelkesedtek a zsidókkal együtt

teljesítendő nemzetőri szolgálatért. 1848 tavaszán szinte mindenütt sor került a zsidók kérelmének elutasítására, vagy az alakuló nemzetőrségbe már bevettek kitzasztására. Legismertebbek az országos jelentőségre szert tett pesti események. A vidéki példaként említendő Veszprémre lásd SZENDI Attila: *Zsidók Veszprém városában különös tekintettel az 1848. évi zsidóösszeírásra* (szakdolgozat), (Miskolc: *Miskolci Egyetem*, 1996), 3.

92/ A pesti események részletes leírását lásd BÜCHLER:1901, 450-452.

93/ A városi polgárok a segédek és inasok szociális követeléseit – mint például 1. Engedtessek el egy negyedévi házbér, mert a mozgalmas hónapban nem volt kereset, 2. Javítani kell a munkások helyzetét – a gazdag polgárok úgy szerelték le, hogy a népharagot a helyzet rosszabbodásáért, az ipar és kereskedelem nehéz helyzetéért felelőssé tett zsidó konkurencia ellen fordították.

94/ Az április 20-i miniszteri rendelet bejelenti, hogy: 1. A tegnapi zavargások folytatói, előidézői ellen bűnvádi vizsgálatot rendelt. 2. A bűnösök kötelesek a kárt és költségeket megtéríteni. 3. Fölszólítja a közönséget, hogy óvakodjék a rendzavarástól. – lásd BERNSTEIN:1998, 41.

95/ A rendfenntartó választmány alválasztmánya április 25-én délután alakult meg. Elnökévé Rottenbiller az antiszemita Károlyi Istvánt nevezte ki, „[...] elnökhelyettesévé (és tényleges fejevé) azt a Kasselik Endrét teszi meg, aki 17-én elsőül követelte a lakhatási engedély nélkül Pesten élő zsidók elkergetését, s tagjaivá is egytől egyig megbízható zsidófalókat választ.

Az alválasztmány [...] ‘vádoló és bíró egy személyben’, haladéktalanul munkához is lát: elrendeli, hogy minden háztulajdonos huszonnégy órán belül írja össze a házában lakó zsidókat, s – a törvényre való tekintet nélkül – kimondja, hogy ezek közül mindenkit ki kell ebrudalni a városból,

aki személyre szóló lakhatási engedéllyel nem rendelkezik, sőt ki kell ebrudalni azokat is, akik lakhatási engedéllyel rendelkeznek ugyan, 'azonban biztos kereset módjukat, becsületes és józan maga viseletüket igazolni nem képesek', majd 27-től kezdve rendre maga elé citálja az összeírás alapján gyanúsaknak látszó zsidókat, hogy kihallgatván őket, hátramaradás nélkül döntsön is sorsukról." – SPIRA: i.m., 145.

96/ Részletesen lásd Batthyáynak az április 23-án Pest város törvényhatóságához intézett *minisztertanácsi leiratában*. A leirat szövege megtalálható: WILDNER Ödön: „Tavaszi ébredése a pesti és budai városházán” in: *Városi Szemle* XIV. (1928), 612-615.

97/ Rövid szövege a következő:

„Minden kebelbeli háztulajdonosoknak és szálláskiadóknak kötelességül tétetik: hogy házaikba lakhatási engedéllyel el nem látott izraelitákat befogadni annál is inkább tartózkodjanak: mivel ellenkező esetben nem csak azok kiutasításából reájok háramlandó károkat fogják viselni, hanem azonfelül rendőri fenyíték alá is esnek.

Pesten, április 24-én 1848. A csend és rendre ügyelő választmány.

Rottenbiller Leopold, s.k., elnök. Tötőssy Lajos s.k., h. jegyző.” – ZSOLDOS:1998, 115.

98/ *Budapesti Híradó*, 1848. április 13 – idézi BERNSTEIN:1998, 42.

99/ Az 1848. évi húsvéti és az azt követő események mindmáig legrészletesebb ábrázolását lásd *uo.*, 41-46.

100/ A koronázó városban április 23-án délután összeverődött, a zsidók tulajdonát dúló polgárokat a kis létszámú katonaság hiába kísérelte meg feloszlatni. Éjjel és másnap délelőtt a korabeli tudósítások szerint személyi áldozatokkal is járó pusztítás folytatódott. A tömeg a városból a várhegy gettójába menekült zsidók városi üzleteit és lakásait teljesen kifosztotta, a zsidó iskolát romba döntötte, a temetőt meggyalázta. A nemzetőrség - védelem helyett – a polgárokkal együtt a városi tanácstól a

zsidók kiűzését követelte. „A városi tanács a nagy vérontás s egyéb végveszély elhárítása végett addig is, míg főbb határozat érkezend, azon határozatot hozta, hogy a zsidók személyeikkel és boltjaikkal a belvárosból az előbbi lakhelyükre, váraljai, vödrici, újvidéki külvárosba, 24 óra alatt átköltözni tartozzanak”. Ennek megtörténése után célját ért tömeg eloszlott, a rend helyreállott. A zsidó község panaszát megvizsgálendő a belügyminiszter április 25-én Tarnóczy Kázmér Nyitra megyei alispánt az ügy kivizsgálására kormánybiztossá nevezte ki. A zsidóellenes hangulatra jellemzően Tarnóczy vizsgálatot befejeztével a tanács végzését, a zsidók kitiltására vonatkozólag, helybenhagyta, azzal az indoklással, az üzletnyitás nem esik az 1840:29. törvénycikkben foglalt szabad kereskedés alá, és nem kételkedik abban sem, hogy a városi tanács nem gyűlöletből, hanem nagyobb baj elkerülése végett távolította el egy időre a zsidókat. Tarnóczy a tilalom alól csak azokat a zsidókat vette ki, akik lakással vagy üzlettel már 1840 előtt bírtak a városban. – BERNSTEIN:1998, 44-46. A pogrom elől egy hajórakománynyi földönfutó zsidó Pesten próbált menedéket találni. Április 25-én érkezett hajójuk a pesti kikötőbe, de a Rottenbiller parancsnoksága alatt álló pesti nemzetőrök rögtön kordont vontak a hajó köré és utasainak könyörtelenül megtiltották a partraszállást. – SPIRA: i.m., 144.

101/ A határozott fellépés elmaradásának téves voltát jól mutatja, hogy ahol a városi hatóságok és/vagy a helyi keresztény egyházak képviselői részben felvilágosítással, részben erélyes fellépéssel szembeszálltak a tömeghangulattal (mint a nemzetiségi Rajecen, Szenicen, Csacán, Biccsén és Verbón, vagy a magyarlakta Komáromban, Érsekújvárott és Cegléden), ott nem került sor atrocitásokra. Cegléden például május 2-án két falragasz jelent meg; az egyik a zsidókat támadta, a másik a városi tanácsot, ha a zsidók kiűzését el nem rendeli. A tanács azonban

kötelességéhez híven ellenállt az izgatók kívánságának, és a megyei hatóságnál is jelentést tett. – BERNSTEIN.1998, 46.

102/ A tömeg itt a gazdag (keresztény) polgárok javait sem kímélte. Nagyszombat, Modor, Bazin és Szentgyörgy városokban meg a tisztviselők váltak a zsidók mellett a támadás célpontjává. A vagyoni-társadalmi küzdelmek torz formájaként jelentkező zsidóellenesség, (ami persze ennél jóval mélyebb és szélesebb gyökerekből fakadt) - ha mód volt rá – gyakran látványosan együtt járt a vagyon és felsőség elleni támadásokkal.

103/ A város és a környéke 6-7 falujának szlovák lakossága, amellyel bújogatók elhitették, hogy *a császár nagypecsétes levélben meghagyta a zsidók kiűzését*, nem kímélte a zsidók életét és vagyonát. Az első nap - mivel a városi nemzetőrség nem mutatkozott, s katonaság sem volt jelen – a támadó tömeggel szemben egy 60 zsidó nemzetőrből álló csapat próbálta felvenni a harcot, de miután több tagja megsebesült, vissza kellett vonulnia. A színteret uraló fanatikus tömeg 20 órai vandalizmusa az egész község (600 zsidó család) pusztulásához vezetett; A zavargások mérlege: több halott és számos súlyos sebesült, az anyagi kárt mintegy 2,000,000 forintra becsülték. A rendet, másnap délelőtt, a Trencsénből érkezett nemzetőrök állították helyre: szétverték a rablókat és 92-öt el is fogtak közülük. *Post festum* Tarnóczy Vágújhelyen is megjelent, de eljárása olyan lanyha és késedelmes volt, hogy *a helyi zsidók panaszra mentek ellene Pestre a minisztériumhoz.*

104/ BERNSTEIN:1998, 46.; WILDNER: Tavasz ébredése..., 612, 615. A zsidóellenesség terjedése miatt megrémült hitközségek küldöttséget menesztettek a miniszterekhez, de segítséget kérő szavukra megnyugtató válasz helyett azt a szemrehányást kellett hallaniuk, hogy *„a kormánynak fennállása első hónapjaiban mindig a zsidókkal van dolga!”* - Budapesti hitközség levéltára, Zsp V.: *Protocoll der Vertretung sämmtlicher*

Israeliten, 1848, 12. Juni. Lásd továbbá EINHORN:2000, 106-107 - Einhorn Ignác volt a küldöttség szónoka.

105/ *Pesti Hírlap*, 1848. április 26. sz. (367. o.).

106/ WILDNER: i.m., 614.

107/ A rendelet szövege a *Budapesti Híradó* 1848. május 27. számában az 530. lapon olvasható. Szövegét számos szerző – így BERNSTEIN:1998, 47-48 és ZSOLDOS:1998, 52-55 is – közli, a levéltárakban legtöbb összeírás mellékletenként (például Fehér Megyei Levéltár Közgy. Ir. III. 628, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár IV. B. 102. 48. csomó 635. darab 1848) is megtalálható.

108/ A pesti tanács ezt a rendeletet május 17-i ülésében 7541. sz. alatt vette tudomásul. Az összeírást, mint tudjuk, már előbb megkezdette. A *Pesti Hírlap* május 26-i számában (479. l.) a következő olvasható: „A pesti izraeliták összeírásával megbízott választmány másfél hónapi munkálatának rövid kivonata következő. A választmány öt osztályzatot állított fel, melyek szerint 1/ minden nőtlen izraeliták, kik lakhatási joggal nem bírnak és keresetmódjuk nincs, rögtön kiutasíttatnak; 2/ azok, kik bár nősültek, de lakhatási jogaikat és becsületes magokviseletét kimutatni nem tudják, egy hó alatt kimenjenek; 3/ a külföldiek vagy csavargók, kik bár huzamosabb idő óta lakjanak is itt, de lakhatási joggal nem bírván, az 1840-ik évi 29-ik t. cikk szerint is be nem fogadhatók, 3 hó lefolyása után szülőföldjeikre távozni kötelesek, fennmaradván nekik ez idő alatt lakhatási jog megnyeréséért folyamodni; 4/ azon egyének, kik 1840 előtt itt laktak és rendesen adóztak, de lakhatási joggal nem bírnak, ezen jog megnyerése végett a főválasztmánynál fognak ajánlani; 5/ kik valamely helybeli lakosnál valóságos szolgálatban vannak, tartózkodásuk elismertetik...” – idézi ZSOLDOS.1998, 152. A tízenötzret meghaladó zsidó népességből Pesten mindössze 224 esett az öt kategória valamelyikébe.

109/Az 1848. évi zsidóösszeírás a rendi-polgári Magyarország egyik utolsó felekezeti alapon elvégzett népesség-összeírása. Rovatai külön figyelmet érdemelnek, mivel ez a konskripció a legrészletesebb (s ezért a leghasználhatóbb) az összes múlt századi zsidóösszeírás közül. Az ezt megelőzőek ugyanis többnyire csak a családfő nevét tartalmazzák, a gyermekeknek pedig csupán nemét és számát. Az 1848. évi összeírás viszont a családfő nevén, életkorán, származási és lakóhelyén, foglalkozásán, státuszán kívül az esetek túlnyomó többségében a feleség leánykori nevét, korát és születési helyét, valamint a gyermekek ugyanezen adatait is feltünteti.

110/ Ez csak részsikerrel járt. Szándéka ellenére a rendelet azáltal, hogy a zsidók összeírásánál idegen községű illetve külföldi rovatot állapított meg továbbra is napirenden tartotta a zsidók elleni bizalmatlanságot. Másfelől a rendelet alkalmat szolgáltatott a zsidók kisebb-nagyobb fokú bántalmazására. Pesten például az izraeliták összeírására kirendelt bizottmány maga elé rendelte a zsidókat (erről szó sem volt a miniszteri rendeletben), „[...] és minthogy vannak oly ‘makacs izraeliták’, kik nem jelennek meg a bizottság előtt, a tanácstól ezeknek karhatalommal való elővezettetését kéri, amit az el is határoz.” – BERNSTEIN:1998, 47.

111/ A közhangulat nyomása alatt Pest városa szigorúbban kezelte a lakhatási és iparüzési engedélyek, de különösen az ingatlan-átruházási engedélyek kiadását s azt több konkrét esetben meg is tagadta. A zsidók, akik korábban a Helytartótanácsnál, sőt magánál az uralkodónál kerestek – többször sikerrel – jogorvoslatot, most az új érában kérelmeikkel a kormányzatot ostromolták. Vö. HARASZTI György: Az 1848. évi magyarországi zsidóösszeírás háttere és mozgatórugói in. HARASZTI:1999, 197-198. Az összeírások és a velük kapcsolatos jelentések még hosszú hónapok múlva is foglalkoztatták a városokat és megyéket, nem mindig a megbékélés szellemében. A győri polgárság

például az összeírás kapcsán 1848. augusztus 1-én a zsidókkal szemben ellenséges álláspontra helyezkedett. – lásd BERNSTEIN:1998, 50.

112/ Fejér vármegye állandó bizottmánya például a rendelet megérkezése után 1848. évi május hó 24-én a megye 3 járásának főszolgabírái mellé kiküldötteket nevezett ki. Bár a bizottmány az összeírás végrehajtására rövid terminust tűzött ki, a kerületi szolgabírák s főszolgabírák annyira túl voltak terhelve - ekkor történt többek között a nemzetőrök összeírása, és a közrend és közbiztonság fenntartására is fokozottabban kellett vigyázni, - hogy csak július hó 3-ára készülhettek el az összeírással. A lajstromok bemutatására július 4-én került sor. „Csak néhány község összeírásánál történt meg, hogy az összeírók inkább félreértésből a rendelet intenciói ellen jártak el. Így pl. Csákvár községben csak a férfiakat, Velence községben pedig csak a családfőket írók össze. A lovasberényi összeíró viszont a külföldiekre vonatkozó rovatot egyszerűen elhagyta, 'mert Lovasberényben nemcsak hogy külföldi zsidók nincsenek, de belföldieknek sem volt itt szabad 30 év óta megtelepedni.'” – PFEIFFER Károly: *Fejér vármegye 1848. évi zsidóösszeírása*, (Székesfehérvár: 1940), 3. Veszprém városában az izraeliták összeírása már 1848 június 12-én befejeződött. - Vö. SZENDI Attila: *Zsidók Veszprém városában különös tekintettel az 1848. évi zsidóösszeírásra* (szakdolgozat), (Miskolc: *Miskolci Egyetem*, 1996), 5. Az ország egy távolabbi pontjára, Szatmár megyébe a belügyminisztériumi rendelet május 22-én érkezett meg. A megye első alispánja, Eötvös Mihály – meg sem várva az állandó bizottmány következő ülését - azonnal intézkedett. Elrendelte a járások főszolgabíráinak, hogy írók, illetve alszolgabíráik által írássák össze a kerületeikben lévő zsidókat. Az összeírást két példányban május 22 és július 3 között végezték el a járások szolgabírái, esküdtjeik segítségével, kivéve a krasznaközi járás első kerületét, ahol az összeírás csak

augusztus 26-ra fejeződött be. A megye 219,644 főre rugó népességéből 9,219 (4,2%) fő volt zsidó. (1850-ben az országos átlag 3,2% volt.) - FAZEKAS Róza: A Szatmár megyei zsidóság az 1848. évi összeírás tükrében in: CSERVENYÁK L. (szerk.): *Emlékkönyv Hársfalvi Péter születésének 60. évfordulójára*, (Nyíregyháza: 1989), 154.

Az 1848. évi zsidóösszeírás végrehajtására csak a szűkebb értelemben vett Magyarországon (a Partiumot is beleértve) került sor, a konskripció sem Erdélyre, sem Horvátországra nem terjedt ki, de ezek a területek ebben az időben még nem is rendelkeztek számottevő zsidó népességgel. Jelenlegi ismereteink szerint a történeti Magyarország szabad királyi városainak és 52 megyéjének anyagai közül 15 város és 31 megye összeírása maradt fenn, esetenként (például Máramaros megye esetében) az sem teljesen.

Az 1848. évi zsidóösszeírás feldolgozása, értékelése a magyar-zsidó történetírás adóssága. A kutatók mindmáig csak az anyag egy elenyésző töredékét vizsgálták, így eredményeik optimális esetben is csak következtetés jellegűek, nem alkalmasak a 19. század közepi magyarországi zsidóság egészének vizsgálatára, a bonyolult társadalmi, gazdasági, kulturális és demográfiai folyamatok megrajzolására. Az egyes részösszeírásokat hasznosító tanulmányok közül a régebbi irodalomból említendő: SINGER Jakab: A temesvári zsidók az 1848-49-iki szabadságharcban in: *Történelmi és Régészeti figyelő* 1913/III-IV, 1-24, a legújabból: CZOMA Zsófia: *A keszthelyi zsidóság társadalomtörténete 1848-1945*, (szakdolgozat), (Budapest: ELTE BTK., 1993); DÓKA Klára: Fejér megye zsidó lakossága a 19. század első felében in: DEÁKY Zita et al (szerk.): „és hol a vidék zsidósága?“, (CENTRÁL-Európa Alapítványi Könyvek 2) (Budapest: kiadó feltüntetés nélkül, 1994), 59-94; HUDI József: A pápai zsidó község és

önkormányzata 1748-1848 in: uo., 39-57; Ö.KOVÁCS:1996; BENDA Gyula: *Keszthely népessége 1696-1851*, (kézirat).

Az összeírás teljes körű feldolgozásával nem csupán zsidók tartózkodási viszonyainak árnyaltabb megközelítése (a magyarországi zsidó bevándorlás méretének, irányának, lokalizációjának stb. régóta vitatott kérdése) valósítható meg, de (a kérdőív erre is tartalmaz információt!) a bevándorlás időbeli lefolyása is megrajzolható. Az anyagban azonban ennél mérhetetlenül több rejlik. 220-240 ezer ember adatairól lévén szó, joggal nevezhető ez a konskripció a magyar zsidóság aranykönyvének. Nincs a modern társadalomtörténeti, szociológiai, demográfiai, történelmi-statisztikai vagy akár nyelvészeti kutatásoknak olyan ága (csak példaképp említem a magyarországi zsidó népesség területi elhelyezkedésének, kor- és nem szerinti megoszlásának, foglalkozási struktúrájának, mobilitásának, a zsidó névadás jellegzetességeinek vizsgálatát), amelyik ennek a hatalmas adattömegnek a hasznosításáról lemondhatna. Az 1848-ból időpontból egyaránt vezetnek utak a *korábbi és későbbi korok* felé, nem is szólva, hogy egyéb (anyakönyvi és más) források jövőbeli bevonásával páratlan lehetőség nyílhat a 19. századi honi (tágabban közép-kelet-európai) zsidóság viszonyainak nagyobb időszakon átívelő *tényszerű* vizsgálatára, amelyet az általánosságban mozgó és gyakran csak a régebbi adatfeltáró kutatás részeredményeit visszhangzó feldolgozások többsége sajnálatosan nélkülözni kénytelen.

113/ Például a már említett Fejér megyében az állandó bizottmány „[...] az elkészült összeírást július 4-én, összesítő táblázat készítése, tehát statisztikai feldolgozás végett kiadta a jegyzői hivatalnak.

Az események hullámozása, főként azonban a horvát betörés eltereli a figyelmet az egész kérdéstről, s mikor október és november hó folyamán a bizottmány újra előveszi az ügyet, az összeírás hollétéről

senkinek sincs tudomása. [...] Időközben azonban a belügyi kormányzat maga is más feladatok megoldása elé kerül, így az 1261/B sz. rendelet végrehajtása végérvényesen tárgytalanná válik, ennek következtében a zsidó összeírás is a jegyzői hivatalból végleges helyére, a vármegye archívumába kerül.” – PFEIFFER: i.m., 4. Vas megye képviseleti Bizottmánya a zsidóellenes zavargások letörése kapcsán már szerephez jutott Széll József első alispán elnöklete alatt május 25-én Szombathelyen tartott ülésén rendelte el (együtt az országgyűlési választásokon való jogosultak névsorának összeállításával) a megyében lakozó zsidók összeírását. Az összeírás a megyében három hónapig tartott, az utolsó, a rohonci összeírás 1848. augusztus 25-én kelt.

114/ A megyei közgyűlések állandóan visszatérő panaszát, az idegen zsidók 1840 utáni lavinaszerű beözönlését (Szatmár megye: „[...]a szomszéd Lengyelországból naponként számos zsidók vándorolnak be[...]” - *SzSzBML* IV. A 501. Szatmár vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyve 1840. 150. kötet 2469. bejegyzés; Esztergom megye: stb. – a példák szinte tetszés szerinti számban szaporíthatók) a tények cáfolják. Szatmárban például az 1848. évi összeírás szerint az ott élő 9091 zsidó közül csak 94 volt külföldi származású. (Közülük 7-en Cseh- és Morvaországból, 25-en Erdélyből, 59-en Galíciából és Lengyelországból érkeztek, néhány kivételtől eltekintve 1840 előtt. – FAZEKAS: i.m., 155. A ránkmaradt összeírásokból egyértelműen megállapítható, hogy az összeírás hivatkozási alapja, a nagyszámú, engedély nélküli „idegen” zsidó jelenléte teljességgel megalapozatlan. Pesten (ahol május derekáig egy-két terézkülvárosi körzet kivételével már valamennyi városrész zsidó lakóit számba vették) 15,000 zsidó (3,274 családfő) között csupán 224 úgynevezett „jogtalanul itt tartózkodó izraelita egyént” találtak, s közülük is a kijelölt első osztályba, tehát a bizottság szerint azonnal kiutasítandóba, csak 15 fő került. -

BERNSTEIN:1998, 49. Szombathely 289 zsidó lakosa közül 3 német, 3 cseh, 1 lengyel, 1 morva származású volt, a többi pedig magyar és magaviseletük kivétel nélkül – mint az összeírás mondja – jó. A mellette levő Sz.-Márton faluban élő 171 zsidó élt, 1 lengyel, 1 morva és 1 német kivételével mind magyar születésűek. A közeli Rohoncon 209 családfő közül 6 morva, 7 cseh, 3 bajor és 1 sziléziai származású volt, a többi mind születésnél fogva magyar. Az idegen származásúak közül csak egynek nem volt letelepedési engedélye, ő azonban már 1836 óta lakott a helységben. 1848-ban az 1,028 veszprémi zsidó (a lakosság 10,2%-a) közülük 15 volt külföldi születésű. – SZENDI: i.m., 11, 24. Hódmezővásárhelyen 1848-ban 629 zsidó élt, közülük csak 7 származott külföldről. – SILBERSTEIN Adolf: *Hódmezővásárhelyi zsidók*, (Hódmezővásárhely: 1943), 40-41. „[...] Fehér megye, sármelléki, csákvári és bicskei járásban lakó 3462 zsidó egyén között összesen tizenegynek nincsen lakhatási engedélye, azok között is egyik már 70 év óta lakik helységében, a második pedig 42 év óta, és 8 évig mint káplár szolgált a 19. sz. magyar ezredben.” Lovasberény városa pedig egyenesen azt jegyzi meg, hogy „minekutána községünkben külföldiek nem laknak, sőt 30 év óta belföldieknek (t. i. zsidóknak) sem engedtetett meg itt a letelepedés, ennél fogva a külföldi rovatot elhagytuk.” - BERNSTEIN:1998, 49. Ugyanott Bernstein idézi az összeírási és kiutasítási eljárás paradoxonaként azt a jelentést, amely szerint „Löv Löbl zsidó, ki morvaországi születésű, engedelem nélkül tartózkodik itt, visszaküldendő hazájába”. Csak miután tisztázódott, hogy „Löv Löbl zsidó” azonos Löw Lipóttal, az emancipáció és a magyarosodás élharcosával, látták be, hogy nem utasítható ki.

115/ BERNSTEIN: 1998, passim; ZSOLDOS:1998, 28.

116/ Az új rezsím tétovázása a zsidó emancipáció ügyében és a feltorlódó forradalmi események esetenként indignációt, netán konfúziót

váltak ki a magyarországi zsidóság soraiban. Néhányan, mint a már említett Kunewalder, kitért, ilymódon demonstrálva „teljes” asszimilációs hajlamát, mások - a zsidóellenes megmozdulások hatására – az Amerikába való kivándorlásra gondolt. A magyarországi zsidók haladó szárnyának többsége – így Lőw Lipót, Einhorn Ignác, Heilprin Mihály (vö. CSAPLÁROS István: Heilprin Mihály, az 1848-1849-es szabadságharc elfelejtett költője in: MÉJ '99/2 (1999), 27-37) és társaik, akik közül többen (Heilprin, Diósy Márton, Szegfi Mór, Barnay Ignác stb.) mintegy „egyéni” emancipációként állami szolgálatot vállaltak – hazafias érzelmeiről tett tanúságot. Zsidó nemzetiség hivatalosan nem lévén a magyar nemzet részeként, a magyar ügy támogatójaként deklarálták magukat, ilymódon választva a relatív többséget alkotó magyarok és a nemzetiségek, illetve a nemzeti politika és a császári kormányzat között.

117/ A zsidók anyagi hozzájárulásához az 1848/49-es forradalom és szabadságharcban lásd BERNSTEIN:1998, passim. A szabadságharc tábori rabbijairól lásd ZAKAR Péter fentebb idézett cikkét (48-es jegyzet).

118/ Horn Ede Kossuth nyilatkozatára hivatkozva a 180,000 fős honvédseregben 20,000 zsidó katonát említ (VENETIANER:1922, 198). Ez a szám aránytalanul eltúlzott. BERNSTEIN Bélának (Zsidó honvédek 1648/49-ben in: MZSSZ43 (1926), 90-116) körülbelül 1000 honvédot sikerült azonosítania. A legújabb irodalomban BONA Gábor (Az 1848-49-es honvédsereg zsidó születésű tisztjei in: MÉJ (új folyam) '98/1 (1998), 59-87) 8-10 ezerre teszi a honvédseregben szolgáló zsidó katonák számát és közülük névszerint 102 tisztet azonosít. Ez is kiemelkedő arányt képvisel, a teljes zsidó népesség 4-5%-át. Reálisabbnak tűnik - a forradalom bukása után az osztrák hadseregbe kényszersorozottak számának ismeretében – a 4-6 ezer fő. A tábori orvosok és sebészek jelentős része zsidó volt. A fegyveres szolgálton túl komoly szerepet játszottak a hadsereg felszerelésében, ellátásában

és a szükséges pénz előteremtésében. A zsidó tőkésnek bizalma nélkül aligha lehetett volna a papírpénz kurzusát fenntartani. Megjegyzendő, hogy a zsidók ellen a magyar ügy iránt tanúsított szimpátiájuk és tevőleges tevékenységük miatt a nemzetiségi területeken az ottani felkelő alakulatok több alkalommal véres atrocitásokat követtek el. Részletesen lásd BERNSTEIN:1998, 80-83. A zentai vérfürdőről: PEJIN:2003, 38-42.

119/ Teoretikusan a Habsburg Birodalom – benne Magyarország – zsidóinak egyenjogúságát már az 1849. március 4-i (úgynevezett oktrojált) császári alkotmány is kimondta. Az első magyar (1849-es) emancipációs törvény korlátairól és születési körülményeiről az újabb irodalomból lásd MISKOLCZY Ambrus kiváló tanulmányát Az 1849-i zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai in: *MÉJ* (új folyam) '98/1 (1998), 8-41 és kismonográfiáját: MISKOLCZY:1998.

120/ Vö. VENETIANER:1922, 205-206.

121/ A forradalom leverését követő megtorlásról, hadisarcról, Haynau (részleges) zsidó származásáról az újabb irodalomból lásd HERMANN Róbert: Haynau táborszernagy in: *MÉJ* (új folyam) '99/2 (1999), 89-107.

122/ Az események menetére lásd GROSZMANN Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén...* A korlátozások, megszorítások felsorolását lásd VENETIANER:1922, 207-209. A legsúlyosabb az 1853. október 2-i rendelet volt, amely ellentétben az összbirodalomra kiterjesztett 1849-es olmützi alkotmány szépen hangzó első pontjával, amely kimondta, hogy „A polgári és politikai jogok élvezete független a hitfelekezettől” - megfosztotta a zsidókat az időközben megszerzett ingatlanszerzés jogától.

123/ A pesti radikális reformegylet létrehozásáról, külföldi mintáiról, így a Samuel Holdheim (1806-1860) vezette szélsőséges berlini reformcsoporttal való kapcsolatáról, a körülötte kialakult hitközségi

küzdelmekről, valamint a forradalmi magyar, majd az osztrák kormányzatnak az egylethez való viszonyáról stb. lásd Michael K. SILBER tanulmányát (A pesti radikális reformegylet [Genossenschaft für Reform in Judenthum] társadalmi összetétele 1848-1852 között in: *MÉJ* '98/1 (1998), 125-142), amely rövid terjedelme ellenére egyike a századközepe magyarországi haladó irányzaton belüli mérsékelt és radikális irányzatokat elemző legkiválóbb munkáknak. A szélsőséges németországi reformközösségek mintájára - a forradalmi radikálizálódás árhullámán - nemcsak Pesten jött létre reformtársulat. Hasonló csoportok alakultak Nagyváradon, Pécsen és még néhány más gyülekezet körében is. A magyarországi zsidóság körében ez volt az egyetlen (rövid) időszak, amikor a ultraradikális vallásreformok támogatókra találtak a hazai zsidóság soraiban. A forradalmi lelkesedés bukása után a megerősödött konzervatív légkörben ezek a csoportok – némi hatósági asszisztenciával – maguktól feloszlottak – Vö. KATZ: 1999, 51-52.

124/ Ez a folyamat a zsidók magyarosodását is visszavetette. A további elmagyarosodást az is gátolta, hogy az ötvenes években az abszolutizmus nevelési elképzeléseinek szellemében elsősorban az oberlandi területeken – a hagyományos chéderekkel szemben megszorodtak a világi oktatást is nyújtó iskolák, a mintegy harmincből körülbelül 30 lett (SILBER:1985, 114-115). Igaz ezek közül alig 30 rendelkezett nyilvánossági joggal, azaz állt jogában államilag érvényes bizonyítványt kiadni, magántanulókat vizsgáztatni stb. (A ország legnagyobb zsidó tanintézete, a pesti elemi iskola 1852-ben nyerte el a nyilvánossági jogot.) Az iskolák számának radikális növelésével kívánta a kormányzat az aktualizált jozefianus elképzelések szellemében alkalmassá tenni a zsidó közösséget a gazdasági és társadalmi modernizációban való bekapcsolódásba. Ugyanakkor néhány a korszellem változása iránt fogékony hitközség (Arad, Nagykanizsa,

Liptószentmiklós), vagy akár a hagyományörző Kismarton is még a hatóságok beavatkozása előtt maga nyitotta meg iskoláját. 1855-re befolyt a zsidó iskolaalap felállítására szánt egymillió forint. Az összeg felhasználásáról 1856. március 29-én született döntés. A tervezett rabbiképző felállításán túl minden közigazgatási egységben egy-egy mintafőelemi iskola létesítését írták elő. A döntés értelmében a kormányzat 4 mintaiskolát hozott létre: Pesten, Temesváron, Pécsen és Sátoraljaújhelyen. Az 1857-ben felállított pesti mintaiskolát 1859-ben tanítónőképzővé (Országos Izraelita Tanítóképző Intézet) bővítették. (A zsidó tanítóképző a továbbiakban folyamatosan az állami tanítóképző intézetek számára kiadott rendeleteknek és tanterveknek megfelelően alakította tanítási rendjét.) Vö. BÁNÓCZI József: *Az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet története. 1857-1897*, (Budapest: ?, 1897), 3-23. A magyarországi zsidó iskolaügyre lásd általában: BARNA Jónás – CSUKÁSI Fülöp (szerk.): *Magyar–zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*, I–II. (Budapest: Országos Izraelita Tanítóegyesület, 1896); MOSKOVITS:1964; FELKAI:1992; FELKAI:1996 és uő.: *Tantervi változatok a magyarországi zsidó iskolákban (1780–1990)*, (Budapest, Országos Közoktatási Intézet, 1995). A kormányzat számára az ekkor még nagy többségében német és/vagy zsidó ajkú zsidóság alkalmas segédeszköznek tűnt az önkényuralmi elnémetesítő törekvések megvalósítására is. „Ebben a törekvésben a zsidó közösség többsége természetes segítőtársnak bizonyult. A lakosság különféle csoportjainak megengedték, hogy saját nyelvüket használják az iskolai oktatásban. A zsidóság által beszélt nyelv a jiddis vagy jiddis-deutsch nyelvjárás számított. Természetesnek tűnt tehát, hogy a chéder helyett létrehozott iskolákban az oktatás nyelve a német legyen. Az iskolai állások betöltésére alkalmas tanárok többsége nemrégiben érkezett bevándorló volt a császárság nyugati tartományaiból, Cseh és

Morvaországból, ahonnan a tanítványok szüleinek többsége is származott. A magyarul vagy szlovákul beszélő lakosság körében időnként a zsidók tűntek a német kultúra kizárólagos letéteményeseinek.” – KATZ:199953-54. A magyart a zsidó iskolák közül tannyelvként először a mosoni vezette be 1861-ben, ily módon jelezve az idők közelgő fordulatát.

125/ A zsidók gazdasági helyzete - a megszorítások ellenére – már az évtized első felében lényegesen javult. A Magyarország lehetőség szerint teljes beolvasztására törekvő önkényuralmi rendszer a birodalmi célok érdekében elősegítette a központosító törekvéseknek alávetett, területileg széttagolt ország gazdasági modernizálását; az erőforrások jobb kihasználása érdekében fejlesztették a közlekedést, új mezőgazdasági és ipari módszereket vezettek be, határozottan támogatták a tőkebefektetéseket és hasonló kezdeményezéseket. Vö. P. J. HIDAS: *The Metamorphosis of a Social Class in Hungary during the Reign of Young Franz Joseph* (New York: 1977) – idézi KATZ:1999, 52. A magyarországi zsidóság haszonélvezője volt a gazdasági fellendülés folyamatának. Egyes személyek, családok, egy egész réteg gazdasági (az ötvenes években), majd az alkotmányos viszonyok helyreálltával társadalmi felemelkedése (a hatvanas évektől) volt az alapja, az igazi kezdete annak a későbbi fejlődésnek, amelyet a nosztalgikus utókor a „magyar zsidóság aranykora”-ként (1867-1914) szeret sommásan elkönyvelni.

126/ VENETIANER:1922, 219-220.

127/ „A nemesi reformmozgalom 1848-49-ben elvesztette a háborút, a békét azonban megnyerte. A társadalmi reformok egy része már az osztrák uralom alatt megvalósult, a magyar alkotmány ideiglenes visszaállítását követően, majd az Ausztria és Magyarország közötti kiegyezés után – bár némileg módosult formában – a politikai reformok is megvalósultak. A magyar nemesség föladata rendi kiváltságait, veszített

gazdasági és társadalmi pozícióiból, ám sikerült megőriznie uralkodó állását a politikai életben s az állami és helyi adminisztrációban.” - BENCE:1988, Különös, 2. Ez egyben azt is jelentette, hogy a magyarországi zsidóság jövőjét majd a régi-új magyar (állam)hatalommal kialakított modus vivendi fogja meghatározni. Mint br. Eötvös József az 1868/69-es országos gyűlés (lásd alább) kapcsán írta: „A zsidók annyiban Salamon bölcsességének örökösei, hogy a fait accompliket mindig elismerik...” - EÖTVÖS József: Levelek, (Budapest: Helikon Könyvkiadó, 1976), 605. Az egy modern nemzet építésére törekvő, túlnyomórészt politikailag motivált magyar nemzeti mozgalom egyfelől és a leginkább kulturálisan és társadalmilag orientált (reform) zsidóság törekvése az egyenlőségre másfelől már 1848 előtt egymást erősítette a magyar nemzeti célok, a társadalmi haladás, és a zsidó társadalom átformálása, környezetébe való integrálása érdekében. Ez lesz az új helyzetben - a kiegyezés után - az alapja a magyar uralkodó osztály és a hazai neológ zsidóság mértékadó köreinek (az ortodoxia hallgatóságos együttműködésével) írásos megegyezésbe sohasem foglalt, de a dualizmus alatt mégis hatékonyan működő, Karády Viktor által (lásd KARÁDY:1997, passim) találóan „asszimilációs” szerződésnek nevezett szövetségének: teljes asszimiláció az emancipációért cserébe.

128/ Az emancipáció tulajdonképpen csak politikai jogok szerzésére, gyakorlására adott volna módot, de az – az abszolutisztikus rendszeren belül, a kiegyezésig - felekezetre való tekintet nélkül amúgy is illuzórikus volt.

129/ GONDA:1992, 147. A növekedés okairól, összetevőiről, üteméről lásd II. fejezet Újratelepülés: az újkori magyarországi zsidóság első évszázada (1690-1790), 39-40. jegyzet

130/ A Dohány utcai templom és a Rumbach-zsinagóga építésének részleteit lásd - HARASZTI György: Két világ határán in: *MÉJ* (új folyam), 1993/2, (Budapest: Múlt és Jövő alapítvány, 1993), 15-27. Leírásuk: GAZDA:1989 és P.BRESTYÁNSZKY:1999.

131/ Ezt jelentősen megkönnyítette az 1848/49 óta eltelt évtizedekben a zsidóság modernizációjának előrehaladása, a neológ irányzat térnyerése. 1861. április 17-én az országgyűlés és a pesti hitközség néhány képviselőinek titkos tanácskozásán a polgári-politikai jogok teljességét még csak az intelligens, földbirtokos és iparos zsidó rétegekre kívánták kiterjeszteni, míg a többiekre – összekapcsolva a bevándorlás törvényi szabályozásával - egy hosszabb határidőt kívántak megszabni, amíg az utóbbiak nem asszimilálódnak a magyar nemzettel (VENETIANER:1922), 214. (Hasonló megfontolások már az európai emancipációs folyamat legkezdetén is felmerültek. Ugyanaz a forradalmi Franciaország, amely még 1789-ben megadta a protestánsok számára az egyenjogúságot, két évig késlekedett a zsidók emancipációjával szembeállítva a „nemes” szefárdokat a „korcs” elzászi askenázokkal. Nem is beszélve arról, hogy az utóbbiak jogait Napóleon az úgynevezett „gyalázatos rendeletével” 1808-ban tíz évre visszavonta. Az angolok és hollandok a 18. század végén és a 19. század elején hosszú ideig aggódtak a lengyel, illetve német területekről kiinduló tömeges zsidó bevándorlás miatt.) Az ötvenes évek zsidó iskolarendszerének kiépülése (vö. 124. jegyzet) egy egész nemzedékre nyomta rá bélyegét, lassú és átható kulturális forradalmat eredményezett, amelynek eredményeképp lebomlásnak indultak azok a válaszfalak, amelyek a korábban el- és bezárkózó közösséget óvták a környezetük kultúrájával való érintkezéstől, vagy netán már az azzal való azonosulástól. (Ez a folyamat elsősorban az úgynevezett *oberlandi* területekre volt jellemző. A történeti Magyarország elmaradottabb északkeleti részében, *Unterlandban*, ahol a zsidók

többsége galíciai bevándorlók leszármazottja volt, jiddisül beszélt, sokan ragaszkodtak a chászíd életvitelhez, ami magán viselte egy hagyományos zsidó kultúra egyedi jeleit. Az itt élő zsidók - eltekintve a művelt, vagy művelődni igyekvő gazdagok városi csoportjaitól – határozottan elzárkóztak attól, hogy lemondjanak a zsidó életmód bármely eleméről, különös hangsúllyal a hagyományos – *chéder, jesíva* - zsidó oktatásra. *Oberlanddal* összehasonlítva ezeken a területeken az iskolákban tanuló gyerekek számának aránya közel egy a tízhez.) – Vö. KATZ:1999, 54-55. 1867-ben az emancipáció szükségességéről már konszenzus alakult ki, de gyakorlati kivitelezésére, időzítésére több javaslat is született. Deák külön emancipációs törvény helyett a polgári jogokkal való rendelkezést szabályozó törvény olyan módosítására tett javaslatot, hogy azt vallási megkülönböztetés nélkül biztosítsák minden felekezet tagjai számára. Lónyai Menyhért pénzügyminiszter és Horváth Boldizsár igazságügyminiszter a felekezetek – köztük az izraeliták – politikai egyenjogúsítását a honossági törvény megalkotásával kívánta összekapcsolni, ami magában hordta az emancipáció szűkítésének lehetőségét. – Vö. VENETIANER:1922, 245-248; GONDA:1992, 117

132/ Többek között a kiegyezés megalkotójának, Deák Ferencnek is interpellálnia kellett, hogy vegyék elő már a zsidók ügyét. Tenczer Pál, a *Magyar Izraelita* 1867. augusztus 29-i számában így ábrázolja a sorsfordulóknban gazdag év nyarának hangulatát: „Az öregebbek, a tapasztaltabbak, kik a 48-as események szemtanúi voltak, kik illúzióban nem éltek, csak rosszul érezték magukat; de a fiatalság, mely a 60-diki év óta minden öreg zsidóra haragudott, ki éjjel és nappal is nem tanult, hogy a magyar nyelvet elsajátítsa, mely ellenségének nézte azon zsidót, ki kételkedni mert a magyarok szabadelvűségében: azon fiatalabbak elpirultak, ha hitsorsosaikkal találkoztak.” – idézi BENCE1988, Különös, 33.

133/ CSIKY Kálmán et al.: *Corpus Juris Hungarici, Magyar Törvénytár 1836-1868*, (Budapest: Franklin Társulat, 1896), 354.

134/ A recepciós küzdelmekről lásd GONDA:1992, 156-162.

135/ Ezt a feltételt 1848 előtt Kossuth írásaiban és beszédeiben újra és újra felemlítette és az 1849-es emancipációs törvényjavaslat tartalmazott egy paragrafust (4.§ a), amely kötelezte a zsidókat egy rabbinikus gyűlés összehívására a zsidó vallás megreformálása céljából (VENETIANER:1922, 203). Noha a kiegyezés után ezt Eötvös József kultuszminiszter és társai már nem tekintették előfeltételnek, mégis azt várták, hogy az emancipáció egy olyan folyamat kezdetét jelenti, amelynek befejezésekor zárt vallási kultúráját elhagyva a hazai zsidóság teljességgel beolvad a magyar nemzettestbe, ily módon is biztosítva a magyarság számbeli fölényét a soketnikumú országban. Ez a politika egyben a lehetőségét is kizárta annak, hogy a zsidókat egy külön nemzetiségnek tekintsék, még akkor is, ha egy tekintélyes részeük ezt követelte volna, ami nem állt fenn. (A zsidóknak a magyarokhoz való számítása a nemzetiségi vidékeken, különösen a szlovákok lakta területeken, a 19. század utolsó évtizedeitől – a nemzetiségi ellentétek kiéleződésével párhuzamosan - a „magyarok” szövetségeseinek tekintett „zsidók” elleni ellenségeskedésekhez, a vallási formában jelentkező antiszemitizmus fellángolásához vezetett.)

136/ Jakov KATZ: A magyar zsidóság egyedisége in *MÉJ* (új folyam), 2001/3, 31.

137/ Lásd Julianna PUSKÁS: Jewish Leaseholders in the Course of Agricultural Development in Hungary, 1850–1930 in: SILBER:1992, 106–117.

138/ A jótékonyagra és szponzori tevékenységre lásd HARASZTI György: Zsidó jótékonyág és mecenatúra a századfordulón in: HARASZTI1999, 239-281; a nemesítésekre: MCCAGG:1972, passim.

139/ KOVÁCSA:2003, 7.

140/ Lásd 121-es jegyzet. Az „asszimilációs” szerződés csak nagyon korlátozott mértékben esett egybe csupán töredékesen megvalósult „társadalmi” szerződéssel, amelynek eredményeképp ténylegesen és visszavonhatatlanul megvalósult volna a zsidók asszimilatív integrációja a többségi társadalomba. A kortársak - és nem csupán az asszimilálódni vágyó zsidók - hajlandóak voltak túlbecsülni az asszimiláció eredményeit, összecsereelve az egy-két generációs akkulturációt az előbbivel. Az Erdei Ferenc nevével fémjelzett és megfogalmazása (1943) óta heves viták központjában álló 1867 utáni kettős középosztály („történelmi” és „polgári”) – kettős struktúra koncepció és a körülötte kialakuló vita (vö. GYÁNI Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében in: GYÁNI:2002, 78-97) azonban jól mutatja az asszimilációs folyamat társadalmi buktatóit.

141/ A haladó és konzervatív tábor ellentéte a forradalom leverése utáni időszak rövidéletű békessége után az 1850-es években új lendületet vett. A viták a zsinagógák belső felépítése, az istentisztelet rendje, az iskoláztatás és a rabbiképesítés kérdése körül éleződtek ki. A kormányzat a különböző irányzatok bizalmi embereinek véleményének kikérése után 1851. őszén Budára összehívott egy bizottságot a zsidók tanügyének és szervezetének megtárgyalására. A szeptember 23-24 és november 17-23 között lezajlott üléseken a túlnyomórészt haladó (Schwab Lőw pesti, Freyer S. Jakab győri, Lőw Lipót szegedi, Zipser Mayer székesfehérvári) rabbikból és neves személyiségekből álló bizottság, Lőw Lipótot bízta meg a hitközségek szervezeti szabályzatának kidolgozásával. Lőw egy 285. szakaszból álló tervezetet készített, amely kiterjedt a hitközségek életének minden ágára, a zsidók polgári helyzetére, az anyakönyvezésre, az iskoláztatásra. A kormányzat a szabálytervezetet császári pátensként szerette volna életbe léptetni,

de a számbeli túlsúlyban lévő konzervatívok (saját állításuk szerint a magyarországi zsidóság 7/8. része) ellenállása miatt elállt tervétől. A két tábor ellentéte számos hitközségen - Székesfehérvár, Pápa, Nagyvárad, Miskolc, Losonc stb. – nyílt összeütközéshez vezetett. Néhány éven belül a helyzet annyira elfajult, hogy a konzervatív tábor az 1860-as években a haladópartióktól való elhatárolódás igényével lépett fel. A rabbiképző körüli kontroverziák ismét kiéleződtek. (Lőw Lipót még 1844 júniusában a *Pesti Hírlap* hasábjain újította fel a szeminárium felállításának eredetileg a század első évtizedében keletkezett tervét. A javaslat a főrendiház ellenállásán megbukott. Az iskolaalap fölhasználását szabályozó rendelet 1856-ban az első helyre sorolta a megvalósítandó feladatok között a szeminárium felállítását.. Az ellenszegülő konzervatívok ehelyett 1859 januárjában a pozsonyi jesíva nyilvánossági joggal való felruházását - ez egyben a katonai szolgálat alól való mentességet is jelentett a növendékek számára - indítványozták, amit a kormányzat még abban az évben meg is adott.) 1862-ben dr. Hirschler Ignác, a pesti község elnöke az Udvari Kancelláriához intézett beadványában egy zsidó képviselőkből álló gyűlés összehívását javasolta egy modern szellemű rabbiképző felállítása ügyében. A kormányzat által 1864 tavaszára Budára összehívott, főleg haladópartiókból álló bizottság részletes terveket dolgozott ki, de az ortodoxok ellenállása miatt az Udvari Kancellária utasítására a budai Helytartóság fennállása alatt a szeminárium kérdését a továbbiakban mellőzte. – Vö. GROSZMANN Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén...*, 65-79.

142/ Az 1860-as évek szemináriumi vitájának kapcsán a konzervatív tábor ellentámadásba ment át. A hagyományőrző rabbik 1864-ben Sátoraljaújhelyen (március 1.), majd Nyíregyházán (március 15.) gyűltek össze, hogy a szeminárium létrehozását megakadályozzák.

Felsőfolyamodványukkal sikerült a szeminárium felállításának tervét meghiusítani. Kialakult egy ultraortodox irányzat is, amelynek vezetője Chátám Szófér hajdani tanítványa, Hillél Lichtenstein margittai majd szikszói rabbi volt. Reb Hillél, aki a konzervatív álláspontot a chászíd hagyományokkal ötvözte, s mindenfajta újítás elvi ellenzőjeként beutazta az országot, mindenütt propagálva röpiratokban is kifejtett álláspontját. Kezdeményezésére 1865 novemberében a Zemplén megyei Nagymihályon (ma Mihalovce, Szlovákia) 16 szélsőségesen ortodox rabbi és 8 rabbihelyettes gyűlt össze, magát az ország zsidósága vallási törvényhozó testületének nyilvánította és hozott zsinati határozatokat, amelyeket az utóbb csatlakozókkal – az ókori szánhedrint utánozva – összesen 71 rabbi és rabbihelyettes írt alá. – GROSZMANN Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén...*, 78-80. A határozatokat (*pszák bét din* - lásd uo., 81) 1866-ban Budán kinyomtatták és megküldték a hitközségeknek, hogy cselekedjenek saját belátásuk szerint. Mint GROSZMANNnál olvasható (81-82) a pestiek jegyzőkönyvébe bejegyezték: „Közöltetik egy Mihályon állítólag több összegyűlt rabbi által szerkesztett héber okmány, melyben minden, az újabb időkben a zsinagógában elővett rendet és nemesbítést elátkolják.” A vallási újítások elutasításán túl egyben az emancipáció meggátlási kísérletének is tekintett okmányt az előljáróság bosszankodva elvetette.

143/ Jakov KATZ: *A magyar zsidóság egyedisége...*, 31-32.

144/ Natonekről és eszmetársairól (további irodalommal) lásd Walter Pietsch: Chatam Szófértől Theodor Herzlig. Az ortodoxia és a korai cionizmus viszonya a Magyar Királyságban in: PIETSCH:1999, 91-98

145/ A Herzlről és a politikai cionizmusról szóló, könyvtárakra menő irodalomból csak szemléltetésül lásd Livia E. BITTON: Zionism in Hungary – The first Twenty-Five Years in: *Herzl Year Book*, Vol. VII. ed. by Raphael PATAI, (New York: Herzl Press, 1964/65), 285-320;

HANDLER:1983, NECER:2001, HABER:2001. A legújabb magyar nyelvű Herzl életrajz (részletes bibliográfiával): NOVÁK Attila: *Theodor Herzl*, (Budapest: Vince Kiadó, 2002).

146/ A cionizmus magyarországi történetére az első világháború után lásd Livia E. BITTON: *A Decade of Zionism in Hungary: The Formative Years. The Post-World War I. Period, 1918-1928*, (Michigan. Ann Arbor, 1970), University Microfilms, (Diss. New York University, 1968); SCHMIDT Mária: A harmincas évek magyar cionista mozgalma a rendőrségi megfigyelés tükrében in: *TSZ* 1987-88/3 (1988), 339-350. Az 1945-1949 közötti korszakra: NOVÁK:2000.

147/ A kongresszussal foglalkozó terjedelmes irodalomból lásd Leopold LŐW: *Der jüdische Kongress in Ungarn...*; GROSZMANN Zsigmond: A magyar zsidók zsinati törekvései in: *MZSSZ*43 (1926), 190-198; Nathaniel KATZBURG: The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869 in: *HJS* 2 (1969), 1–33; Thomas DOMJÁN: Der Kongress der ungarischen Israeliten, 1868-1869 in: *Ungarn Jahrbuch* 1, (Mainz: ?, 1969), 139-162. Legújabb, magyarul is megjelent monografikus feldolgozása: KATZ:1999.

148/ A memorandum szerzője nagy valószínűséggel Mezei Mór (1835-1925) a kongresszusi gondolat terjesztője, az Egyeteme Gyűlés jegyzője, 1905 és 1925 között a neológ Országos Iroda elnöke. – Vö. KATZBURG:1999, 81.

149/ „Az ortodoxia ezúttal modern cselekvési formát választott. Az új szervezet kísérletet tett arra, hogy megváltoztassák a hagyományhű zsidóságról a közvéleményben kialakult képet. A magyar nemzeti gondolat előtérbe állításával kívánták bizonyítani, hogy a szülőhaza szeretete nem kizárólag az újitók kiváltsága. Ugyanebben az időben jelent meg [a haladó párt szócsöve, a *Magyar Izraelita* ellenében – H. Gy.] a Hitőr orgánuma, a *Magyar Zsidó*. A vallásos tömegek számára a

lap nyelve természetesen idegen volt, de a nem zsidó közvéleményre és a kormánykörökre valószínűleg kedvezően hatott, hogy az ortodoxiának magyar lapja is van.” – KATZBURG:1999, 83.

150/ A Pesti Hitközség levéltárából – idézi GROSZMANN Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén...*, 89.

151/ Lőw Lipót, akit mint rabbit ugyancsak mellőztek az előkészítő konferencián, maga is megjegyezte, hogy a konferenciára meghívottak kiválasztásánál nem kérték ki az ortodoxia véleményét. – Vö. Leopold Lőw: *Der jüdische Kongress in Ungarn, historisch beleuchtet. Beitrag zur Rechts-, Religions- und Kulturgeschichte*, (Pest: ?, 1871), 29.

152/ KATZBURG:1991, 85-86.

153/ Az ortodoxok saját megítélésük szerint a többséget jelentették. A hagyományos, a kongresszusi választásokon is elfogadott magyarországi választókerületi beosztás a neológoknak kedvezett; a városi központokban általában ők kerültek többségbe, míg a kisebb településeken az ortodox fölény érvényesült. Zeke becslése szerint (ZEKE Gyula: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868-1949) in: HÉT ÉVTIZED:1990 1., 152) jó tíz évvel később, 1880-ban a zsidóság irányzatok szerinti megoszlása a következőképp alakult: 1. ortodox: 56,1% (350,456 fő); 2. neológ: 38,2% (238,947 fő); 3. status quo ante: 5,7% (35,334).

154/ Kismartoni tevékenységéről lásd Mordechai ELIAV: *Das öffentliche und erzieherische Wirken Rabbi Esriel Hildesheimers in Eisenstadt* in: SPITZER:1994, 65-80.

155/ VENETIANER Lajos: *A zsidóság szervezete az európai államokban*, (Budapest: IMIT, 1901), 508-509.

156/ Három bizottságot állítottak fel: a szervezeti, az oktatási és egy harmadikat, amelyik azt a feladatot kapta, hogy fogalmazza meg a

későbbi kongresszusok szabályzatát. Minden bizottságban 25 képviselő foglalt helyet a két tábor erőviszonyainak arányában: 14 haladó és 11 ortodox. A bizottságokat a tizedik ülésen, december 30-án jelölték ki, de csak közel egy hónap múlva január 28-án kezdte meg a kongresszus javaslataik megvitatását. – Vö. KATZ:1999, 201. Túlfűtött tanácskozások után az erősen ortodoxellenes beállítottságú dr. Hirschler Ignácot választották meg a kongresszus elnökének, első alelnök a vallásos életű mérsékelt neológ Leopold Popper, az egyik észak-nyugati körzet képviselője lett, míg a másod-elnökhelyettesi posztot a népes fővárosi küldöttség tagja, Wahrmann Mór (1832-1894) üzletember (később Lipótváros képviselőjeként a magyar országgyűlés első izraelita vallású tagja, 1869-1894, Hirschler utódként a Pesti Izraelita [kongresszusi] Hitközség elnöke, 1881-1894), az első pesti rabbi (1796-1826) Jiszrael Wahrmann unokája nyerte el. – KATZ:1999, 189-190. Wahrmannról lásd Károly VÖRÖS: Mór Wahrmann: A Jewish Banker in Hungarian Politics in the Era of the Dual Monarchy in: SILBER:1992, 187–195; (magyarul) uő.: Wahrmann Mór: egy zsidó politikus a dualizmus korában in: *Budapesti Negyed* 3, no. 2 (Budapest: BFL, 1995), 22-30.

157/ Az ortodoxia egy másik nagyobb csoportja - az Azriel Hildesheimer rabbi köré csoportosuló 35 képviselő – helytelenítette a távozást és továbbra is részt vett az üléseken, jelentős befolyás és eredmény nélkül.

158/ A kongresszus által jóváhagyott szabályzat szerint minden helységben csak egy hitközség szerveződhet. Minden zsidó köteles a helybeli – vagy amennyiben lakóhelyén nincs, a szomszédos helységben működő hitközséghez csatlakozni. Ha azonban „/.../ valamely községben a tagok egy része a községben fennállótól eltérő istentiszteleti intézményt kíván a maga részére életbe léptetni, s imaházi egyesületet lépezni, úgy ez fel van jogosítva: a/ imaházat berendezni, b/ saktert és c/

hitzónokot, illetőleg dajant alkalmazni” a nagy-hitközség anyagi támogatásával. A rendelkezés azt a célt szolgálta, hogy a hitközség egységének megőrzése mellett biztosítsák a neológ vagy ortodox kisebbség jogát a megfelelő ima- és szertartásrend kialakítására. – KATZBURG:1999, 90.

159/ Az Egyetemes Gyűlés határozata, miszerint „az izraelita országos pénzalap jövedelmének hova fordítása iránti intézkedési jogot kizárólag az izraelita egyetemes gyűlés gyakorolja” az ortodoxia kiválása után már nem volt kivihető, mivel többé már nem volt a magyar zsidóság közös képviselője. Az ortodoxok kérték az iskolaalap megosztását maguk és a neológok között, de ezt a képviselőház 1880. március 12-i határozatával elutasította, az iskolaalap jellege nem változott meg és továbbra is az állam kezelte. Az iskolaalapot materiálisan a rabbiképző épülete és állami értékpapírok képviselték. Az utóbbiak az első világháború után értéküket veszítették, de a magyar kormányzat az alap újbóli feltöltéséig a kamatokat továbbra is fizette. A zsidótörvények árnyékában a recepció visszavonása után (1942:8. tc „Az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról) nem volt többé aktuális, hogy az állam zsidó intézményeket támogasson. Ezért 1943 januárjában a Vallás- és Közoktatási Minisztérium átadta az iskolaalapot a Magyarországi Izraeliták Országos Tanácsának. – KATZBURG:1999, 91-92.

160/ A konzervatív beállítottságú uralkodó az ortodoxia iránti őszinte együttérzése és szimpátiája ellenére – mivel a magyarországi belügyek a kormány kizárólagos jogkörébe tartoztak – nem utasíthatta vissza a magyar kormány által felterjesztett kongresszusi határozatok jóváhagyását, amire 1869 júniusában került sor. – Vö. A magyar és erdélyhoni 1868-769. évi egyetemes gyűlésen alkotott szabályzatok és határozatok in: *MZSSZ9*, 148-162.

161/ Mivel ez abban az évben történetesen a *sosán purim* napjára esett, az eseményt a magyarországi hagyományőrző körökben mindmáig az ortodoxia „purimi csodája”-ként említik.

162/ Eötvös utóda, dr. Pauler Tivadar, az új „... vallás- és közoktatásügyi miniszter 1871. novemberi utasítása szerint a hagyományhű zsidóságnak joga van arra, hogy különálló, a neológ hitközségek szervezetétől teljesen független hitközségekbe tömörüljön. Az ortodoxok a neológokéhoz hasonló országos képviselőtestet hoztak létre, ez képviselte az ortodox felekezetet a kormány és a hatóságok előtt, és foglalkozott az egész közösséget érintő ügyekkel. Az országos vezetőség intézményeiben fontos szerep jutott a rabbiságnak, ellenben a neológ vezetőséget teljes egészében előljárók alkották.” – KATZBURG:1999, 93.

163/ Adott esetben akár három is, mivel a (magukat szefárdnak nevező) chászíd közösségek többsége nem csatlakozott az ortodox szervezethez; tudomást se vett az egész „vallásháborúról”, híveik nem a budapesti központokra figyeltek, hanem valamelyik - gyakran éppenséggel külföldön székelő – *cáddik* udvarától várták az irányítást. – Vö. ZEKE Gyula: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868-1949) in: HÉT ÉVTIZED:1990 1., 146. Igazi szefárd gyülekezet a 19. században, a század végén – mint korábban említésre került - már csak Temesvárott és Zimonyban létezett. Összességében két országos szervezet jött létre, de tulajdonképpen négy tábor (kongresszusi, ortodox, status quo ante, chászíd) alakult ki. „Mind a két országos szervezet magáénak vallotta a magyarosodás célját. A neológok őszintén, sőt lelkesen. Az ortodoxok hivatalosan s jobbára opportunizmusból. A harmadik tábor megoszlott a kétféle magatartás

között. A negyedik pedig közömbös volt vagy ellenséges.” – BENCE:1988, Külső, 17.

164/ A status quo ante hitközségek létrejöttéről és az ortodoxiához való viszonyukról lásd KATZ:1999, 270-264, történetük későbbi alakulásáról HARASZTI György: A magyar zsidóság helyzete Trianon előtt és után (egy ismeretlen dokumentum a status quo ante hitközségek történetéhez). in: *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv 2003*, (Budapest: Keresztény-Zsidó Társaság, 2003), 32-39.

165/ Hasonló jelenségek Németországban is megfigyelhetők, ahol szintén sor került önálló ortodox hitközségek alakulására, de ezek elkülönülése nem öltött átfogó jelleget. Az ortodoxia belső autonómiájának fenntartása mellett a gyülekezetek nagy többsége megőrizte egységét – KATZBURG:1999, 95.

166/ Az elkövetkező évtizedekben a neológok a szétválás érvénytelenítésére törekedtek

1896-ban kérelmezték az Egyetemes Gyűlés, azaz egy újabb kongresszus összehívását, de hiába. Tíz év múlva ezt a kérelmüket megismételték, de gr. Apponyi Albert (1846-1933) vallás- és közoktatásügyi miniszter újfent elutasította, mivel az ortodoxok álláspontja nem változott és a kormány nem kívánt kényszert alkalmazni. Sikertelen volt a neológok 1906-os és 1908-as kísérlete is – KATZBURG:1999, 99, 186.

167/ KATZBURG:1999, 95.

168/ Egy újabb becslés szerint (ZEKE Gyula: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868-1949) in: HÉT ÉVTIZED:1990 1., ,152) a neológok és status quo ante irányzatok együttes arányszáma az elkövetkező évtizedekben a következőképp alakult: 1880: 43,9%; 1890: 45,2%; 1900:47,8%; 1910: 48,1%. A vidéki erőviszonyokra lásd például Ö.KOVÁCS:1996 és CSÍKI:1999, passim.

169/ A zsinagógai szertartások vonatkozásában a tipikus neológ zsinagógában orgona volt, a tóraolvasó pultot közvetlenül a frigyláda előtt helyezték el, és az imádság nyelvül a magyar szolgált. A neológok nagy gondot fordítottak a zsinagóga (amelyet ők templomnak neveztek) külső és belső dekorációjára, számukra ez volt a zsidó közösség központi képviselői szerve, és sokuk számára a fő kapcsolat a zsidósággal. A rituálé a neológ községekben nem volt merev és egységes, az istentiszteleti formák és gyakorlat egész sora létezett egymás mellett az egyes gyülekezetek helyétől és típusától függően. A vidéki városokban és kistelepüléseken többnyire a hagyományos formák voltak az uralkodók, míg a fővárosban, ahol az asszimiláció a legerősebben előrehaladt, feltűnő volt az egyedi vallásosság és vallásgyakorlás csökkenése. Ugyanakkor a közösségi intézmények a tradícióra épültek, és a neológ községek gondosan ragaszkodtak a hagyományos közösségi létesítményekhez, így a rituális mészárszékekhez és a temetési egylethez, amelyeket szigorúan a zsidó vallástörvény előírásai szerint működtettek. A neológ gyülekezetek vallási életét rabbijaik határozták meg, akiknek többsége az 1877-ben alapított és hamarosan az egész zsidó világban széleskörű elismerést és tekintélyt szerzett (Ferenc József) Országos Rabbiképző Intézet növendéke volt. (A Rabbiképző Intézet öt évfolyamból állt, de ezt megelőzte egészen a második világháború végéig egy, a gimnázium négy évfolyamára épülő ötosztályos ugyancsak alsó tagozat, amely a nem zsidó humanisztikus gimnáziumok felső négy évfolyamának felelt meg –

170/ Vö. KERTÉSZ Péter: *Nehéz zsidónak lenni*, (Budapest: Ulpius-ház Könyvkiadó, 2003, 65-66.)

170/ A zsidóságnak ez a rétege – amelyről egészét megítélték, bár s közel sem volt vele azonos, még a neológiának is csak kisebbik hányada - jóllehet vagyoni erejében messze elmaradt a nagybirtokos vagyonok

mögött, de a kereskedelmi-, ipari-, és banktőkében érdekelt lévén, könnyebben mobilizálható s a viszonyokhoz könnyebben alkalmazkodó gazdasági erőkkel rendelkezett. Az autochton polgári középosztály gyengése miatt a zsidó középrétegek éppen a modern gazdaság és társadalom kibontakozása szempontjából fontos területeken jutottak szerephez, néha egyenesen többségi pozíciókhoz. „Mint Karády Viktor rámutat, a polgárosodás ideológiáját az arisztokrácia és a liberális nemesség fogalmazta meg, ám a kereskedelmi és ipari polgárság, az irodalmi és műszaki értelmiség valósította meg, amelynek köreiben – német és szláv elemek mellett – a zsidók döntő szerepet játszottak.” – FEJTŐ:2000, 135. Az ide sorolható zsidók „a gazdasági élet fontos ágaiban, a szabad pályákon és a kultúra némely területén olyan sikeresek voltak, hogy kisebbség létükre megközelítőleg vagy ténylegesen többségi helyzetbe kerültek. Ez természetesen erősítette az amúgyis meglévő zsidóellenességet az uralkodó magyar elemben és a többi kisebbségben.” – BENCE:1988, Különös, 2.

Rövidítések jegyzéke/Irodalomjegyzék

BÁCSKAI:1989	BÁCSKAI Vera: <i>A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten</i> , (Budapest: Magvető Kiadó, 1989).
BÁRKÁNY-DOJČ:1991	Eugen BÁRKÁNY – L’udovít DOJČ: <i>Židovské náboženské obce na Slovensku</i> , (Bratislava: Vydavateľstvo VESNA, 1991).
BAUMGARNER:1988	Gerhard BAUMGARTNER: <i>Geschichte der jüdischen Gemeinde zu Schlaining</i> , (Stadtschlaining: Österr. Institut für Friedensforschung und Friedenserziehung, 1988).
BENBASSA-RODRIGUE:2003	Esther BENBASSA – Aron RODRIGUE: <i>A szefárd zsidók története. Toledótól Szalonikiig</i> , (Budapest: Osiris Kiadó, 2000).
BENCE:1988	BENCE György: <i>A magyarországi zsidók története az előidőktől a zsidó vallás recepciójáig</i> , (kézirat), (Budapest: 1988).
BERNSTEIN:1998	BERNSTEIN Béla: <i>A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók³</i> , (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1998).
BERNSTEIN EMLÉKKÖNYV:1998	<i>BERNSTEIN BÉLA emlékkönyv</i> , szerk.: Mózer Ilona, (Szombathely: Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Történelem Tanszék, 1998).
BERTÉNYI:2000	BERTÉNYI Iván (szerk.): <i>Magyar Történeti Szöveggyűjtemény 1000-1526</i> , (Budapest: Osiris Kiadó, 2000).

BÉRI-LICHTNER:1995	BÉRI-LICHHTNER János: <i>Együttélés. A zsidóság szerepe Magyarország legújabbkori történetében 1790-1918</i> , (Budapest: Argumentum Kiadó, 1995).
BFL	Budapest Főváros Levéltára
BTM	Budapesti Történeti Múzeum
BÜCHLER:1901	BÜCHLER Sándor: <i>A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig</i> , (Budapest: IMIT kiadó, 1901).
CARMILLY–WEINBERGER:1995	Moshe CARMILLY–WEINBERGER: <i>A zsidó története Erdélyben (1623-1944)</i> , (Budapest: Magyar Zsidó Tanulmányi és Judaisztikai Kutatócsoport kiadása, 1995).
COHEN:1994	Asher COHEN: <i>Soá</i> , (Budapest: Cserépfalvi/Múlt és Jövő Kiadó, 1994).
CSÍKI:1999	CSÍKI Tamás: <i>Városi zsidóság Északkelet- és Középkelet-Magyarországon</i> , (Budapest: Osiris Kiadó, 1999)
EINHORN:2000	EINHORN Ignác (HORN Ede): <i>A forradalom és a zsidókérdés Magyarországon</i> , (Budapest: ELTE Római és Magyar Filológiai Tanszék, 2000 [eredetileg németül: 1900, Lipsce]).
ELTE	Eötvös Loránd Tudományegyetem
ENCYCLOPAEDIA	ENCYCLOPAEDIA JUDAICA Vol. 1-16, (Jerusalem: Keter Publishing House Ltd., 1971-1972).
ERÉNYI:1997	ERÉNYI Tibor: <i>A zsidók története Magyarországon</i> , (Budapest: ÚTMUTATÓ Kiadó, é.n. [1997]).
ETTINGER:2002	Smoel [helyesen Smuel] ETTINGER, Smuel: <i>A zsidóság története. Modern kor</i> , (Budapest: Osiris, 2002).
FEJTŐ:2000	FEJTŐ Ferenc: <i>Magyarság, zsidóság</i> , (Budapest: Osiris, 2000).

	MTA Történettudományi Intézet, 2000).
FELKAI:1992	FELKAI László: <i>A budapesti zsidó fiú- és leánygimnázium története</i> , (Budapest: Anna Frank Gimnázium, 1992).
FELKAI:1996	FELKAI László: <i>Zsidó iskolázás Magyarországon (1780-1990)</i> , (Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, é.n. [1996]).
FISCHER:1988	Rolf FISCHER, <i>Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn, 1867-1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose</i> , (München: Oldenburg Verlag, 1988).
FROJIMOVICS-KOMORÓCZY-PUSZTAI-STRBIK:1995	FROJIMOVICS Kinga – KOMORÓCZY Géza – PUSZTAI Viktória – STRBIK Andrea: <i>A zsidó Budapest 1-2</i> 1-2, szerk. KOMORÓCZY Géza, (Budapest: Városháza - áza - MTA Judaisztikai Kutatócsoport kiadása, 1995).
GAZDA:1989	[GAZDA Anikó]: <i>Magyarországi zsinagógák</i> főszerk.: GERŐ László (Budapest: Művelődési Könyvkiadó, 1989).
GOLD:1932	Hugo GOLD (Hrsg.): <i>Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart</i> , (Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932).
GOLD:1970	Hugo GOLD (Hrsg.): <i>Gedenkbuch untergegangenenen Judengemeinden Burgenlandes</i> , (Tel-Aviv: 1970).
GONDA:1992	GONDA László: <i>A zsidóság Magyarországon</i> , (Budapest: Századvég Kiadó, 1992).
GRIBETZ-	Judah GRIBETZ – Edward L. GREENSTEIN – Re

GREENSTEIN-STEIN:1993	gina STEIN: <i>The Timetables of Jewish History Chronology of the Most Important People Events in Jewish History</i> , (New York: Simon Schuster, 1993).
GYÁNI:2002	GYÁNI Gábor: <i>Történelemsziszkurzusok</i> , (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2002).
GYÁNI-KÖVÉR:1998	GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: <i>Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig</i> , (Budapest: Osiris Kiadó, 1998).
GYÉMÁNT:2000	Ladislau GYÉMÁNT: <i>The Jews of Transylvania in the age of Emancipation 1790-1867</i> , (București: Editura Enciclopedică, 2000).
GYURGYÁK:2001	GYURGYÁK János: <i>A zsidókérdés Magyarországon</i> , (Budapest: Osiris Kiadó, 2001).
HABER:2001	Peter HABER: <i>Die Anfänge des Zionismus in Ungarn (1887-1904)</i> , (Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2001).
HAGAR:2002	<i>In the Land of Hagar, The Jews of Hungary, His Society and Culture</i> , ed.: Szalai Anna, (Tel-Aviv: Hatefutsoth – The Nahum Goldman Museum Jewish Diaspora – Ministry of Defence Publishing House, 2002).
HANDLER:1978	Andrew HANDLER: <i>Rabbi Eizik: Hasidic Stories about the Zaddik of Kálló</i> , (Cranberry/NJ: Associated University Presses, 1978).
HANDLER:1983	Andrew HANDLER: <i>DORI. The Life and Time of Theodor Herzl in Budapest (1860-1878)</i> , (Alabama: University of Alabama Press, 1983).

HARASZTI:1999	HARASZTI György: <i>Két világ határán</i> , (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999).
HARASZTI:2004	HARASZTI György (öá.): <i>Hágár országában. Kronológia és adattár a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől napjainkig</i> , (kézirat), (Budapest, MTA TTI, 2004).
HAUMANN:2002	Heiko HAUMANN: <i>A keleti zsidók története</i> , (Budapest: Osiris Kiadó, 2002).
HÉT ÉVTIZED:1990	<i>Hét évtized a hazai zsidóság életében</i> 1-2, szerk.: LENDVAI L. Ferenc – SOHÁR Anikó – HORVÁTH Pál, (Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990).
HJS	<i>Hungarian-Jewish Studies</i> 1-3, edited by Randolph L. BRAHAM, (New York: World Federation of Hungarian Jews, 1966, 1969, 1973).
HODIK:1975	Fritz Peter HODIK: <i>Beiträge zur Geschichte der Mattersdorfer Judengemeinden im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts</i> , (Burgenländische Forschungen 65), (Eisenstadt: Burgenländisches Landesarchiv, 1975).
IMIT	Izraelita Magyar Irodalmi Társulat

IMIT ÉVKÖNYV:1897	<i>IMIT ÉVKÖNYV</i> , szerk.: BACHER Vilmos és BÁNÓCZI József, (Budapest: IMIT kiadása, 1897).
IMIT ÉVKÖNYV:1900	<i>IMIT ÉVKÖNYV</i> , szerk.: BÁNÓCZI József (Budapest: IMIT kiadása, 1900).
IMIT ÉVKÖNYV:1901	<i>IMIT ÉVKÖNYV</i> , szerk.: BÁNÓCZI József (Budapest: IMIT kiadása, 1901).
IMIT ÉVKÖNYV:1902	<i>IMIT ÉVKÖNYV</i> , szerk.: BÁNÓCZI József (Budapest: IMIT kiadása, 1902).
IMIT ÉVKÖNYV:1904	<i>IMIT ÉVKÖNYV</i> , szerk.: BÁNÓCZI József (Budapest: IMIT kiadása, 1904).
IMIT ÉVKÖNYV:1905	<i>IMIT ÉVKÖNYV</i> , szerk.: BÁNÓCZI József (Budapest: IMIT kiadása, 1905).
IMIT ÉVKÖNYV:1907	<i>IMIT ÉVKÖNYV</i> , szerk.: BÁNÓCZI József (Budapest: IMIT kiadása, 1907).
KARÁDY:1997	KARÁDY Viktor, <i>Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok</i> , (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1997).
KARÁDY1:2000	KARÁDY Viktor: <i>Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat</i> , (Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2000).
KARÁDY2:2000	KARÁDY Viktor: <i>Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945)</i> , (Budapest: Replika Kör, 2000).
KARÁDY:2001	KARÁDY Viktor: <i>Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon</i> , (Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2001).
KATZ:1995	Jacob Katz: <i>Ki a gettóból. A zsidó emancipáció</i>

	<i>évszázada 1770-1870,</i> (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995).
KATZ:1999	Jákov KATZ: <i>Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban,</i> (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999).
KATZ:2001	Jakov KATZ: <i>Az előítélettől a tömeggyilkosságig. Az antiszemitizmus története 1700-1933 között,</i> (Budapest: Osiris Kiadó, 2001).
KATZBURG:1999	Nathaniel KATZBURG: <i>Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon,</i> (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999).
KAUFMANN:1889	David KAUFMANN: <i>Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien und Nieder-Österreich,</i> (Wien: 1889), (új magyar fordítása: KAUFMANN Dávid: <i>A zsidók utolsó kiűzése Bécsből és Alsó-Ausztriából. Előzményei (1635-1670) és áldozatai,</i> (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2002).
KEMPELEN:1999	KEMPELEN Béla: <i>Magyar zsidó családok,</i> (Budapest: Makkabi Kiadó, 1999 – eredetileg <i>Magyar zsidó és zsidó eredetű családok,</i> [Budapest: 1937-1939]).
KEPECS:1993	KEPECS József (szerk.): <i>A zsidó népesség széttelepülése a Magyarországon (1840-1941),</i> (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1993).
KLAMPFER:1965	Josef Klampfer: <i>Das Eisenstädter Ghetto,</i>

	(Burgenländische Forschungen 51), (Eisenstadt: Burgenländisches Landesarchiv, 1965).
KOESTLER:1990	KOESTLER Arthur: <i>A tizenharmadik törzs</i> , (Budapest: Bala Kabala Kft., 1990).
KOHEN:1989	Jichák Jozsef KOHEN: <i>Chochmé Transzilvánia</i> , [Erdőbölcsek] (Jeruzsálajim: Máchon Jeruzsálajim ,1 (héberül).
KOHEN:1995	Jichák Jozsef KOHEN: <i>Chochmé Hungária v'-há-s há-toránit bá, 1421-1944</i> [A magyarországi bölcsektórai irodalmuk, 1421-1944], (Jeruzsálajim: Máchon Jeruzsálajim, 1995) (héberül).
KOHN:1881	KOHN Sámuel: <i>Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez</i> , (Budapest: Zilahy Sámuel bizománya, 1881).
KOHN:1884	KOHN Sámuel: <i>A zsidók története Magyarországon. A legrégebb időktől a mohácsi vészig</i> (Budapest: az Athenaeum R. társulat kiadása, 1884).
KOLOSVÁRY-BORCSA:1943	KOLOSVÁRY-BORCSA Mihály: <i>A zsidókérdés magyarországi irodalma. A zsidóság szerepe a magyar szellemi életben. A zsidó származású írók névsorával</i> , (Budapest: Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság, 1943).
KOMLÓS:1997	KOMLÓS Aladár: <i>Magyar-Zsidó Szellemtörténet a Reformkortól a Holocaustig. I A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. II Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba</i> , (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1997).
KOVÁCS:1922	KOVÁCS Alajos: <i>A zsidóság térfoglalása</i>

	<i>Magyarországon</i> , (Budapest: A szerző kiadása, 1922)
KOVÁCSA:2003	KOVÁCS András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig in: <i>MEJ</i> , 2003/3, 3-39.
KOVÁCSÁ1988	KOVÁCS Ágnes: <i>Károlyi Sándor</i> (Magyar História, Életrajzok), (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1988).
KRISTÓ:2003	KRISTÓ Gyula: <i>Nem magyarországi népek a középkori Magyarországon</i> , (Budapest: Lucidus Kiadó, 2003).
LÁNYI-PROPPERNE: 1933	LÁNYI Menyhért – özv. PROPPERNE BÉKEFI Hermin: <i>Szlovenszkói zsidó hitközségek története</i> , (Közv. özv. Propperné Békefi Hermin kiadása, 1933).
LÁSZLÓ:1966	Ernö LÁSZLÓ: Hungarian Jewry: Settlement and Demography 1735-38 to 1910 in: <i>HJS</i> 1, 61-136.
LÁSZLÓ:1969	Ernö LÁSZLÓ: Hungary's Jewry: a Demographic Overview 1918-1945 in: <i>HJS</i> 2, 137-182.
LOHRMANN:2000	Klaus LOHRMANN: <i>Die Wiener Juden im Mittelalter</i> , (Belin-Wien: Philo, 2000).
LÖW:1874	Leopold LÖW: <i>Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn. Beitrag zur allgemeinen Rechts- Religions- und Kulturgeschichte</i> , (Budapest: ? , 1874).
LÖW:1999	<i>Löw Lipót beszédei</i> , összegyűjt.: HIDVÉGI Máté, (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999).
LÖW-KULINYI:1885	LÖW Immánuel – KULINYI Zsigmond: <i>A szegedi zsidó</i>

	<i>idók 1785-től 1885-ig, (Szeged: A szegedi zsidó hitközség, 1885).</i>
MCCAGG:1972	MCCAGG, Jr., William O.: <i>Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary, (New York: Columbia University Press, 1972).</i>
MCCAGG:1992	MCCAGG, William O.: <i>Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670-1918, (Budapest: Cserépfalvi, 1992).</i>
MAGYARORSZÁG1: 1984	<i>Magyarország története I. Előzmények és Magyar történet 1242-ig, főszerk.: SZÉKELY György, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984).</i>
MAKOR	<i>MAKOR (Magyar Zsidó Levéltári Füzetek), (Budapest: Magyar Zsidó Levéltár kiadása, 1997-).</i>
MARTON:1941	MARTON Ernő: <i>A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidóság településtörténetéhez, (Kolozsvár: Fraternitas, 1941).</i>

MEJ	Múlt és Jövő I-XXXIV, szerk.: PATAI József, (Budapest: 1911-1944); Múlt és Jövő (új folyam), szerk.: KŐBÁNYAI János, (Budapest: Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó Bt., 1988-).
MIKÉFE:2000	<i>MIKÉFE Világtalálkozó 2000 – Magyar Izraeli Kézmű- ves és Földművelési Egyesület (1842-1949) Dokumentumok</i> , összeállította: IZSÁK Erika, (Budapest: ?, 2000)
MIOK	MAGYAR IZRAELITÁK ORSZÁGOS KÉPVISELETE
MIOK ÉVKÖNYV:1970	ÉVKÖNYV 1970, SZERK.: SCHEIBER SÁNDOR (BUDAPEST: MIOK KIADÁSA,1970).
MIOK ÉVKÖNYV: 1971/72	ÉVKÖNYV 1971/72, SZERK.: SCHEIBER SÁNDOR (BUDAPEST: MIOK KIADÁSA,1972).
MIOK ÉVKÖNYV:1973/74	ÉVKÖNYV 1973/74, SZERK.: SCHEIBER SÁNDOR (BUDAPEST: MIOK KIADÁSA,1974).
MIOK ÉVKÖNYV: 1975/76	ÉVKÖNYV 1975/76, SZERK.: SCHEIBER SÁNDOR (BUDAPEST: MIOK KIADÁSA,1976).
MIOK ÉVKÖNYV: 1977/78	ÉVKÖNYV 1977/78, SZERK.: SCHEIBER SÁNDOR (BUDAPEST: MIOK KIADÁSA,1978).
MIOK ÉVKÖNYV: 1979/80	ÉVKÖNYV 1979/80, SZERK.: SCHEIBER SÁNDOR (BUDAPEST: MIOK KIADÁSA,1980).
MIOK ÉVKÖNYV: 1981/82	ÉVKÖNYV 1981/82, SZERK.: SCHEIBER SÁNDOR (BUDAPEST: MIOK KIADÁSA,1982).
MIOK ÉVKÖNYV: 1983/84	ÉVKÖNYV 1983/84, SZERK.: SCHEIBER SÁNDOR (BUDAPEST: MIOK KIADÁSA,1984).

MISKOLCZY:1998	<i>MISKOLCZY AMBRUS: A ZSIDÓEMANCIPÁCIÓ MAGYARORSZÁGON 1849-BEN, (BUDAPEST: MÚLT ÉS JÖVŐ KIADÓ, 1998).</i>
MODERN ANTISZEMITIZMUS: 1999	<i>A MODERN ANTISZEMITIZMUS, SZERK. KOVÁCS ANDRÁS, (BUDAPEST: ÚJ MANDÁTUM KIADÓ, 1999).</i>
MOSKOVITS:1964	Aron MOSKOVITS: <i>Jewish Education in Hungary (1848- 1948)</i> , (New York: Bloch Publishing Company 1964).
MOSKOVITS:1999	Cvi MOSKOVITS: <i>Jesivák Magyarországon</i> , (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1999).
MTA	<i>MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA</i>
MUNK:2002	<i>MEIR ÁVRÁHÁM MUNK: ÉLETEM TÖRTÉNETEI, (BUDAPEST- JERUZSÁLEM: M ÉS JÖVŐ KÖNYVKIADÓ, 2002).</i>
MZSL:1929	-[Magyar] <i>Zsidó Lexikon</i> , szerk.: ÚJVÁRI Péter, (Budapest: a Zsidó Lexikon kiadása, 1929).
MZSO	<i>Magyar-Zsidó Oklevéltár</i> (Monumenta Hungariae Judaica) I-XVIII, (Budapest: 1903-1980).
MZSO1:1903	<i>Magyar-Zsidó Oklevéltár I</i> , szerk.: FRISS Ármin (WEISZ Mór közreműködésével), (Budapest: IMIT kiadása, 1903).
MZSO2:1937	<i>Magyar-Zsidó Oklevéltár II</i> , szerk.: MANDL BERNÁT, (Budapest: IMIT kiadása, 1937).
MZSO4:1938	<i>Magyar-Zsidó Oklevéltár IV</i> , szerk.: KOVÁTS FERENC, (Budapest: IMIT kiadása, 1937).
MZSO5/1:1959	<i>Magyar-Zsidó Oklevéltár V/1</i> , szerk.: GRÜN WALD Fülöp és SCHEIBER Sándor, (Budapest: MIOK,

	1959).
MZSO5/2:1960	<i>Magyar-Zsidó Oklevéltár V/2</i> , szerk.: GRÜNWALD Fülöp és SCHEIBER Sándor, (Budapest: MIOK, 1960).
MZSO7:1963	<i>Magyar-Zsidó Oklevéltár VII</i> , szerk.: GRÜNWALD Fülöp és SCHEIBER Sándor, (Budapest: MIOK, 1963).
MZSO12:1969	<i>Magyar-Zsidó Oklevéltár XII</i> , szerk.: SCHEIBER Sándor, (Budapest: MIOK, 1969).
MZSO13:1970	<i>Magyar-Zsidó Oklevéltár XIII</i> , szerk.: SCHEIBER Sándor, (Budapest: MIOK, 1970).
MZSO14:1971	<i>Magyar-Zsidó Oklevéltár XIV</i> , szerk.: SCHEIBER Sándor, (Budapest: MIOK, 1971).
MZSO15:1972	<i>Magyar-Zsidó Oklevéltár XV</i> , szerk.: SCHEIBER Sándor, (Budapest: MIOK, 1972).
MZSO16:1974	<i>Magyar-Zsidó Oklevéltár XVI</i> , szerk.: SCHEIBER Sándor, (Budapest: MIOK, 1974).
MZSO17:1977	<i>Magyar-Zsidó Oklevéltár XVII</i> , szerk.: SCHEIBER Sándor, (Budapest: MIOK, 1977).
MZSO18:1980	<i>Magyar-Zsidó Oklevéltár XVIII</i> , szerk.: SCHEIBER Sándor, (Budapest: MIOK, 1980).

MZSSZ	<i>Magyar Zsidó Szemle</i>
MZSSZ1	<i>Magyar Zsidó Szemle 1</i> , szerk.: BACHER Vilmos és BÁNÓCZI József, (Budapest: Atheneum Rt., 1884).
MZSSZ3	<i>Magyar Zsidó Szemle 3</i> , szerk.: BACHER Vilmos és BÁNÓCZI József, (Budapest: Atheneum Rt., 1886).
MZSSZ9	<i>Magyar Zsidó Szemle 9</i> , szerk.: BLAU Lajos, (Budapest: Atheneum Rt., 1892).
MZSSZ17	<i>Magyar Zsidó Szemle 17</i> , szerk.: BLAU Lajos, (Budapest: Atheneum Rt., 1900).
MZSSZ29	<i>Magyar Zsidó Szemle 29</i> , szerk.: BLAU Lajos, (Budapest: Kohn Mór Könyvnyomda, 1912).
MZSSZ43	<i>Magyar Zsidó Szemle 43</i> , szerk.: BLAU Lajos és FRIEDMAN Dénes, (Budapest: Franklin Tárnyomdája, 1926).
NECER:2001	NECER Eli: <i>Cion, A cionista intézmények rövid története</i> , (Budapest: Magyarországi Szochnut Magyarországi nista Cionista Szövetség, 2001).
NOVÁK:2000	NOVÁK Attila: <i>Átmenetben. A cionista mozgalom éve éve Magyarországon</i> , (Budapest: Múlt és Kiadó, 2000).
ORI	Országos Rabbiképző Intézet
ORI ÉVKÖNYV:1991	<i>ÉVKÖNYV 1985-1991</i> , szerk.: SCHWEITZER József, (Budapest: az ORI kiadása,1991).
ORI ÉVKÖNYV:1995	<i>ÉVKÖNYV 1992-1995</i> , szerk.: SCHWEITZER József, (Budapest: az ORI kiadása,1995).
Ö.KOVÁCS:1996	Ö. KOVÁCS József: <i>Zsidók a Duna-Tisza között. Társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII-IX. századok</i>

	zad, (Kecskemét: Kecskeméti Lapok Kft., 1996).
PATAI:1996	Raphael PATAI: <i>The Jews of Hungary History, Culture, Psychology</i> , (Detroit: Wayne State University P 1996).
P.BRESTYÁNSZKY: 1999	P. BRESTYÁNSZKY Ilona: <i>Budapest zsinagógái</i> , (B pes pest: Ciceró Kiadó, 1999).
PEJIN:2003	PEJIN Attila: <i>A zentai zsidóság története</i> , (Zenta, Thu Lajos Közművelődési Központ, 2003).
PERLMAN:1991	Robert PERLMAN: <i>Bridging Three Worlds. Hungarian Jewish Americans 1848-1914</i> , (Boston: The University Massachusetts Press, 1991).
PIETSCH:1999	Walter PIETSCH: <i>Reform és ortodoxia. magyar zsidóság belépése a modern világba</i> , (Budapest: Mű Jövő Kiadó, 1999).
PINKÁSZ:1976	<i>Pinkász há-kehillót – Hungárijá. Encyclopaedia Jewish Communities – Hungary</i> , (Jeruzsálem: vá-Sém [Yad Vashem, 1976].)
PINKÁSZ:1980	<i>Pinkász há-kehillót – Románijá. Encyclopaedia Jewish Communities – Rumania</i> , 1-2, (Jeruzsá Jád vá-Sém [Yad Vashem, 1969, 198076].)
PREPUK:1997	PREPUK Anikó: <i>A zsidóság Közép- és Kelet-Európe aaa a 19-20. században</i> , (Debrecen: Csokonai Ki 1997).
POLLÁK:1896	POLLÁK Miksa: <i>A zsidók története Sopronban</i> . (Budapest: IMIT, 1896).
RABBINICAL	<i>The Rabbinical Seminary of Budapest 1877-1</i>

SEMINARY:1986	ed.,ed.: Moshe CARMILLY-WEINBERGER, (York: Sepher-pher Hermon Press, 1986).
RAJ-VASADI:2002	RAJ Tamás - VASADI Péter: <i>Zsidók a törökkori Budán</i> (Budapest: Makkabi Kiadó, 2002).
RÁNKI:1999	RÁNKI Vera: <i>Magyarok - Zsidók - Nacionalizmus</i> (Buda-t: Új pest, Új Mandátum Kiadó, 1999).
REISS:1997	Johannes REISS (Hrsg.): <i>Aus den Sieben Gemeinden Ein Lesebuch über Juden im Burgenland</i> , (Eisenstadt: Österreichisches Jüdisches Museum, é. n. [1997])
SCHEIBER:1969	SCHEIBER Sándor: <i>Héber kódexmaradványok magyarországi országi kötetstáblákban. A középkori magyar zsidóság könyvkultúrája</i> , (Budapest: MIOK kiadása. 1969)
SCHEIBER:1983	Alexander SCHEIBER: <i>Jewish Inscriptions in Hungary</i> , (Budapest – Leiden: Akadémiai Kiadó – E. J. Brill, 1983).
SCHEIBER:1993	SCHEIBER Sándor: <i>Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847-1992</i> , (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993).

SCHEIBERNÉ:1981	SCHEIBERNÉ Bernáth Livia: <i>A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József nérendeletéig</i> , pest: (A magyarországi zsidó hitközség monográfiái 10), (Budapest: MIOK kiadása, 1981).
SCHÖN1997	SCHÖN Dezső: <i>Istenkeresők a Kárpátok a</i> (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1997).
SCHÖNER:2004	SCHÖNER Alfréd: <i>Te érted...</i> , (Budapest: Bookmake Kiadó, 2004).
SCHUBERT:1991	Kurt SCHUBERT: <i>Die österreichischen Hofjuden ihre aaa Zeit</i> (SJA XII), (Eisenstadt: Österreichisches Jüdisches m Museum in Eisenstadt, 1991).
SCHULHOF:1981	SCHULHOF Izsák: <i>Budai krónika</i> , (Budapest: Magyar Helikon, 1981 ²).
SEBESTYÉN:2000	SEBESTYÉN Mihály: <i>Nyúlgát az idő ellen</i> , (Marosvay: hely: Mentor Kiadó, 2000).
SIMON:1985	SIMON Róbert (szerk.): <i>Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában</i> , (Budapest: ELTE Állam Jogtudományi Kar, 1985).
SILBER:1985	Michael Silber: <i>A magyarországi zsidóság szétszakadásának gyökerei: kulturális és társadalmi változások József József uralkodásától az 1848-as forradalom előestéjéig</i> , hD. PhD értekezés (héberül), (Jeruzsálem: 1985).
SILBER:1992	Michael K. SILBER (ed.): <i>Jews in the Hungarian Economy 1760-1945</i> , (Jerusalem: Magnes Press, 1992).

SJA	<i>Studia Judaica Austriaca</i>
SPIRA:1998	SPIRA György: <i>A pestiek Petőfi és Haynau között</i> , (Buda-pest, Enciklopédia Kiadó,1998).
SPITZER:1994	Schlomo SPITZER (Hrsg.): <i>Beiträge zur Geschichte der Juden im Burgenland</i> , (Ramat-Gan: Massorah-Verlag, 1994).
SPITZER:1995	Shlomo SPITZER: <i>Die jüdische Gemeinde von Deutschkreutz</i> , (Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verla 1995).
SPITZER:1999	Shlomo J. SPITZER: <i>Die Rabbiner Ungarns</i> , 1944, (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1999).
SPITZER-KOMORÓCZY:2003	Shlomo J. SPITZER – KOMORÓCZY Géza: <i>Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez</i> , (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 2003).
SZABOLCSI:1991	SZABOLCSI Bence: <i>A zsidóság története Magyarországon</i> in: Simon DUBNOV: <i>A zsidóság története</i> , (Budapest: Gondolat Kiadó – Bethlen Gábor Kiadó, 1991 [eredeti kiadás – Budapest: Tábor Kiadó, 1935]), 227-254.
SZABOLCSI:1993	SZABOLCSI Lajos: <i>Két emberöltő</i> , (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993).
THIRRING:1938	THIRRING Gusztáv: <i>Magyarország népessége II. Jaban, korában</i> , (Budapest: az MTA kiadása, 1938).
TSZ	<i>Történelmi Szemle</i>
UNGVÁRI:1999	UNGVÁRI Tamás: <i>Ahasvérus és Shylock. A „zsidókérdés Magyarországon”</i> , (Budapest:

	Akadémiai Kiadó, 1999).
VENETIANER:1922	VENETIANER Lajos: <i>A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Különös tekintettel a gazdasági és művelődési fejlődésére</i> (Budapest: Fővárosi Nyomda Részvénytársaság, 1922).
VIRÁG:1935	VIRÁG István: <i>A zsidók jogállása Magyarországon 1657-1780</i> , (Budapest: Értekezések a Történelmi és Jogtörténelmi Szemináriumából 3. sz., Sárkány Nyomda Rt., 1935).
ZÁVODSZKY:1904	ZÁVODSZKY Levente: <i>A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai</i> (Függelék: A törvények szövegei) (Budapest: 1904).
ZOLNAY:1987	ZOLNAY László: <i>Buda középkori zsidósága és zsinagógái</i> , (Budapest: BTM kiadása, 1987).
ZSIDÓ REFORMKOR:	<i>Zsidó reformkor</i> , összeáll.: Kőbányai János, (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2000).
ZSOLDOS:1943	ZSOLDOS Jenő: <i>A magyar irodalom és a zsidóság</i> , (Költői és prózai szemelvények), (Budapest: Országos Izraelita Tanítóegyesület, 1943).
ZSOLDOS:1998	ZSOLDOS Jenő (szerk.): <i>1848-1849 a magyar zsidóságban, életében²</i> , (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1998).